Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

AARBØGER

UDGIVNE AF HISTORISK SAMFUND

FOR AARHUS STIFT

IX

1916

AARHUS

DE FORENEDE BOGTRYKKERIER

MCMXVI

AARHUS STIFTS

AARBØGER

IX

AARBØGER

UDGIVNE AF HISTORISK SAMFUND
FOR AARHUS STIFT

IX

1916

AARHUS
DE FORENEDE BOGTRYKKERIER
MCMXVI

REDAKTIONSUDVALG:

Ejler Haugsted, Underbibliotekar, Formand.
Chr. Heilskov, Biblioteksassistent.
I. Henningsen, Forstander for den jydske Handelshøjskole.

Landsbyskolerne i Aarhus Stift 1716

og et samtidigt Forslag til en almindelig Skoleordning. [1]

Af fhv. Skoledirektør Joakim Larsen.

Tanken om at organisere Folkeskolen som en Landsinstitution blev først fremsat af Pietismen, og den ældste Lovbestemmelse herom findes i Fattigforordningen af 24. Sept. 1708, der gjorde det til Pligt for Forældre at lade deres Børn søge Skole; men medens Forordningen for Københavns og Købstædernes Vedkommende indskrænkede sig til et Paabud om at benytte de Skoler, som her fandtes, befalede den at oprette Skoler paa Landet, fordi her var altfor faa. Det hedder i § 20: „Hvor der ikke er Skole i Sognet, skal Inspektørerne (d. e. Provst og Herredsfoged) for de fattige med Stiftamtmandens og Biskoppens Assistance stræbe at faa dem indrettede, om det ikke kan lade sig gøre ved Degnene, da ved andre skikkelige og bekvemme Mænd, hvilke af Sognet nyde frit enten et Par Høveder Græs eller noget til Ildebrand, eftersom Inspektørerne finde belejligst, hvorimod de uden Betaling skal informere de Børn, som ere blandt de fattige indskrevne." Uheldigvis for Skolebesøget tilføjedes: „Naar Børnene bliver saa store, at de kan drive Plov, røgle Gæs-

[1]) **Hovedsagelig efter Aarhus Bispearkiv (3 Reversal, Pag. 77, Nr. 3) og Kancelliets Supplikprotokol 1717, II. Nr. 178.**

linger eller anden smaa Gerning paa Landet, skal de sættes dertil."

Datidens trange Landboforhold i Forbindelse med det Tryk, som de følgende Krigsaar lagde paa hele det borgerlige Liv, var dog ikke gunstige for en mere almindelig Oprettelse af Skoler. Nogle ældre Skoler blev forbedrede, og en Del nye oprettede; men der skete intet af større Betydning. Som det hed fra Samsø: „Vel ere adskillige Veje forsøgte til Skolers Oprettelse efter kgl. Forordning; men som de, der ej havde Børn at holde i Skole, vægrede at underarme de andres Genegenhed, lod det sig ej gøre." Ogsaa fra andre Steder klages der over, at Bøndernes „Egen-Interesse og utilbørlige Sparsomhed" hindrede Forordningens Gennemførelse. I Aarhus Stift fremkaldte den dog en ret fyldig Beretning om Undervisningsforholdene 1716 i Landsognene og tillige et Forslag til en almindelig Skolelov fra Stiftsøvrigheden. Denne bestod dengang af de to skoleinteresserede Mænd, Biskop Johannes Ocksen (1667—1738) og Stiftamtmand Christian Ludvig Plessen (1676—1752), den senere Minister og Broder til Prins Carls Overkammerherre, Carl Adolf Plessen, der paa Prinsens og sine egne Godser var med til at oprette en Række Landsbyskoler.

Ved Efteraarslandemodet i Aarhus 1716 blev Skolesagen indtrængende lagt Provsterne paa Sinde og under 14. Okt. s. A. sendte Biskoppen dem følgende Skrivelse:

„Som Ungdommens Undervisning er Grundvolden till Kirkens og Landets Vellstand, og sligt uden fornødene Skoler ey Kand erlanges, Kongel. Majestæts allernaadigste forordning om Bettlere i Danmark dat.

d. 24. Sept. 1708 og tillholder, at hvor der ere ikke Skoler i Sognet, skall Inspecteurerne med Stift Amtmandens og Biscoppens Assistence stræbe at faa dem indrettede. Da nest Guds hielp at faa skolerne sat i stand, ville Domini Præpositi ved deres Hiemkomst derom med Herritz Brøderne conferere og med det forderligste meddeele Stifts Amt Manden og Biscoppen udførlig Efterretning om efterfølgende Poster:

1) hvor der ere Skoler i Sognet og hvor ikke;

2) hvor Skooler ere, af hvem de ere stiftede, og af hvem de holdes vedlige, item om der er noget vidst tillagt till Skolemesterens Underholdning, eller hvoraf hand lever;

3) hvor ingen Skooler ere, hvor mange efter sognenes størrelse og efter som byerne ere adspredte till, till høieste fornødenhed kunde behøves;

4) ville Dm. Præpositi communicere os deres tanker, paa hvad Maade de best meener, Skolerne kunde efter sognenes Leilighed og paa hvad sted blive indrettede og vedligeholdte; item ved hvad Middel Skole Mesterne kunde finde deres subsistence, saa ogsaa Sognefolkene blive tillhollt af sende deres børn till Skoole."

Det var altsaa nogle af de mest fundamentale Spørgsmaal ved en Skoleordning, her rørtes ved. I Løbet af Efteraaret 1716 og de paafølgende Vintermaaneder indløb der nu Beretninger fra Sognepræsterne om Skoleforholdene i de enkelte Sogne og med Herredsprovsternes Betænkninger gik de videre til Biskoppen. Skønt en Del af Beretningerne er yderst kortfattede, er det dog muligt ved Hjælp af det hele Materiale at danne sig et Billede af Skolevæsenets daværende Tilstand paa Landet, der har saa meget større Interesse, som der fra de andre Stifter ikke foreligger saa fyldige Oplysninger før 1735.

Det maa da straks bemærkes, at medens der paa ikke faa Steder intet blev gjort for Børneundervisningen, fandtes der i de fleste Sogne nogen Lejlighed til Undervisning, altsaa et Skolevæsen, om end meget ufuldkomment, baade med Hensyn til dets Beskaffenhed og Benyttelse, overvejende af privat Karakter og derfor usikkert og omskifteligt. Det skyldtes dels Proprietærer og Præster og dels den menige Befolkning.

Proprietærer. Flere Medlemmer af de gamle Adelsslægter havde allerede i det 17. Aarhundrede oprettet Skoler og i Reglen udstedt Fundats for dem, saaledes Christen Skeel til Holbækgaard (Holbæk og Udby 1642), Holger Rosenkrantz til Rosenholm (Hornslet 1646), Gunde Rosenkrantz og Biskop Morten Madsen (Lyngby) og Niels Krag til Trudsholm (Kastbjerg 1648). Hertil kom i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede en Række Proprietærer, ogsaa af borgerlig Herkomst, bl. a. Henrik Bille til Skærildgaard (Nebsager) Vald. Reedtz, Barritskov (Barrit), And. Rosenkrantz, Tirsbæk (Engum), Christen Skeel, Estrup (Fausing), Axel Arendfeld, Rugaard (Hyllested), Fred. v. Arenstorf, Overgaard (Udbyneder), Storkansler Reventlow (Voldum), Fru Elisabeth Rosenkrantz (Feldballe), Geheimeraadinde Harboe (Støvring), Etatsraad Rathlou (Gosmer), Oberst Hans Friis (Hørning), Oberst Rantzau (Odder), Justitsraad Gersdorff (Knebel og Roelse), Justitsraad Benzon (Draaby), Assessor Hvitfeld (Nødager og Todberg) o. fl. [1])

[1]) **Nogle af Fundatserne findes hos Hofman, II 269, 274, 302, 422, 430, 434; III 120, 122, 142, 187.**

De fleste Godsejere var dog ligegyldige for Skolesagen, og kun faa samstemmede med Provst Frisenborg i Hobro deri, at Skoler vilde være til Nytte for Proprietærerne ved at skaffe dem flinke Skriverdrenge, Ladefogder og Ridefogder. Snarere udtrykte Provsten i Lysgaard Herred deres Tænkemaade ved at sige: „Der er de iblandt dem, som tør svare, enhver har nok Udgifter i andre Maader. Børnene kan vel blive oplært nu som tilforn, men Gud bedre det; det er og derefter." Lige saa Sognepræsten i Vejerslev: „Uden kgl. Befaling lader de fleste Proprietarier ingen Skole bygge; thi de lade sig forlyde, naar man taler med dem derom, at det skete til deres egen Skade; thi naar Børnene lærte at skrive og regne, tog de af deres Gods til fremmede, og saa vilde det følge derpaa, at der fattedes Karle til Enroullering, naar den blev paabuden." Det sidste Paaskud hidrørte fra Oprettelsen af Landmilitsen.

Af langt større Betydning var den Omhu for Skolevæsenet, Præsterne lagde for Dagen, thi de fleste af dem var levende interesseret for Børneundervisningen. Vel stiftede de kun undtagelsesvis fundererede Skoler, men de opførte Skolehuse eller formaaede Herremænd og Bønder dertil eller købte Hus til Skolebrug. Nogle lønnede Omgangslærere, andre vilde som Sognepræsten i Voldby „med en raisonabel Discretion contribuere til Skolemesterens Subsistence." Endnu mere paaskønnelsesværdig var den Utrættelighed, hvormed de paavirkede Landbefolkningen for at faa den til at sende sine Børn i Skole, da dette Arbejde ingenlunde fandt almindelig Forstaaelse eller Paaskønnelse. Endelig vejledede de af og til Degne og Skoleholdere ved Undervisningen. Fra alle

Egne i Stiftet foreligger der Eksempler paa denne Skoleinteresse hos Gejstligheden.

Det synes dog, som om de fleste primitive Skoleordninger skyldtes Bønderne selv og udsprang af en spirende Kundskabstrang hos Menigmand, dels fremkaldt ved Kirkens Paavirkning og dels ved den Interesse for Selvstyre, der fik sit Udtryk i Landsbyernes Vedtægter og Forhandlingerne paa Grandestævnet under deres selvvalgte Oldermand, ikke blot om Arbejdet i Marken, men ogsaa om Gildeslag, Ligfærd m. m., hvorved hver Landsby, dengang tæt sammenbygget, var som et lille Samfund med egen Tradition og stedlige Minder, der gik i Arv fra Forældre til Børn og i Forening med Menigmands Folketro og Leveregler skabte en egen Bondekultur. Forekøbig var denne Oplysningstrang dog meget svag og havde store Vanskeligheder at kæmpe med i de bestaaende Landboforhold. De fleste Bønder var fattige og maatte ty til Børnenes Medhjælp ved Gaardens Drift. Saaledes hed det fra Tilst, hvor Sognemændene holdt en Vinterlærer fra Martini til Gregorii Dag: „Videre vil de ikke vide af at sige; thi om Sommeren kan de ikke miste Børnene fra deres Kvæg og andet, saasom de ere Trællebønder og gøre Hoveri til Herregaardene.“ Eller fra Gerrild: „Børnene vil vanskelig komme i Skolen, fordi Forældrene formedelst Mangel paa Folk højlig behøver dem selv hjemme til Arbejde og Hoveri, saa snart de kan fast sidde i en Vogn.“ Den Maade, hvorpaa Fattigvæsenet i hin Tid var ordnet — nemlig som et organiseret Tiggeri — var heller ikke gunstig for Undervisning og Opdragelse. Forordningen af 1708, der gjorde Tilløb til delvis Indførelse af en fast Fattig-

forsørgelse blev ikke gennemført. Bønderne vilde ikke ind paa de faste Ydelser. Følgelig vedblev Flokke af Tiggere, deriblandt mange Børn, at strejfe om fra en Egn til en anden. Provst Brorson i Hads Herred bemærker i denne Anledning: „Hvis der maatte ske efter kgl. Forordning alvorligt Forbud, at Betlere, som ellers i Hobetal daglig løber her i Egnen, snart fra alle Kanter i Landet, skulde holde dennem i deres egne Sogne og Herreder, i Synderlighed som de fleste ere ej alleneste sunde og karske paa Lemmerne, men endog trodsige til at foreskrive Almisser og med mange Truselsord at indjage Folk Frygt og Rædsel og derved ere hver Mand til stor Gravamen imellem Aar og Dag, kunde det blive til stor Hjælp for Skolemestrene, som da gerne fik foruden sin Løn Undsætning baade til Spisning og Ildebrand."

Mange Bønder savnede ikke blot Forstaaelse af Skolens Betydning, men nærede Uvilje mod den. Fra Balle hedder det: „Naar Bøndernes Børn har lært deres Børnelærdom, saa har de ikke Behov videre at gøre Bekostning paa dem med Skolehold. Andre, som ikke selv har Børn, synes, at de har Udgifter nok, alligevel de ikke gør Bekostning paa andres Børn med Skolegang." Nogle Steder kunde Bønderne ikke enes om Skoleholderens Løn eller om, hvor Skolen skulde holdes, og saa „afskaffede" de uden videre Læreren. „Mange Forældre ere meget efterladne, ja ganske modvillige til at holde Børn til Skole", hedder det fra Bjerre Herred, og naar saa Sognepræsten i sin Nidkærhed gik mindre varsomt frem, kunde der ligefrem opstaa Konflikter paa Skolespørgsmaalet. Saaledes i Tolstrup m. fl. Sogne. Her havde Præsten „ved Løn og Bøn" faaet Beboerne til

at yde Læreren ved den af ham oprettede Skole en ringe Løn, og „endda det lidet fik han mangen Gang med en ond Villie, saasom desværre den menige Almue her i Jylland bærer større Omsorg og Omhyggelighed for en Hyrdes end for en Skolemesters Hus og Underholdning." Hos nogle uvillige Forældre var Skolepengene først tilvejebragt ved Udpantning. „Den gemene Almue er færdig til mangen Gang at bortjage Skolemesterne, fordi de, endog med god og stor Føje, straffer deres Ungdom med Ris." Forældrene vilde ikke sende deres Børn til Læreren i Hylke, uagtet han var „en god dansk Skolemester." . . . . „Gud bedre, desværre, tit og ofte har der ikkun været eet Barn hos hannem i Skole, og han har dog stedse fra Morgenen til Aftenen gaaet derved, saa dersom jeg skulde beskrive Bøndernes Ugudelighed og store Haardnakkenhed, som de imod mig og Skolemesteren har bevist, og alle de paadrivende Midler, jeg har brugt, kunde jeg ikke have nok en hel Bog Papir at udskrive, og henstilles til den allerhøjestes Dom, baade min Flid og Aarvaagenhed og Bøndernes Haardnakkenhed og uforskammede Praktik; thi det har været al den Tvist og Strid, jeg har haft i Menigheden. Da har jeg aldrig hørt eller set noget Menneske saa lang Tid kunne lide og udstaa saa stor Hunger og Sult som denne, saasom han er sort af Sult, og to Skilling om Ugen for et Barn er ikkun en liden Kostpenge, men Bøndernes Forsæt har været ved Hunger at drive hannem af Sognet, men jeg efter ringe Evne har opholdt hans Liv med en Drik Øl, en Pibe Tobak og undertiden et lille Stykke Mad om Dagen." Under Forhold som disse har der kun været tarvelige Udsigter for et frugtbart Skolehold.

Lærerne. Hos Familier med nogen Interesse for Børnenes Oplærelse laa det nærmest at benytte den gamle Hjemmeundervisning, ved hvilken Forældre eller andre Slægtninge, som vejledede Børnene i det daglige Livs praktiske Sysler og i Kendskab til de Folkeminder, der udgjorde Folkets uskrevne Litteratur, nu tillige overtog Meddelelsen af Børnelærdommen. Dette gik nogenlunde, saa længe Undervisningen kun var mundtlig; men da der fordredes Færdighed i „at læse prent", formaaede Hjemmet kun sjeldent at magte Opgaven. Man tog da en læsekyndig Knøs eller Almuesmand til Skolemester, i Reglen een for hver By, for at Børnene kunde spise hjemme og undgaa lang Skolevej, og hvis man ikke skaffede ham et fast Skolelokale, gik han som Omgangslærer fra Gaard til Gaard og „kvitterede", naar Vinteren var omme; thi Overenskomsten gjaldt kun for een Vinterren, ligesom den med Byhyrden for een Sommer. De, der boede i Kirkebyen eller dens Nærhed, henvendte sig ofte til Degnen eller hans Substitut, og herved opstod Degneskolen, som havde den Fordel, at samme Mand var Lærer her Aar efter Aar, og at han som Regel havde nogen Fordannelse. Forholdene i sidstnævnte Henseende var næppe synderlig forandrede til Aar 1739, da der af Sognepræsterne blev givet Aarhus Stiftsøvrighed en Meddelelse om, hvor mange af de ansatte Degne, der egnede sig til Skolehold efter den nye Skoleforordning. Det var kun 65 pCt. Til de umulige hørte de, der fik Skudsmaalet „kan hverken læse, skrive eller regne" eller „skriver slet og er uforfaren i Regning" eller „har ikke Gaver til at undervise" eller „har ej bekvem dona docendi." Selv flere Studenter faldt

under denne Dom. Til de middelmaadige hørte mange Studenter, der ikke kunde regne og blot skrive „saa godt, som for Bønderbørn behøves", ogsaa saadanne, som blot kunde lære Børnene Katekismens Ord, medens Præsten maatte give dem „Aandens Mening". En holdt en Hjælper i Skrivning og Regning, en anden tilbød at holde Hjælpelærer i disse Fag, „i Fald Forældrene skulde være det begærendes, som hidindtil ej haver forlangt videre Information for deres Børn end Katekismus og dens rette, sunde og salige Forklaring." Blandt de dygtige var der nogle, som havde været Rektorer eller Skoleholdere i Købstæder eller „hos honnette Folk som Præceptor informeret." Om dem hed det: „Fortjener et smukt Vidnesbyrd" eller „er en habil Mand" eller „er et Lys i Menigheden og meget bekvem til at holde Skole" eller „skønt han er en Laicus, skriver og regner han vel."

Skønt Degnene efter Loven ikke var forpligtede til anden Undervisning end den ved Katekisationen i Kirken og Bylæsningen rundt om i Sognet, stod det for den almindelige Opfattelse, at de vare pligtige at være Skolemestre. Enkelte Biskopper paalagde dem dette, og mange Degne gjorde det ogsaa, enten af Interesse for Sagen eller for at forøge deres smaa Indtægter. I flere Sogne hed det „Degnen har altid holdt Skole." Adskillige Skolelegater gik netop til Degne, som forud holdt Skole, for at de gratis skulde undervise nogle fattige Børn, og vel var nogle Degne uvillige til at overtage Lærergerningen, men andre fik Ros, fordi de var nidkære for Undervisning „i deres snævre Bolig", uagtet Vederlaget var kummerligt og Villigheden hos Forældrene ringe.

Nogle kunde ikke holde Skole, fordi de var gamle og svagelige, andre ikke, fordi de maatte gøre Markarbejde for Føden, og et Personskifte i Degneembedet kunde let bevirke, at et Skolehold standsede.

Faste Skolemestre for et Sogn eller en By fandtes ogsaa, om end i mindre Tal. Det kunde være Degnens Substitut eller ganske enkelte Steder en Student f. Eks. i Linaa, hvor Lønnen var ikke mindre end Renten af en Legatkapital paa 600 Rd., eller en forhenværende Købstadlærer. Invalider var søgt, da man fik dem billigere. Lundum Skolemester havde foruden sine Ugepenge „Naadeløn af Kongen, maanedlig 2 Sldlr., saasom han har været blesseret i Kongens Tjeneste". I Vorup antog Bønderne en Pensionist med 16 Rd. aarlig af Sœtaten, skønt Provsten kun fandt ham nogenlunde brugelig til Lærer. I Avning holdt en indrulleret Sømand Skole nogle Vintre, men i Vinteren 1715 maatte han blive i Pommern med Transportflaaden. Enkelte var temmelig unrulige og holdt sig kun ved Vejledning af Præsten eller — naar det var en uvidende Herregaardstjener, der skulde forsørges — ved at holde „en forsvarlig Karl" til Medhjælper. De middelmaadige fik f. Eks. et saadant Vidnesbyrd: „Jeg har ikke befundet ham i nogen aabenbar grov Last; han skriver temmelig godt og regner kun lidet; hans Begreb om Katekismus strækker ikke videre end at lære Børnene den bogstavelige Kundskab." Omvendt kunde en forhenværende Underofficer nok undervise i Katekismus, „men ikke passere for en Skrive- og Regnemester; dog veed han deraf saa meget, som en fattig Bondedreng har Behov." De flinkeste omtales saaledes: „En skikkelig verdslig Karl, der for-

staar sine Sager vel, lever ædruelig, lærer manerlig, har Folks Yndest og Børnenes Kærlighed." Læreren i Ørum „forstaar at omgaas Børn, som han fra Ungdommen har manuduceret og veed baade at faa Børnene til at forstaa deres Kristendom og at lære dem at skrive og regne, hvori han er den bedste i det hele Herred." Læreren i Harridslev var saa flink i Skrivning og Regning, at fornemme Folks Børn søgte hans Undervisning i disse Fag og tog Plads op for Sognets Børn. Medens det enkelte Steder hed, at der var altid Personer, som meldte sig til Ungdommens Undervisning, beklagede man sig andensteds over, at „siden Enroulleringen er opkommen og Proprietarien tøjrer sin Ungdom paa sin Stavn, har fast ingen kunnet faas."

Omgangslærerne var i Reglen Mennesker, som ikke kunde tjene deres Føde paa anden Maade: en liden Dreng, en Husmand, en lam Skrædder, en gammel Mand, en fattig Bødker, en afdanket Rytter, Invalider, Krøblinge eller unge Mennesker fra nærmeste Købstad. Over deres ringe Lærerdygtighed var der almindelig Klage. Fra Samsø hedder det: „Almuen har fra gammel Tid været vant ved at nøjes med ukyndige Skoleholdere, der lidet har kunnet læse, intet skrive eller regne." Ofte tog man rene Børn til Lærere for at spare et Par Skilling i den tarvelige Løn. Derfor skiftede de idelig, ja enkelte Aar havde man slet ingen, og saa laa Skoleholdet stille. Omgangslæreren underviste hvert Sted nogle Dage, enten efter Hartkornet, f. Eks. 1 Dag for hver Td. („at omgaa i Sognet efter Tøndeskyld") eller efter Familiens Børnetal, i Lighed med Byhyrden, som i mange Landsbyer gik om i „Mading"

fra Gaard til Gaard efter Antallet af Kreaturer fra hvert Sted.

I Beretningerne nævnes Undervisning ved Degne 62 Steder, ved Vinterlærere (de fleste tillige Omgangslærere) 59, faste Skolemestre 12, Substituter 2, Forældre 1. Men der har af alle Slags været flere, især af undervisende Forældre; thi for mange Sogne gives ingen anden Oplysning end, at der var ingen Skole, d. v. s. intet Skolehus med en ansat Lærer, som underviste d e r Aar efter Aar.

L æ r e r l ø n n e n bestod ved alle faste Skoler hovedsagelig, ja mange Steder udelukkende i Ugepenge („Skolegæld"), som Børnene betalte hver Lørdag for den forløbne Uges Undervisning, 1 Sk. eller 2 for Læsning og Kristendom og det dobbelte for de faa, der lærte at skrive og regne, alt efter gammel Skik og Brug. I enkelte Sogne gav man 2 Mark for et Halvaar, hvilket var fordelagtigere for Læreren, da de ugentlige Skolepenge let udeblev, naar Barnet ikke var i Skole. Ved nogle Skoler var der en Afgift i Korn. Odder Bys Grander svarede aarlig til Skoleholderen 1 Ørte Byg, i Udbyneder gav hver 1 Skp. Byg, og i Hatting betaltes der for hvert Barn i Skolen 1 Skp. Rug. Brændsel nævnes sjældent; det kunde være et Læs Tørv af hver Gaard, eller hvert Skolebarn mødte om Morgenen med en Tørv eller to til Skolestuens Opvarmning. I Nebsager standsede Undervisningen en Vinter, fordi Forældrene vilde ikke give noget til Brændsel. Omgangslærerens Løn var efter Akkord et Par Daler og „fri Seng, Øl og Mad." Fattige Børn undervistes gratis, eller der betaltes for dem af Tavlepenge eller Legatmidler. Flere Præster gav Tilskud til Lønnen i Korn eller Penge. Fra Latinsko-

len havde man optaget den Skik at yde Indskrivningspenge; de var overalt 4 Sk. „Der er kun en smal Bid for en Skolemester at subsistere" hed det med Rette. Mangen Lærer forlod derfor sin Plads, og det varede ofte en rum Tid, inden man fandt en Efterfølger. Kun ved funderede Skoler, eller hvor der var gennemført en Ligning paa alle Bymænd, var Lønnen nogenlunde anstændig, men dog altid meget tarvelig. Bønderne vilde nødig paalægge sig en fast Afgift i Korn eller andre Naturalier til Skolen, uagtet de var vant til noget saadant for deres to andre kommunale Bestillingsmænd, Smeden og Byhyrden. Derfor var det vanskeligt at faa Lærere. „Sognemændene kan ingen finde, som til slig Forretning vil lade sig bruge." Adskillige Sogne, f. Eks. paa Mols, var saa smaa — i et af dem havde kun 8 Mænd Børn i Skole —, at „intet dygtigt Subjectum kan formaas til saadanne smaa Skoler for den liden Subsistance, som er derved." Den kunde endog synke til ialt 10 Sk. om Ugen. De smaa Kaar tvang mange af dem til at søge Bierhverv som Landarbejder, Haandværker eller Spillemand. Nogle tjente lidt ved at hjælpe Degnen med Sangen eller ved at ringe Fredsklokken, naar Degnen var affældig. De faltige Kaar gav Skolemesteren kun ringe Anseelse i Landsbyen; Præst og Degn nævnes i Bylovene, længe før der er Tale om Skolemesteren.

Til Skolelokaler benyttede man først og fremmest de Rum, man havde: Forældrenes Hjem, en Lejestue, Degnens Stue, en Kirkelade, Kirkens Vaabenhus, et Rytterhus eller et af Præstegaardens Udhuse. Dernæst de to Bygninger, der tilhørte Byen: Smedens og Hyrdens Hus. I Grundfør blev et Sme-

dehus taget til Skole; omvendt boede Smeden i Nimtofte mange Aar i det tidligere Skolehus. „Kan Bymændene forenes at lade opbygge et Hyrdehus for den, som skal vogte deres Fæ og Kvæg", siger Provsten i Onsild Herred, „hvor meget mere ere de tilforbundne at opsætte et Skolehus, som angaar deres Børns timelige Velfærd og evige Salighed." Hvor Bebyggelsen ikke var alt for spredt, købte Bønderne et Hus til Skole eller opførte et paa Grandgade eller Grandfælled, ofte paa Sognepræstens Initiativ. De var af tarvelig Bondebygning, med klinede Vægge og Straatag, fra 4 til 6 Fag lange og efter Tidens Skik kun fra 5 til 8 Alen brede, saa at Skolestuen gik tværs igennem hele Huset. Vinduerne var smaa med blyindfattede Ruder. Yderdøren, der ofte var delt i to Halvdøre, kunde være forsynet med Laas, andre Døre havde som Regel Klinkefald eller Kroge. Loft sparede man i nogle Skoler over en Del af Huset, f. Eks. over Forstue og Køkken. De umalede Borde og Bænke stod paa Pæle i Skolestuens Lergulv. Nogle Skolehuse rummede kun eet Værelse, der baade tjente til Beboelse og Skolestue. Var der særlig Lærerlejlighed, bestod den kun af eet Kammer. Ovnen var i de fleste Huse af brændte Lerpotter. Da ingen havde Forpligtelse til at vedligeholde Bygningerne ved de ikke-funderede Skoler, forfaldt de jævnlig i Tidens Løb. Saaledes havde Raarup Skole oprindelig 10 Fag, der ved slet Vedligeholdelse blev til 4 Fag, og disse blæste om i en Storm. Undertiden lod Kirkeejer eller Sognepræst et Skolehus opføre paa Kirkens Fortov efter Eksemplet fra mange Latinskoler, der laa ved Kirkegaardsmuren eller paa selve Kirkegaarden. Den almindelige Pris var 40—50 Rd., „da

Tømmer af alle Slags er dyrt i denne Tid"; men rundhaandede Skolevenner som Præsten i Borup anvendte 100 Rd. paa et Skolehus. Herskabet opførte adskillige Skoler, naar Bønderne var for fattige til det, eller forærede Tømmeret, som var den største Post. I Ørum havde Beboerne 1695 opført 4 Fag Hus til en Skole ved Indgangen til Kirken; da der ingen Degnebolig var, flyttede Degnen derind, byggede 1 Fag til, holdt Skole om Vinteren en føje Tid og fik derved Huset til Degnebolig.

En Optælling i Beretningerne viser, at der 1716 fandtes i Aarhus Stift 87 Degneboliger og 58 Skolehuse. Af de sidste var 30 opført af Herskabet eller Kirkepatronen, 18 af Beboerne og 10 af Sognepræsten.

Undervisningen omfattede i de fleste Tilfælde kun Læsning og Religion, hvilket i Grunden var eet Undervisningsfag, da man brugte Lærebøgerne i Religion (Luthers Katekismus, den i Stiftet brugelige Katekismeforklaring og Evangeliebogen) til Læseøvelse, og de fleste Lærere forstod ikke at løfte Undervisningen op over en ren mekanisk Tilegnelse af Undervisningsstoffet. Her maatte da Præsten træde hjælpende til, især ved Katekisationen i Kirken. Undervisningstiden varede højst fra Allehelgensdag til Paaske eller fra Mortens- til Pedersdag. Nogle Steder begyndte den først efter Jul og holdt op ved Fastelavn. Ganske undtagelsesvis læste enkelte Degne ogsaa om Sommeren, „skønt der var liden Frekvents." De uheldige Følger af den korte Skoletid omtales ofte. „Skolegangen varer saa kort her paa Landet, at de kan glemme om Sommeren det, de lærer om Vinteren." Det var ofte kun et Mindretal af Børn i Skolealderen, der mødte; Raarup Skole blev

ikke søgt af Fjerdeparten af Sognets Børn, Degnen i Levring maatte læse med 3—4 Elever. Og de, der gik i Skole, mødte ikke stadigt; der var de Familier, hvor man holdt Børnene hjemme for at spare Skolepengene. „Den daglige Erfaring lærer", siger Præsten i Harlev, „at en Del Forældre ere efterladne med deres Børns Information, andre, som paa nogle faa Uger om Vinteren lader deres Børn gaa i Skole, men tager dem fra Skolen igen, saa snart Ploven skal drives og Fæet vogtes, hvorover de glemmer om Sommeren det lidet, de har lært den korte Tid om Vinteren."

Paa faa Undtagelser nær var Skoleordningen altsaa i de fleste Sogne i høj Grad mangelfuld. Derfor fremsatte mange Provster og Præster Ønsker om Forholdsregler vedrørende Skolegang, Opførelse af Skolebygninger, Lærerne og deres Løn.

Der burde indføres almindelig Skolepligt. Forældrene skulde holde Børn i Skolen, til de havde tilfredsstillende Religionskundskaber; enkelte Præster mente endog, at ingen maatte tages til Alters første Gang, før de kunde læse i Salmebog og Ny Testament. Af Hensyn til den Nytte, Børnene kunde gøre hjemme, foresloges det, at Præsten og en af de vittigste Mænd i hver By skulde om Paaske og Mikkelsdag afgøre, hvor mange Børn hver Mand i Byen kunde „efter sin Evne og sin Avling og Næring uforment holde til Skole" det følgende Halvaar, og for disse indtegnede Børn skulde Forældrene svare Skolepenge, naar de ikke forsømte Skolen paa Grund af Sygdom. Forældre, som lod Børnene forsømme, skulde

først formanes af Præsten, og hvis dette ikke hjalp, da mulkteres.

Opførelsen af Skolebygninger var efter nogle Provsters Mening den største Vanskelighed ved en Nyordning af Skolevæsenet. Udgifterne hertil maatte bæres af Proprietæren eller lignes paa Hartkornet, saa at han betalte sin Del og „alle Sognemænd efter advenant." Nogle vilde, at Kirkeejeren burde bære hele Udgiften eller dog yde et klækkeligt Bidrag, andre at de Penge, som faldt efter Vedtægt og Vide, maatte anvendes til Opførelse af Skolehuse. Bygningen skulde vedligeholdes af Sognemændene og synes af Provsten, naar han kom paa Kirkesyn. Nogle vilde kun have dem paa 4 Fag, andre „i det ringeste saa store som et Rytterhus, 6 Fag."

Lærerlønnen burde lignes paa Bønderne, enten pr. Gaard eller pr. Td. Hartkorn, og udredes enten i Korn eller Penge. Nogle mente, at Smaaredsel (Brød, Smør og Ost) var lettere for Bonden at udrede end Penge. Betalles Lønnen ikke, skulde den inddrives ved Udpantning af Grandefogden ligesom Vider og andre Byens Paalæg, og da enkelte Sogne var saa forarmede, at de ikke formaaede at lønne en Lærer, burde Lønnen efter nogle Præsters Mening fordeles paa Herredet, efter andres endog paa hele Stiftet. I hvert Fald maatte Afgiften paabydes ved kgl. Befaling. „Ellers vil der blive funden alt for mange vrangvillige, som ville vægre sig derved, fordi de ikke har Børn i Skolealder." Desuden burde man have Støtte af Amtmand, Regimentsskriver og Herredsfoged; „thi foruden deres Assistance betaler de fleste af Bønderne det aldrig." Præsten i Harlev fandt, at „for at lindre Hartkornets Paalæg kunde Tjenestefolk impone-

res at give noget, helst som Tjenestefolk i disse Tider vil have stor Løn og ere villige at give til Dobbel- og Gadelamsgilder, var det og billigt, at de hellere gav til dette gudelige Værk end til andre usømmelige og uskikkelige Conventer." At Skolemesteren skulde have Græsning og Foder til 2 Køer og nogle Faar samt Brændsel af Gaardmændene, fandt man ogsaa rimeligt.

Da det var vanskeligt at faa saa mange brugelige Lærere lige straks, kunde man lønne Degnene bedre og lade dem være Lærere under Tilsyn af Præsten, saa meget hellere som adskillige Degne forfaldt til Uskikkelighed paa Grund af Lediggang. Nogle fandt en Grund mere til at antage Degnen deri, at der ikke kunde være Tale om Sommerskolegang, saa tog man ikke ham, skulde man idelig skifte Skolemester. En saadan burde helst antages af Præsten med Provstens og Biskoppens Samtykke eller i det mindste overhøres af Præsten og findes dygtig af ham, inden Bønderne antog ham. —

Paa Grundlag af dette Materiale udarbejdede Stiftsøvrigheden følgende Betænkning og Forslag om en almindelig Skoleordning, der i Efteraaret 1717 indsendtes til Kancelliet.

„Stoormægtigste Allernaadigste
Arve Herre og Konge!

Ved Eders Kongl. Mait^{s} allernaadigste forordning om Betlere i Danmarch af dato d. 24. Sept. 1708 er Stift Amtmændene og Biscopperne allern. anbefalede, at De tillige med de fattiges Inspecteurer skal stræbe at faae Skoolerne indrettede paa Landet, hvor ingen ere.

Endschiønt Vi nu vel efter Vores allerunderdanigste Pliet have ladet Os være angelegen at eftertenche, paa hvad beste maader Vi kunde indrette noget til saadan Eders Mait^{s} meget Christelige og Høypriselige intentions forfremmelse, saa maa Vi alligevel beklage, at Vi ingen fornøyelig og tilstrechelig raad haver kundet udfinde, formedelst de uomgiengelig er^{t} fordrende Middel, til behøvende Skoole Huuses opbyggelse og Skoole Mesternes underholdning, Os aldeeles fattes; Vi veed iche heller, at bem^{e} Middel paa nogen maade schulle kunde tilveyebringes, med mindre Eders Kongl. Mait allernaadigst vilde lade Sig befalde efterskrevne Vores derom giørende, velmeenende Forslag, nemlig: At hvor iche allerede Skooler stiftede og indrettede ere, og hvor Degnene, Som ellers under Deres Embeds fortabelse skulle være pliclige at holde Skoole, der de boer,[1]) det iche kand giøre formedelst Sognernes stoorlighed, og fordi Byerne kunde være beliggende alt for langt fra hver andre adspreedte, der skulle over alt, saa vit af Stift Amtmanden og Biscoppen fornøden eractes, efter den derom tilforne indhændtende underretning fra Præsterne bygges et Skoolehuus paa 5 á 6 fag, enten paa Kirchens fortog, hvor dend findes, eller og paa byernes fælles gade Joord, Som Ingen af lods Eyerne skulle giøre forhindring udi, hvilchen biugning skulle schee paa Sogne Mændenes bekostning, i hvis tiennere De endog maatte være, efter rictig repartition paa Deres Hartkorn, og skulle Eenhver sit Contingent, hvad heller det er bonde eller anden Mand, Som beboer eller bruger bøndergoodset, straxen uveigerlig erlegge eller og derfor uden viidere lovmaal af Sogne- eller Grande Fogden udpantes. Paa samme Maade skulle de og aarlig holde Skoole huuset vedliige, efter det siun, som Præsten med 2de af de fornuftigste og vederheftigste Sogne Mænd aar-

[1]) Denne Udtalelse stemmer ikke med Lovgivningen.
J. L.

lig dertil schulle tage. Ved samme huus skulle og anviises et liidet styche Joord til en kaalhave, og Skolemesteren forundes fri græsning paa byernes fællet og ornedrift til 1 Koe og 10 faar.

Til Skoolemesterens liiden aarlig visse Løn og underholdning skulle samptlige Sognemænd, hvad heller de have børn eller iche, give af det hartkorn, som de staae for efter matriculen, hver qvartal af 1 Tde hart Korn 1 Sk. d. Som til Juul, Paaske, St. Hans Dag og Michels Dag skulle betales og hos de motvillige og nachlæssige, som med betalingen holder inde over de ansatte Terminer, uden viidere Lovmaal af Sogne eller Grande fogden udpantes som for andet efter Byernes viide og vedtegter. Og som Præsterne herudi, som i andet, bør at gaa Deres Menigheder for med godt exempel, saa skulle De ligeledes være forplictede at svare af Deres Præste-annex og andre Gaarders hartkorn, som de Sielv bruger, aarlig til Skoolemesteren udi hver Termin, som før er melt. Sædegaardene i de Sogner, Som de ligger udi, burde og vel i saa maader noget aarlig at udgive, og skulle Mand iche paatvifle, at Deres Eyere jo fantes villige dertil, helst Mand seer, at ved Eendeel Herregaarde er givet frivillige Stiftninger, hvorved baade Skoolehuuse og Skoolemestere underholdes, hvilke christelige exempler kand og bøør opmuntre andre, om iche til liige saa stoor nidkierhed og iver for Guds æres og Hans oords kundschabs forfremmelse iblant dend gemeene almue, dog til at contribuere noget liidet udi slig gudelig henseende. Men, som foreskrevne afgifter iche endda kand være tilstrechelig til Skolemesternes nøødtorftig løn og underholdning, saa schulle desforuden betales ham af hvert barn, der bøør at gaa til Skoole, ugelig 1 Sk., som vedkommende forældre hver ½ aar schulle betale eller for dend tilbage holdende udpantes paa forhen bemte maade, hvilche Skoole penge saa vel som foreschrevne 4 Sk. d. aarlig af 1 T. hartkorn, schulle derhos være prioriteret for ald anden Gield og restantzer til Hosbon-

den, naar bonden doer eller paa anden maade fra gaarden kommer. Og paa det Forældrene iche skulle forhindre Deres børn fra Skolegang for at indeholde Skolepengene, saa skulle Degnen og Skoolemesteren forfatte et register paa ald Sognets ungdom fra 6 til 14 og 15 aar, hvilchet til Paaske og Michels Dag til Sogne Præsten schulle leveres, og Hand med Sine Medhielpere og Een af de beste og vittigste Mænd af Hans bye skiønne paa, hvor mange børn, være Sig Sønner eller Døttre, hver Mand i byen det halve aar efter sin efne og sin avling og næring uskadt kunde og burde at holde til Skoole, hvilche til Skoolegang skulde indtegnes og af forældrene dertil holdes, saa ogsaa Skoolelønnen for Dennem betales, hvad heller De lader dem gaa i Skole eller iche, Som intet skulle fri dem fra, uden børnenes langvarig siugdom, dog her under iche at forstaa fattige Fader- og Mooderløse børn, Som aldeeles intet have, eller og forarmede Huus Mænd, Som intet have at nære Sig af, Deres børn, Som Skoole Mesteren schulle være forplictede uden betaling at lære læse og informere udi Deres Christendom.

Dersom det nu aller[u] maatte behage Eders Kongl. Mai[t] fuldkommeligen at authorisere Os ved Eders Mai[ts] aabne brev og alvorlige befaling først og fremmerst til foreskrevne udgifter at lade oppebærge og dernæst til hvad andre anstalter, Som Vi efter befindende kunde foraarsages at giøre i adskillige maader hos Præster, Degne, Skoolcholdere og Almuen paa landet angaaende Skoolevæsenet, hvorom iche lettelig noget, som skulle føre bistand med sig, kand projecteres, førend Mand kommer i veeds med Sagen, da Mand først faar at see til, hvor vit et og andet kand være applicabel til sin egn, Saa haaber Vi nest Guds bisland at bringe dend derhen, at i det ringeste hver Sogn i Aarhuus Stift, hvor fornøden giøres, Skal faae Sin Skoole og Skooleholdere, saa Ungdommen dend høynødvendige information udi Christendom kunde nyde og lære at læse og skrive, om det

sidste bliver forlangt. Vi veed vel at considerere, at der henger af deslige Smaa pluch udgifter mange paa bonden og dend gemeene almue, saa og at tiidernes leilighed er heel haard og saa beskaffet, det Mand iche lettelig bøør at giøre forslag til ny paalæg. Men Allernaadigste Arve Konge og Herre, vi kand iche betenche, som tilforn underdanigst sagt er, paa hvad anden maade Eders Mait^{s} allernaadigste villie om Skoolernes indrettelse kand blive fuldbiurdet, derhos troe Vi, at disse aarlige Skillinger bedre af Almuen, for hvis Skyld denne indrettelse skee skulle, udgifves til saa nyttig og Salig een brug, end dend som daglig fordøyes ved gilder og anden ugudelig fylderie, som de hos de fleeste kand ersparet fra, derfor har vi fordristet os denne Vores Allerunderdanigste velmenende forestilling for Eders Mait^{s} fødder at nedlegge, og som Vi ingenlunde ere saa indtagne af Vores derom havende tancher, at Vi iche skulde vente andet end bifald hos alle de, Som Eders Mait^{s} derover allernaadigst vilde fornemme. Saa ønsker Vi iche meere, end at Andre, som ere bedre opliuste, kunde giøre om dette væsen bedre og nærmere forslag, som maatte være til mindre last og tyngsel og derhos applicabel for Aarhuus Stift udi sine Omstændigheder, om hvilket sidste Vi dog formeene at have aarsag at tvifle, thi ligesom det, der i saa maader udi denne egn kunde være giørlig, muelig iche til andre stæder vilde lade sig applicere, ligesaa kunde det, som heel vel maatte være betencht efter andre Stifters leilighed, ingenlunde for bem^{te} Aarhus Stift være practicabel, og i slig Betrachtninger ere Vi i dend stadige formeening, at, naar tilforn midlerne ere blevne udfundet, hvorved som forbemelte Skoolehuusse kand opbygges og Skolemesterne underholdes, det beste skulde være, at hver Districts Øvrighed blev givet fri Hænder at foranstalte det, som i andre maader kunde erfordres til verchets indrettelse. Vi henstiller nu udi Eders Kongl. Mait^{s} allernaadigste vil-

lie, hvorleedes fremdeles med dette væsen skal forholdes forblivende.

[Navn og Dato savnes i den her benyttede Genpart i Rigsarkivet].

Allerunderdanigste Forslag.

Til Skoolernes indrettelse paa Landet udi Aarhuus Stift udi anledning af Kongelig Majest. Allernaadigste Forordning af dato d. 24. September 1708 om Bellere i Dannemarch § 20, velmeenend forfattet og til allernaadigste Approbation fremlagt.

1. Der skulle ofver all i Stiftet, hvor ingen Skoolehuusse i Sognerne findes, og Degnebooligerne dertil iche ere beqvemme, saa mange Skoolehuuse opbygges, som efter Sognernes størrelse og byernes situation til Ungdommens underviisning fornøden giøres, hvorofver Provsterne med Præsterne i hvert Herret een Specification til Stift Amtmanden og Biscoppen skal indsende, hvor Degneboolig og Skoolehuuse findes og hvor iche, hvor mange Skooler der behøves, og paa hvad sted i Sognet de beqvemmeligst kunde opbygges.

2. Samme Skoolehuusse skulle opbygges efter Sognenes størrelse 5 á 6 fag paa Kirchens fortog eller fælles gade Joord paa Samtlige Sogne Mænd, hvis tiennere de end ere, Deres bekostning, efter Deres Hartkorn beregnet, og skal Præsten og Hans Medhielpere samt To af de beste Mænd i Sognet have tilsiun med, at materialerne og arbeidsløn paa det nøyeste bliver betinget og samme Huus inden Michels Dag tilkommende opsat og skal da hver Mand i Sognet efter Sit Hartkorn dertil sit contingent strax betale eller derfor uden viidere lovmaal af Grande Fogden udpantes. Saa skulle og samme huus af Sogne Mændene holdes ved liige af Sognets viide Penge, hvormed Sogne Præsten og Provsten udi Hans aarlig visitatz indseende bør at have.

3. I de Sogner, hvor Degnene boor, skal De un-

der Deres Embedes fortabelse være forplictede at holde Skoole, eller hvis De dertil findes udyctige, Een anden Person i Deres sted at forskaffe, Som Ungdommen i læsen, (schriven og regning) og Deres Christendom forsvarlig kand underviise.

4. Hvor Sognene ere saa stoore og Byerne saa mange og fra hinanden adspredede, at ald Ungdommen kand iche samles hos Degnen, vil Een Anden Aparte Skoolemester af Sogne Præsten og Hans Medhielpere med Provstens samtyche antages og beschiches.

5. Sogne Præsten skal i det mindste hver 4 Uge besøge Skoolen eengang og see til, at med informationen schichelig og tilbørlig omgaaes.

6. Til Skoolemesterens underholdning skulle Sogne Mændene samtlig, saa vel heele som halv gaards Mænd, saa og De nogenledes velhafvende bools Mænd, enten de haver børn eller iche, settes aarlig at give noget vist, efter Deres Hartkorn beregnet, nemlig 1 fierding kar got rent korn, hvilchet imellem Juul og Nyt Aars Dag schulle ydes, eller af hver Tde Hartkorn hver qvartal een skilling danske. Som til Juul, Paaske, St. Hans Dag og Michels Dag til Skoolemesteren rictig skulle betales, og hos de Motvillige, Som dermed over den satte termin vilde holde tilbage, skulle samme penge strax af Grande Fogden eller Præstens Medhielpere, naar De derom af Præsten bliver tilsagt, som viide og andre byens paalæg, uden viidere lovmaal blive udpantet. Og De, Som Sig paa samme Mænd ville forgribe, skulle med haardeste straf ansees.

7. Desforuden skulle De Forældre, Som have børn i Skoolen, give til Skoolepenge for hvert barn, ugentlig 1 schilling (og naar de lære at schrifve 2 schilling) eller hver ½ aar 2 Mark, hvilchet til Skoolemesteren hver ¼ aar schulle betales, eller De dermed tilbage siddende udpantes.

8. Fra hver heel eller halv gaard skulle der gives liidet Ildebrand til Skoolen, af een heel gaard

aarlig 1 læs træ eller tørre, og af $^1/_2$ gaard $^1/_2$ læs, hvilchet Eenhver schulle kiøre til Skoolehuset.

9. Skoolemesteren skulle og nyde paa nestbeliggende byers fellede og æveret fri græsning til 2 køer og nogle faa faar og smaa fæ om Sommeren, og af de Andre byer liidet foering, at holde dem vinteren igiennem med.

10. Skoolemesteren schulle have frihed om Hellige Dage at staa udi Degnestoolen, om nogen godvillig ville give Hannem noget til offer, saa og, naar det begieredes, gaa med Degnen for liig.

11. Der kunde og i Kirchen ophænges een bøsse, hvorudi efter Præstens foregaaende formaning til Menigheden, De, Som gich til Skrifte, item Brudefolch og Kirche Koner kunde give een frivillig gave, fattige Skoolebørn til hielp, til bøøger, papiir og andet fornødent, hvilchet af Præsten til Dennem schulle uddeeles. Hvis mulet og viide penge efter Lovens pag. 277 paa Grandestefne eller i Huusene kunde falde for uskikkelighed, banden og sværen, kunde og til samme brug anvendes.

12. Som Præsterne i alle ting bør at foregaa Deres Tilhørere med et godt exempel, skulle De være ligeledes forplictede af hver Tde Hartkorn, Deres Præstegaard staar for, at give aarlig til Skoolen, til forbemeldte terminer 4 Sk. Var og at ønske, at Herregaardene i Sognene kunde tilholdes at give aarlig noget vist til Skoolen.

13. Alle Forældre, som børn haver, skulde tilholdes at sette Deres børn til Skoolen, saa snart De vare kommen til dend alder og forstand, at De kunde læse noget, og dermed at blive ved, indtil de hafde lært, hvis De høyfornøøden burde at lære.

14. Til dend ende skulle der af Degnen og Skoolemesteren forfattes et register paa alle Sognets ungdom fra 6 til 14 og 15 aar, hvilchet til Paaske og Michels Dag til Sogne Præsten schulle leveres. Og schulle da Sogne Præsten med Sine Medhielpere og Een af de vittigste Mænd i hver bye skiønne paa, hvor

mange børn, være sig Sønner eller Døttre, hver Mand i byen det halve aar efter Sin efne og Sin avling og mening ufornærmet kunde og burde at holde til Skoole, Hvilche til Skoolegang skulde indtegnes og af Forældrene dertil holdes, saa ogsaa Skoolelønnen for Dennem betales, hvad heller De lader børnene gaa til Skoolen eller iche, med mindre børnene ved langvarig siugdom fra Skoolen bliver forhindrede, hvilchet da Sogne Præsten tilkiendegives.

15. Hvis Nogle Forældre desuagtet skulde lade Sig finde efterladene og motvillige til at holde Deres Børn, Som dertil ere antegnede, til Skoolen, og efter Præstens og Hans Medhielperes een og anden advarsel ey ville rette det, schulle De iche alleene for Deres motvillighed liide efter Hans Majestæts allernaadigste Lov pag. 245, men og Ungdommen, Som iche var holdt til Skoolen og vidste at læse og giøre reede for Deres Christendom, skulde iche stædes til Guds boord, førend De Sig derudi lader underviisse."

Ifølge Kancelliets Supplikprotokol (1717 II Nr. 178) blev Forslaget d. 30. Oktober foredraget i Konseillet, der fandt det meget godt, men da det drejede sig om et nyt Paalæg, burde Rentekammeret høres. Dette lod imidlertid Sagen hvile, hvorfor det blev rykket for Svar d. 15. Marts 1719. To Dage efter kom Sagen tilbage ligesom den var fremsendt uden nogen Betænkning fra Kammeret, der formentlig ikke har turdet anbefale de nye Paalæg. Den 29. Marts s. A. foreloges Sagen atter i Konseillet, hvor Oversekretæren i Kancelliet, Geheimeraad Ditlev Wibe udtalte Ønsket om at faa Sagen op til nærmere Overvejelse. Hermed synes den at være henlagt. Men skønt de trange Tider ikke tillod Forslagets Gennemførelse,

blev det ingenlunde uden Betydning. Flere af dets Tanker genfindes i Instruktionen for Rytterskolerne af 1721, der atter blev Grundlag for Skoleforordningen af 1739, og saaledes kan Forhandlingerne om Landsbyskolens Ordning føres tilbage til 1716, altsaa i Aar for 200 Aar siden.

Seminariet paa Samsø og Ordningen af Samsø Skolevæsen.

Af Martin Kristensen.

Den frisindede og dygtige Regering, som fik gennemført Loven af 20. Juni 1788 om Stavnsbaandets Løsning, var klar over, at denne Lov ikke vilde gøre sin fulde Nytte, dersom der ikke blev sørget for at faa indrettet et bedre Skolevæsen. Men kunde dette naas, da var der efter Lovgivernes Mening næsten ingen Grænse for den Lykke, som derved vilde skabes. De fleste baade Lægfolk og Præster i den rationalistiske Tid nærede jo den sokratiske Anskuelse, at „den almindelige Fordærvelse blandt Mennesker" bunder i Uvidenhed; den bestaar, som det hedder i Balles Lærebog, fornemmelig deri, „at de ikke bruger deres Forstand til sund Eftertanke". Fik vi bedre Skoler og større Oplysning, da vilde den fri Bonde „vorde flittig og god, hæderlig Borger, lykkelig".

Der blev da med megen Iver taget fat paa Skolesagen, og den store Skolekommission, der oprettedes 1789, udarbejdede Forslag til de Love for Almueskolevæsenets Ordning, der, med mange senere Ændringer, forsøgsvis søgtes gennemførte paa Øerne fra 1806 og fik deres endelige Form i Lovene af 29. Juli 1814.

Kommissionen havde ikke mindst haft sin Opmærksomhed henvendt paa Uddannelse af Lærere.

Den ønskede oprettet et stort Seminarium i København for hele Landet, med 2—300 Elever og mange Lærere. Men man fik kun Raad til at begynde meget smaat paa Blaagaard 1791 med 14 Elever og 2 Lærere. Et lignende Seminarium blev 1794 oprettet paa Brahetrolleborg.

Men de Seminarister, der udgik fra disse Anstalter, særlig da Seminaristerne fra Blaagaard, var ikke velsete. Der paastodes, at „Hovedstadslivet forførte dem til Vantro og Hovmod", og de beskyldtes for at være forfinede og viglige. De formente, at deres Kundskaber og pædagogiske Uddannelse hævede dem højt over Bønderne og ogsaa over Præsterne, som de tidt saa ned paa.

Disse Forhold i Forbindelse med, at de to Seminarier langt fra kunde skaffe Landet det nødvendige Antal Lærere, førte til, at der senere blev oprettet en hel Række af mindre Seminarier, de saakaldte Præstegaardsseminarier.

Mønsteret for de fleste af disse blev Vesterborg Seminarium paa Lolland, oprettet 1801 af Pastor, senere Biskop, P. O. Boisen efter Tilskyndelse af den bekendte Godsejer Grev Chr. Ditl. Fr. Reventlow til Christianssæde. Efter hans og Boisens Mening maatte de Lærere, der med Held skulde virke paa Landet, udgaa fra Bondestanden, og de maatte i Klædedragt og Levevis ikke skille sig fra Bønderne. Skulde de finde sig tilfredse med den Løn, man kunde byde dem, maatte de leve simpelt og tarveligt. Læreren skulde være en fornuftig Bonde blandt Bønder og have en Stilling nærmest som en oplyst og dygtig Husmand. Undervisningen paa Seminariet var 3-aarig og besørgedes af Boisen som Førstelærer og

af en Hjælper som Andenlærer. Undervisningen fandt Sted i Præstegaarden, og Boisen underviste i 30 Aar, til sin Død, uden Løn, gav fri Bolig til Andenlæreren, ja betalte i en Række af Aar endog baade Brændsel og Undervisningsmidler.

Da saadanne Smaaseminarier som Vesterborg syntes meget heldige, og de tilmed var overordentlig billige, da de i Regelen ikke kostede Staten stort mere end Lønnen til en Andenlærer, blev der snart oprettet flere. De lededes, som Vesterborg, af energiske og skoleinteresserede Præster: Hammond i Brøndbyvester (1802), Wedel i Skaarup (1803), Krarup i Borris (1806), Bentzon i Snedsted (1812), Barfod i Lyngby (1813) og Hjorth i Ny-Larsker paa Bornholm (1816). [1])

Det er paa Baggrund af disse Forhold, at ogsaa Oprettelsen af et Seminarium 1812 paa Samsø maa ses, skønt dette indrettedes noget anderledes end de øvrige. Men ogsaa her var det en dygtig og energisk Præst, der ledede Virksomheden. Denne Mand var

Carl Gustav Flemmer.

Han giver selv følgende korte Redegørelse for sit Liv, da han tiltraadte Embedet som Præst i Besser paa Samsø [2]): „Carl Gustav Flemmer blev født i Odense den 18. Augt. 1774 af Forældrene Johannes Flemmer og Anna Lindholm, indsat i Odense Skole 1783, demiteret til Odense Gymnasium 1789, derfra af Professor O. Kraft til Kiøbenhavns Universitet

[1]) Se: Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784—1818.

[2]) I »Ordinanders Levnedsløb 1785—1842«, en Vitaprotokol fra Aarhus Bispearkiv, nu i Landsarkivet i Viborg.

1790, tog Examen Philos. et Philolog: i April Maaned 1791 og fik samme Aar Communitetet og Regensen; indgik som Medlem i det af Professor Münter oprettede Selskab til Øvelse i at skrive og disputere over theologiske Materier, og skrev og forsvarede forskjellige Afhandlinger i det latinske Sprog fra Aⁿo 1793, tog Examen Theologicum den 28. April 1794, blev strax derpaa Medlem af det Homiletiske catechetiske Selskab og deeltog i sammes homiletiske, catechetiske og critiske Øvelser indtil Slutningen af Aaret 1796, da jeg af Grev Danneskiold Samsøe blev kaldet til Sognepræst for Vester og Øster Egede Menigheder i Sjællands Stift, til hvilket Embede jeg, med venia ætatis[1]), blev ordineret 26. Octob. s. A. 1797 den 1. Febr. indtraadte jeg i Ægteskab med min endnu levende Hustrue Sara Martine Hammer. 1798 d. 12. Febr. kaldet til Sognepræst for Ulsøe og Braabye Menigheder i Sjællands Stift og nu den 27. Febr. 1807 kaldet og derpaa følgende 20. Marts confirmeret til at være herefter Sognepræst for Besser og Onsberg Menigheder paa Samsøe".

Hertil kan føjes, hvad man kender fra andre Kilder[2]). Han havde en ældre Broder, Hans Christian Flemmer, der blev Student og theologisk Kandidat samtidig med ham selv. Deres Forældre var „agtede Borgerfolk i Odense", Faderen Parykmager. De førte som Studenter et kummerligt Liv, som de i Kærlig-

[1]) Alders Eftergivelse; han var jo kun 24 Aar, og det hedder i Kr. V.s danske Lov: »Ingen maa stædis til noget Præstekald, som ikke er sine fulde fem og tyve Aar«.

[2]) Wibergs Præstehistorie, Barfods »Danmarks Gejstlighed«, Erslews Forfatterlexicon og en Nekrolog over H. C. Flemmer i Berlingske Tidende 1847, Nr. 289.

hed „søgte efter Evne at lette hinanden". De blev begge Kandidater med bedste Karakter. H. C. Flemmer underviste ved Borgerdydsskolen, gav Privatundervisning og havde mange betydelige Mænd, som Brødrene Ørsted, til Omgangsvenner. Blandt andre dimitterede han den senere saa berømte Lærde Professor J. C. Werlauff, der fik Udmærkelse. Werlauff skriver i sine Erindringer, at Flemmer vistnok fik 3 Rigsdaler om Maaneden for 2 Timers daglig Undervisning. Det var jo ikke nogen høj Betaling, og baade han og Broderen Carl Gustav, der sandsynligvis ligeledes har maattet leve af at manuducere, har haft det smaat. — Da Embedet som Sognepræst for Vester- og Øster-Egede 1796 blev ledigt, indstillede Grev Danneskjold-Samsøe, der havde Kaldsret, den ældre Broder; men her viste sig igen det gode Forhold mellem Brødrene, idet han gav Afkald til Fordel for den yngre, der var forlovet. Først senere, da denne blev forflyttet til Ulsø, fik han selv Embedet.

Som det vil ses, kom begge Brødrene tidlig i Forbindelse med Grev Christian Conrad Sophus Danneskjold-Samsøe. Denne, der var født 11. Juni 1774 og altsaa var jævnaldrende med den yngste af Brødrene, fik tidlig Styrelsen af Gisselfeld Kloster, 1808 blev han Amtmand over Præstø Amt, og han ejede foruden Samsø en Mængde Godser paa Sjælland, hvorfor han ogsaa til Stadighed boede der og kun kom til Samsø en Gang om Aaret. Han har uden Tvivl været en Godsejer af samme Støbning som Reventlowerne. Han fik Hoveribyrden lettet for Bønderne paa Gisselfeld Gods og fik udvirket, at en Del af Indtægterne fra Gisselfeld blev anvendt til Skolevæsenets Fremme. Grundtvig tilegnede ham i et Digt

C. C. S. DANNESKJOLD-SAMSØE.

sin Verdenshistorie 1812 og skrev: „Han og er Levning fra en bedre Tid, Hans Hu staar fast til gæve Fædres Id, Med Ord og Daad han vil dem ihukom-

me". Og da han døde 1823, skrev Grundtvig et Danneskjolds-Drape, hvori det hedder: „Han er mange Taarer værd, Thi han har aftørret mange"; han kalder ham „den eneste Velynder" af hans Sang og var saa, man kan vel sige, fortvivlet, at han endog tænkte paa at udvandre til Norge, da han syntes, at al aandelig Sans nu mer og mer uddøde i Danmark.[1])

Da H. C. Flemmer, den ældre Broder, fik sin Virksomhed i Vester-Egede og Kongsted i Gisselfelds Nærhed, kom han i „æret og megen Fortrolighed" med Danneskjold-Samsøe, og ved hans Medvirkning forberedte han „privat og uden offentlig Understøttelse" „en Mængde tildeels ældre Skolelærere, for at kunne gøre dem dygtige til efter den reformerede nye Skoleplan at forestaae deres Embede".

Og naar den yngre Broder, der af Greven var kaldet til sine to første Embeder, i Vester-Egede og Ulsø, og havde virket der i 10 Aar i Grevens Nærhed, nu i Aaret 1807 fik Embede paa Samsø, da var det, som Flemmer selv senere skriver, forbundet med det Ønske fra Grevens Side, at et bedre Skolevæsen maatte indføres paa Øen. Han har kendt Flemmer som den rette Mand til at føre dette igennem.

Flemmer skuffede ham da heller ikke. 22. Dec. 1807 blev han konstitueret som Provst over Samsø Herred. Han søgte straks at faa Orden i alt. I Jan. 1808 anmoder han Præsterne om at faa udnævnt de i Loven befalede 2 „Medhjælpere", og han foreslaar dem ved hvert Embede at faa indrettet en „Embedsbog", hvori ogsaa kan optegnes andet, end hvad der

[1]) Se N. F. S. Grundtvigs poetiske Skrifter III S. 83 ff., V S. 320 ff. og Biogr. Lex. IV S. 186–87.

i strængeste Forstand angaar Kaldet (altsaa en „liber daticus").

Men Almuens og særlig Ungdommens Oplysning laa ham mest paa Sinde. Allerede 28. Dec., ikke en Uge efter at han var bleven Provst, indsendte han til Kancelliet et Andragende om, at „det maatte tillades Præsterne i Samsø Herred at forandre Onsdags-Prædiken i Fasten", hvortil næsten ingen mødte, „til Catechisation med Ungdommen over det 4. Cap. i den ev. chr. Lærebog i Forbindelse med 2. Art. i Luthers Catechismus, og at Lidelses Historiens Forklaring blev henlagt til Søndagerne".[1]) 6. Okt. næste Aar indberetter han imidlertid til Biskop Birch i Aarhus, at han endnu ikke har faaet Svar paa denne Skrivelse, og først 5 Aar senere ankom en Skrivelse fra Biskoppen, at Onsdagsprædikenerne maatte ophøre. Det ses af dette Andragende, at han, som næsten alle ivrige og virksomme Præster i den rationalistiske Tid, har lagt særlig Vægt paa Præsternes oplysende Virksomhed. Og dette fremgaar yderligere af hans Visitationsbemærkninger i Kirkebøgerne[1]). Et Eksempel kan anføres fra Tranebjerg, hvor den gamle Johan Frederik Henckel var Præst. „1810 d. 11. Nov visiterede ieg i Traneberg Kirke. Vel har Krigen her, som overalt paa Samsøe ogsaa haft den sørgelige Følge: at det unge vaabendygtige Mandskab ikke findes i Kirkerne, dog var her en god Forsamling, mest af Qvindekiønnet, nærværende. Prædikenen, om For-

[1]) Denne og en Del andre Skrivelser (indtil 1812) er indførte i Provstiets Kopibog i Landsarkivet i Viborg.

[1]) Under Krigen mellem Danmark og England 1807—14 kom Biskoppen i Aarhus ikke til Samsø, og Flemmer holdt da i hans Sted Kirkevisitationer.

ældres og Foresattes Pligter i Henseende til de Unges christelige Dannelse, var ikke allene et vel igiennemtænkt og tydelig fremsat Foredrag, men og et Ord talt i rette Tid. Med sand Glæde overhørtes Ungdommen, de svarede med Forstand, adskillige udmærkede sig, nogle endog til Beundring. At dette er en Frugt af den gode Lærers Underviisningsmaade, tilstaar ieg med broderlig Glæde og Agtelse". Man lægge Mærke til, at han her og i sine andre Visitationsantegnelser kalder Præsten „Lærer" og hans Prædiken „Foredrag". Han holdt ogsaa Lærerne, ihvor daarlige de end var, til dog i hvert Fald at undervise, saa godt de kunde; 28. Dec. 1807 skriver han saaledes til Pastor Hammer i Koldby, at Sognedegnen Rasmussen, der holder Substitut, ikke derved er fritagen for „i egen Person med Flid at undervise Ungdommen, som han bør, efter sin Eed og Embedspligt i Følge Forord: af 1739". Ret meget fik han dog vistnok ikke udrettet i de første Aar.

Men saa forestillede Grev Danneskjold-Samsøe Kancelliet, hvor nødvendigt det var for Skolevæsenets Fremvækst paa Øen, at den, ligesom det allerede var Tilfældet med Langeland, fik sin egen Amtsprovst.[1])

[1]) Efter den før 1806 bestaaende Ordning blev der i hvert Herred af Præsterne valgt en Provst, men Præsterne valgte, som Kancelliet bemærker, ikke altid »den duelige og virksomme Mand, men den ældste og mageligste, af hvem ingen Uleilighed ved strængt og nøiagtigt Tilsyn kunde ventes«; det blev derfor ved Forordning af 5. Dec. 1806 bestemt, at der af Kongen i hvert Amt skulde udnævnes en Amtsprovst til at overtage alle Herredsprovsternes Forretninger, have Overopsyn med Almueskolerne, med Fattigvæsenet, med Gejstligheden, med Kirkerne og Præsteboligerne. Amtets Skoledirektion bestod af ham og Amtmanden. Han fik ud-

Kancelliet er enigt med ham heri og skriver:[1]) „Denne ikke ubetydelige Øe, der omtrent har 5000 Indvaanere, ligger 4 Mile fra Jylland og 2 Mile fra Sielland, den har hidtil i det Civile hørt under Holbeks Amt og i det Geistlige under Aarhuus Stift, dog har dens Skolevæsen været henlagt under Holbeks Amts Skoledirection; saavel denne Krydsning af forskellige Directioner, som den ved Afstanden foraarsagede Vanskelighed i det Amtsprovsten (over Holbæk Amt) paaliggende Overopsyn med Skolevæsenet maae naturligvis, især under nuværende Omstændigheder, da Overfarten ofte er forbunden med særdeles Vanskeligheder, være meget til Hinder i Skolevæsenets Forbedring, om endog det under 10. Oct. 1806 allernaadigst approberede provisoriske Reglement blev udstrakt til Øen — men disse Hindringer vilde aldeles bortfalde, naar følgende Forslag af Grev Danneskjold maatte vinde Deres Majestæts allernaadigste Bifald.

Sognepræsten i Besser paa Samsøe Carl Gustav Flemmer, Øens nuværende Herredsprovst, en fortrinlig duelig og for Oplysnings Udbredelse særdeles nidkjer Mand, er villig til uden mindste Godtgjørelse at overtage Amtsprovsteforretningerne der paa Øen tilligemed den nærliggende liden Øe Thunøe, uden Løn, ja tillige endog selv bidrage med 100 Rd. aarlig til Lønnen for en af Deres Majestæt allernaadigst beskikket personel Capellan, som kunde gaa ham tilhaan-

---

nævnt en Personelkapellan, for at han bedre kunde bestride sine Provsteforretninger. Jfr. Joakim Larsen: Skolelovene af 1814, S. 368.

[1]) Kancelliets Betænkninger her og i det følgende er anførte efter Kancelliets Forestillingsprotokoller i Rigsarkivet i Kbhvn.

de ved Sognekaldets Besorgelse, ligesom det finder Sted hos de øvrige Amtsprovster, der tillige ere Sognepræster; — det øvrige til Capellanens Lønning formener Grev Danneskjold, der selv ønsker at tiltræde Skoledirectionen som 2. Medlem, kunde forskudsviis udbetales af Amtsprovsternes Lønningsfond, imod at samme derfor erholde rigelig Godtgjørelse ved at tillægges, efterhaanden som Samsøes Sognekald blive vacante, et vist af Greven foreslaaende Qvantum Hartkorns Præsteliende".

Kancelliet finder i dette Andragende „en ønskelig Leilighed til at sætte Samsøes endnu tilbagestaaende Skolevæsen i en bedre Forfatning" og til at bringe det foreløbige Skolereglement i „Udførelse under saadanne Mænds Øjne, hvis redelige Iver er Borgen for, at det vil bære forønskede Frugter". De personelle Kapellaner hos Amtsprovsterne lønnedes sædvanlig med 200 Rd., foruden fri Kost og Logi, men da „Hr. Flemmer ikke har Leilighed til at have Capellanen i Huset", synes Kancelliet ej at kunne ansætte dennes Løn til ringere end 500 Rd., af hvilke Flemmer saa skal udrede de 100 Rd. „Kaldene paa Samsøe ere gode Embeder" og kan derfor nok fremtidig ved Ledighed afgive et Bidrag til Amtsprovsternes Lønningsfond. Kancelliet indstiller saaledes i det hele Grev Danneskjolds Forslag til Vedtagelse. Indstillingen er dateret 25. Marts 1812 og underskrevet af Kaas, Cold, Knudsen, Bülou, Monrad, Berner og Lassen.

23. April 1812 bifaldt Kongen Indstillingen, dog saaledes, at den paa Samsø under Krigen konstituerede Amtmand (Kammerjunker von Schmidten) skulde være Medlem af Skoledirektionen, saalænge hans Konstitution varede.

Flemmer blev altsaa 23. April 1812 udnævnt til Amtsprovst, og 31. Juli s. A. fik han til Personel-Kapellan beskikket den 26-aarige Kandidat Heino Gottlob Melchior Hammer, Broder til Hans Hammer, Nabopræsten i Koldby, og Halvbroder til Flemmers Hustru Sara Martine. Han kunde da nu med fuld Kraft arbejde paa at faa Skoleforholdene forbedrede.

Skolevæsenets Ordning paa Samsø.

Bestemmelserne i den foreløbige Skolelov for Øerne af 1806, der nu var udstrakte til ogsaa at gælde for Samsø, skulde gennemføres. Der maatte skaffes Penge. Han foreslaar da 12. Juni von Schmidten, at Direktionen skal indgive en Ansøgning til Kongen om at maatte opsige og anvende til Skolevæsenets Forbedring en Sum af 300 Rd., der tilhører Samsø Fattigvæsen, da Skolevæsenets Forbedring „maa være Øen ligesaa vigtig som dets Fattigvæsens Indretning, hvilken sidste for Tiden er langt bedre end Skolevæsenets". [1])

Endvidere foreslaar han 22. Juli 1812 von Schmidten, at Direktionen udsender til hver tvende Byer paa Øen et Eksemplar af følgende Bekendtgørelse, som ved Sognefogden maatte oplæses for Bønderne, og „Indholden forkyndes for de, som ere udenfor Bondestanden": „Velærværdige og Høilærde Hr. Henckell i Tranebjerg har af egen Drift besluttet sig til at bidrage til Skolevæsenets Forbedring med en frievillig Gave af Et Hundrede Rigsdaler, og ved det-

[1]) 100 Rd. staar hos Michel Andersen i Ørby, 125 Rd. hos Ditlev Sommer i Langemark og 75 Rd. hos Christen Mand i Onsberg.

te Offer ikke allene fortient Directionens Ham tilkiendegivne Forbindtlighed; men og viist, hvor nødvendig Han føler en Skoleforbedring at være. Da fra Tid til anden mange veltænkende og formuende Mænd paa Samsøe have med grundede Yttringer lagt for Dagen, at de ere besiælede af lignende Følelse, og intet er gavnligere for Øen baade i Nu og Fremtiden, end at dens Ungdom kan blive bedre underviist end hidindtil er skeet; saa kan undertegnede Direction ikke nægte sig den Glæde herved at offentliggøre S: T: Hr. Henckells skiønne Daad, for, ved et saa priseligt Exempel, at give ovenmeldte Mænd Lejlighed til, ligesom deres Forfædre have gjort, at lægge Deres gode Villie for Skolevæsenets Forbedring for Dagen.

Hans Excellence Grev Danneskiold-Samsøe har ved Skrivelse af 6. Juli d: A: tilsikkret os at ville biedrage i 5 Aar til Skolevæsenets Forbedring med 3000 Rd. Det Kongelige danske Cancelli har givet Haab om en Understøttelse af 250 Rd. for Lærerne, imedens de i Aar i disse 3 følgende Maaneder tages til Underviisning, og at vi heller ikke skaane os, det skal Tiden oplyse. Samsøes Indvaanere ville altsaa behagelig indsee: at Øieblikket er der, da en væsentlig Mangel vil blive afhjulpen, og det saa meget fuldkomnere, io høimodigere enhver god og veltænkende Mand ville biedrage dertil. Man kan tegne sig hos een af os". [1])

Hvor meget der frivillig er ydet foruden det nævn-

---

[1]) Denne og en Del i det følgende anførte Skrivelser findes indførte i »Correspondance Protokol for Samsø Amts Direction saavel i Henseende til Fattig- som Skolevæsenet pro 1812—1813—1814—1815«, i Landsarkivet.

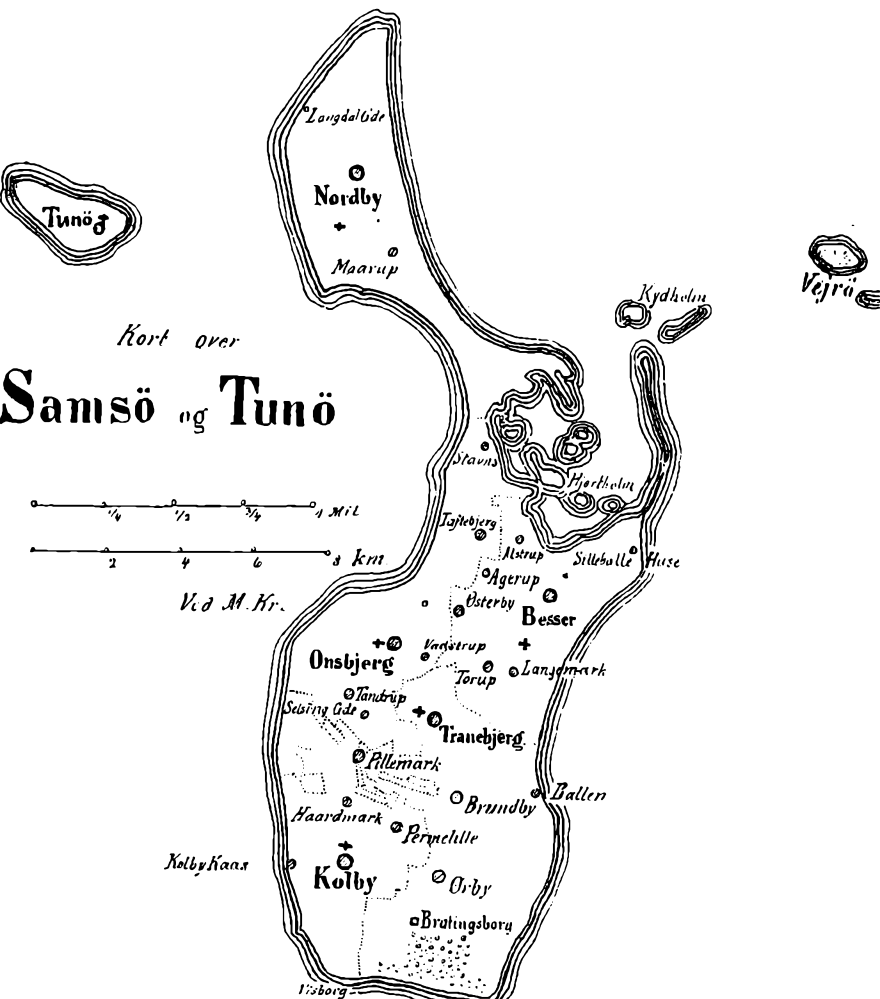

te, ses ikke, og Størstedelen af Byrderne maatte selvfølgelig lignes paa Beboerne. Hvad der skulde gøres, fremgaar af følgende:

»*Allerunderdanigst Plan*
til en i Overensstemmelse med det provisoriske Reglement for Almueskolevæsenet af 10. October 1806, forbedret Skoleindretning paa Samsøe og Tunøe[1]*).*

1ste Afdeling.

Indeholdende en beskuelig Beskrivelse over Skolevæsenets Tilstand, saaledes, som det hidindtil haver været.

a. *Traneberg* Sogn.

1. Ørbye Bye, som bestaaer af 23 Gaarde, 42 Huse og har 48 skolepligtige Børn, hvoraf dog 6 er imellem 6 og 7 Aar, har hidindtil havt en Skole, som er opbygt af Byemændene midt i Byen, og er af følgende Beskaffenhed: Huset, som er uden Hauge og Jord, bestaar af 4re Fag, meget liden, men temmelig god Bygning, deraf ere 2 Fag indrettet til Skolestue, $^1/_2$ Fag til Gang og $1^1/_2$ Fag til en Stue for Læreren. 2de Fag af Vinduerne ere gode, 2de Fag maadelige. Loftet er brugeligt. Bielken i Skolestuen er knækket. Kakkelovnen, hvilken som det hele tilhører Byemændene, er stor og god. Af det øvrige Inventarium kan ikkun et Bordblad bruges. Skolelæreren er en i Tjeneste staaende Kystartillerist, navnlig Rasmus Jørgensen Willadsen, en simpel og ucultiveret Huusmand og høist maadelig som Lærer. Han er antaget af Mangel paa et andet bedre Subject og erholder, hvad Løn Byens Beboere efter eget Tykke vil give ham.

2. Brundbye Bye, som bestaaer af 28 Gaarde, 52 Huse og 85 skolepligtige Børn, hvoriblandt er 17 mellem det 6te og 7de Aar, har en af Greverne Danneskiold Samsøe funderet grundmuret og tegelhængt Skole, som er 5 store Fag næsten i Qvadrat, hvori er en Skolestue paa 2 Fag midt over Huset, en Stue, 2 Kamre og et Køkken for Læreren, samt dertil en liden Haugeplads og en anordnet Jordlod, bestaaende af 4 Tdr. Land geom., men fordelt paa 2de

[1]) En verificeret Afskrift af denne Skoleplan findes i en Pakke Papirer, vedrørende Skolevæsenet paa Samsø, i Landsarkivet i Viborg.

Steder saaledes at omtrent 1½ Tdr. Land ligger ved Skolen, og det øvrige, hvoraf det halve er slet Jord, som kaldes Seiles, ved Brundbye Balle. I denne Skole er Kakkelovnen for liden, ellers ikke slet. Vindues Rammerne ere forraadnede og Vinduerne uigjennemsigtige af Ælde, Loft og Tag maae eftersees da det regner ned, Borde og Bænke ere tilsammen maadelige, og Kalkning forsømt, tillige skal Dørlaasene, Loftstigen og Kjeldermuren eftersees. Skolelæreren er en Bondekarl, navnlig Søren Jensen, som er Substitut for Sogne-Degnen Frederik Friis i Traneberg. Denne Substitut skriver og stiler temmelig got, har et sundt Begreb; men er blottet for de nødvendigste Kundskaber. Til denne Skole er intet Udhuus, naar undtages 2de Fag, som Substituten selv har opbygt paa Skolens Grund. Den Løn, han hidindtil har faaet af Degnen, er, efter Forklaring for Directionen den 3die Juni 1812:

a. Frie Raadighed til Beboelse over hele Skolehuset.
b. Den halve Deel af den ved Brundbye Balle Skolen tillagte Jordlod, kaldet Seiles, tilligemed et Vænge, beliggende ved Skolen, af 1¼ Tdr. Lands Størrelse og Skolehaugen.
c. Den Skoletørv, som leveres af Byerne Traneberg, Brundbye og Ørbye, omtrent 25 Læs.
d. ¾ Favne Brænde, hvoraf Friis selv betaler Favneslager Pengene.
e. Byg Kliplinger (Knipper) af omtrent 40 Gaarde i Brundbye og Ørbye, kan anslaaes til 28 Traver.
f. Skolepenge af Børnene, som ei bestemt kan angives; men skal forhen have beløbet sig til 40 rd.
g. Skoleløn af Skolepatronen 6 rd.
h. En Tønde Byg in natura, leveret ved Juletider.
i. En Rigsdaler hver Offerdag, bliver 3 Rigsdaler.
k. To halve saltede Gjæs og 3 Brød à 6 Punds Vægt i det ringeste Stykket.

3. Traneberg Bye, som bestaaer af 10 Gaarde, 22 Huse og 29 skolepligtige Børn, hvoriblandt 5 er imellem 6 og 7 Aar, har ligeledes hidindtil havt en Slags Skole, opbygt af Byemændene midt i Byen af følgende Beskaffenhed: den

indeholder ei mere end 3 Fag i Qvadrat, har 4 Fag meget smaa Vinduer, et skikkeligt Loft og et Par smaae Borde, ikke saa slette. — Der er heller ikke nogen Hauge — Skorstenen staar i Stuen, Læreren har ikkun et lidet Kammer, Kakkelovnen, som tilhører Bymændene, er stor og god — Skolelæreren er en Krøbling, som gaaer med 2de Krykker, navnlig Morten Munk, som skriver og regner ret godt, er flittig og sædelig; saa at han endog har været holdt for en af de bedste Skolelærere paa Øen, endskiønndt han ikke har andre Kundskaber end dem, han som Bondekarl har erhvervet sig selv under Sygdom — Han faaer omtrent 30 rd. aarlig Løn, foruden Kosten.

4. Pillemark Bye bestaaer af 21 Gaarde, 61 Huse og 85 skolepligtige Børn, hvoraf 10 ere mellem 6 og 7 Aar, deraf ligger 4 Gaarde, 9 Huse og 19 Børn til Onsbjerg Sogn og 7 Gaarde, 9 Huse og 18 Børn til Koldbye Sogn, Resten til Traneberg Sogn. — Denne Bye har ligeledes hidindtil havt et Skolehuus uden Hauge, som er opbygt af Byemændene midt i Byen, af følgende Beskaffenhed: — Hele Huset er 5 Fag, med et bagved tilbygget gammel Tørveskuur paa 2 Fag, — i bemeldte 5 Fag er en lav Skolestue, som er 2 Fag til Gaden og 3 Fag til Gaarden og en Stue paa 2 Fag til Læreren foruden Forstuen. —

Skolestuen som har et meget slet Leergulv, er meget for lav og lille, Loftet behøver at omlægges, det ene Bord er godt, Bænkene maadelige — 5 Fag Vinduer er gode, men smaae, 2 Fag uregelmæssige, Kakkelovn mangler aldeles. Læreren Søren Hansen Frier, ligeledes en Bondekarl, antaget af Byemændene med Sognepræstens Samtykke, er et sædeligt og skikkeligt Menneske, som skriver og regner ret godt og kan ved videre Underviisning blive brugelig. — For nuværende Tid har han aarlig for sit Arbeide 4 Tdr. Rug, 1 Td. Byg, 50 rd., nogle Skolepenge af Børnene og 1 Td. meget slet Sandjord til Græsning.

I alle Byer i Traneberg Sogn har der altsaa hidindtil været et Slags Skolehold, saa maadeligt det end fortjener at kaldes.

b. *Koldbye* Sogn.

1. Koldbye Bye, som bestaar af 20 Gaarde, 57 Huse, 73 skolepligtige Børn, hvoriblandt der er 3 imellem 6 og 7

Aar, har ogsaa en af Greverne Danneskiold Samsøe funderet grundmuret tegelhængt Skole, 5 store Fag næsten i Qvadrat, indrettet for nærværende Tid saaledes: Paa den ene Side 2 Fag igjennem Huset fra Nord til Syd, indrettet til Skolestue, Gulvet er brændt Mursten, Kakkelovnen stor og god, der findes 3 Fag meget gode Vinduer, Bænkene behøve at eftersees, 1 Bordblad mangler, foruden Reparation af det andet. Paa den anden Side 2 Fag fra Vest til Øst, tilforn en Stue for Læreren, men nu et Underviisnings Værelse, hvor der findes 2de gode Borde, alle Bænkene ere ligeledes gode, en slet Tavle og en passelig Kakkelovn, et lille Kammer for Lærerne og et lille Kiøkken. Alle 5 Fag Vinduer i denne Indretning ere ogsaa gode. Ved denne Skole er en Jordlod, beliggende tæt ved Skolen, bestaaende af 4 Tdr. Land geom:, god Hauge og Gaardsplads, men intet Udhuus. Underviisningen skulde besørges af Sognedegn Andreas Rasmussen; men da han er og føler sig uskikket dertil; saa har han hidindtil holdt en Substitut, Bondekarl og Krøbling Morten Hansen, som han foruden Kosten gav 40 rd. aarlig; denne er nu fratraadt, da Lønnen var for liden, og Degnen eller hans nyelig confirmerede Søn besørger for Tiden Underviisningen.

Da til Sognet henhører 3 andre Byer, Haarmark, Permelille og Krogsgaard, hvoraf den første har 10 Gaarde, 16 Huse og 34 Børn, hvoriblandt er 3 imellem 6 og 7 Aar, den anden 11 Gaarde, 7 Huse, 20 Børn, hvoraf 3 imellem 6 og 7 Aar, den tredie 2 Gaarde, 1 Huus og 3de skolepligtige Børn, og med Koldbye dette Antal, den Deel af Pillemark, som hører til Sognet fraregnet, udgiør 130 skolepligtige Børn, som er formange for en Lærer; saa har Skolecommissionen i afvigte Efteraar forfattet og erholdt af Amts Directionen for Almueskolevæsenet for Holbæks Amt under 24de October 1811 approberet det under Litr: E vedlagte Forslag til en interimistisk Forandring i Skolevæsenet, hvorefter allene er opfyldt, at en Seminarist Peter Michelsen for Tiden giver i det sidstnævnte Underviisningsværelse Børnene af 2den Classe Underviisning, medens de af 1ste Classe undervises i den almindelige gamle Skolestue. Han har endnu ikke bekommet nogen

Løn, men samme er bestemt i Planen 2 og 5 eller bemeldte Bilag 2 og 5.

c. *Onsberg* Sogn.

1. Onsberg Bye bestaar af 18 Gaarde, 63 Huse og 74 skolepligtige Børn, hvoraf 10 ere mellem 6 og 7 Aar, og har en af Greverne Danneskiold Samsøe funderet grundmuret og teglhængt Skole, ligesom de andre 5 store Fag, men uden Udhuus. Skolens Indretning er 2 Fag igjennem hele Huset til Skole, hvori Gulvet er af brændte Mursten, 1 Stue, 2 Kamre og 1 Kiøkken til Læreren. Vinduerne ere skikkelige, dog behøve Rammerne at eftersees og Loftet og Taget ligesaa. Døren indtil Skolestuen mangler en Laas og er forneden forraadnet, ligeledes behøves et Bord med Fod 6 Alen langt, $1^1/_4$ bredt og 2 Bænke a 7 Alens Længde. Skolen trænger og til at kalkes. Kakkelovnen er god, der er en Hauge og 4 Tdr. Land Jord, men sidste ikke indhegnet. Den nærværende Lærer Morten Pedersen, ogsaa antaget af Mangel paa bedre, er ligeledes en Bondekarl, som har god Villie, temmelig god Forstand, skriver nogenlunde, men er ellers raa. Han har i Løn 20 rd. af de 60 rd., som den residerende Capellan for Besser og Onsberg Menigheder er pligtig at give til Skolevæsenet, og efter et Regulativ givet den 10. Juli 1776 af Herr Greve F. Danneskiold Samsøe, af Skolepatronen 20 rd. og $1^1/_2$ Favn Brænde, af Sognet 5 Tdr. Rug, 7 Tdr. Byg og nogen Fourage, samt 16 a 18 Læs Tørv det ene Aar og 25 det andet. Omendskiøndt det, som falder i Degnestolen, tilhører den residerende Capellan, saa gives dog Sangeren og undertiden noget, hvilket dog er ubetydeligt, tillige faaer han nogle Skolepenge af Børnene.

2. Tanderup, som har 6 Gaarde, 25 Huse, 39 skolepligtige Børn, hvoraf 9 ere imellem 6 og 7 Aar, og Selsinggaard 2 Gaarde, 9 Huse, 17 Børn, hvoraf 1 er under 7 Aar, ere begge om en Skole i Tanderup, som de selv have bygget, hvis Beskaffenhed er følgende: Hele Huset er 3 Fag, deraf 2 Fag til Skolestue og et Fag til Gang og Tørvehuus. Skolelæreren har sin Sæng i Stuen. Loftet er nyt, Kakkelovnen god, 3 Fag smaae gode Vinduer, Bord og Bænke

ere maadelige, ingen Hauge eller Jord. Den nærværende Skolelærer Søren Christiansen er en Bondekarl ligesom de andre, ret got skikket til Skolelærer, men ung og uden Dannelse, han skriver slet, men regner temmelig got. Hans Løn er 10 rd. af fornævnte 60 rd., Skolepenge af Børnene, Kost hos Beboerne og en liden Pengeløn efter deres Villie, Tørv ligesaa, og af Lehnsbesidderen $1^1/_2$ Favn Brænde, dog fik han i Aar ikkun $1^1/_4$ Favn.

3. Tafteberg, som har 9 Gaarde, 14 Huse og 30 skolepligtige Børn, Alstrup i Besser Sogn, som har 4 Gaarde, 3 Huse, 7 Børn, og Agerup ligeledes i Besser Sogn, som har 2 Gaarde, 1 Huus og 4 Børn, forenedes i afvigte Efteraar efter Anmodning af Sognepræsten om at holde en Lærer til deres Børn i Tafteberg. Dertil blev lejet en Stue for 10 rd. det første Aar og antaget en confirmeret Bondedreng Jørgen Pedersen, 17 Aar gammel, for aarlig Løn fra 1ste November 1811 til 1ste November 1812 40 rd. og Kosten hos Beboerne. Denne har ved Sognepræstens og den residerende Capellans Bestræbelser tillige i afvigte Efteraar og Vinter faaet Underviisning i Religion, Regning, Skrivning og Methoden, og giver god Forhaabning for Fremtiden. Tilforn holdt i eget Huus en Huusmand Skole, men denne døde. Til Skolen ligger 10 rd. af fornævnte 60 rd. — Stauns i Onsberg Sogn, som har 4 Gaarde, 2 Huse og 8te Børn, har hidindtil ikke havt eller henhørt til nogen Skole. Wadstrup, 2de Gaarde, har søgt Onsberg Skole.

d. *Besser* Sogn.

ser Bye, som bestaaer af 18 Gaarde, 47 Huse og 79 skolepligtige, har ogsaa en af Greverne Danneskiold Samsøe funderet, grundmuret og teglhængt Skole ligesom de andre, 5 store Fag, men uden Udhuus. Skolens og Lærerens Lokale er i denne som i de andre funderede Skoler, Lønnen ligesaa, efter Regulativet for Onsberg Skole. I denne Skole ere følgende Mangler — Loftet er hist og her forraadnet. De 2de Fag Vinduer i Skolestuen gaae nogenledes an, paa nogle Ruder nær, i de andre 2de Fag er Glasset uigjennemsigtigt, Poster, Rammer og Karme for-

raadnede, Kakkelovnen er lille og gandske i Stykker. Det ene Bord gaaer an, det andet skal ompløies og gjøres bredere. 1 Bænk maa eftersees, ellers ere de andre brugelige. Kalkning og Spækning mangler overalt ind- og udvendig. Taget er utæt. En Skolelod af 4 Tdr. Land, temmelig nær ved Skolen og en liden Hauge haves. Læreren Peder Riis har tilforn været Guldsmedesvend, er i alle Henseende uduelig og over den Alder, at han kan modtage Dannelse. Da Agerup og Alstrup Byer i Besser Sogn have benyttet dem af Skoleholdet i Tafteberg i Onsberg Sogn, saa er endnu i Besser Sogn tilbage de 3de ikke ubetydelige Byer Thorup, Langemark og Østerbye, hvoraf den første bestaaer af 7 Gaarde, 15 Huse og 16 Børn, hvoraf 1 er imellem 6 og 7 Aar, den anden af 10 Gaarde, 28 Huse, 37 Børn, hvoraf 4 ere imellem 6 og 7 Aar, den tredie af 7 Gaarde, 22 Huse og 26 Børn, altsaa har disse 3de Byer tilsammen 24 Gaarde, 65 Huse, 79 Børn, hvoraf 5 ere imellem 6 og 7 Aar. Disse Byer have aldeles ikke havt nogen Skolegang eller Skolehold, og deres Ungdom har heller ikke, formedelst lang Vei og fordi Læreren i Besser Skole er uduelig, søgt Besser Skole.

Besser og Onsberg Degnekalds Indkomster ere tillagte den residerende Capellan.

c. *Nordbye* Sogn.

1. Nordbye Bye, som bestaaer af 48 Gaarde, 50 Huse, 90 Børn, hvoraf 5 ere imellem 6 og 7 Aar, har ogsaa en af Greverne Danneskiold Samsøe funderet grundmuret tegelhængt Skole, af samme Størrelse og Indretning som de andre, men uden Udhuus. Ved denne Skole maa bemærkes, at Vinduerne ere, naar 2 Fag undtages, gamle, Ruderne smaae og dunkle, Karm og Rammer forraadnede, især i Skolestuen. Loftet behøver en betydelig Reparation. Kalkning er aldeles forsømt i 4 Aar. Af de 2de Skoleborde, som nu ere, kan blive et brugeligt, et større og et mindre Bord maatte da anskaffes; til disse, saavelsom til Bænke, kunde behøves omtrent 1 Tylt Brædder. Gulvet i Skolestuen behøver Forbedring med Stene. Kakkelovnen i Skolestuen er liden og brøstfældig, dog brugbar indtil videre. I Skolen

findes en anden ubrugelig Kakkelovn. Taget behøver Forbedring af Stene og Udspækning. Skolelodden indeholder 4 Tdr. Land af god Bonitet. Læreren Sognedegn Johan Georg Kieldsen er 68 Aar gammel og svag, og efter egen Forklaring ei længere istand til at undervise i Skolen. Hans Indkomster som Degn og Skolelærer ere, foruden Productet af Skolelodden, 31 Traver af Rug og Byg tilsammen, kaldet Nanest Korn, og kan ansættes pr. Trave til 5 Skpr., 62 magre Gjæs, 5 smaae Brød a 3 Punds Vægt af hver af Sognets 62 Bøndergaarde, 10 Æg af hver Gaard, 1 Mark aarlig af hver af 53 Huusmænd, Accidentser og Høitidsoffer omtrent 64 rd., 13 Traver smaae Bundter Halm, 10 Skpr. Rug for at ringe Kirkeklokken, 6 rd. Skoleløn, 2 Sk. ugentlig af de Formuendes Børn, kan udgjøre omtrent 5 rd., 2 Favne Brænde og 15 Læs slette Græs Tørv.

2. Maarup Bye, som bestaaer, tillige med Brøndkiær, af 13 Gaarde, 9 Huse, 24 skolepligtige Børn, hvoraf 3de ere imellem 6 og 7 Aar. Har et af Beboerne selv opbygget Skolehuus uden Hauge eller Jord, 3de smaae Fag i Qvadrat, med 2de smaae Fag Vinduer. Kakkelovnen er af Leer og Kalkning forsømt. Taget behøver nogen Forbedring. Hele Huset er en Stue. Læreren Jens Larsen, en Bondekarl, antaget og lønnet af Byemændene, læser om Vinteren for Børnene og nyder, hvad Løn Bønderne ville give ham efter eget Tykke.

f *Tunøe* Sogn.

Tunøe Bye, som bestaaer af 19 smaae Gaarde, 19 Huse, 33 skolepligtige Børn, hvoraf 4 ere imellem 6 a 7 Aar. Et vidtløftigt Bilag, vedlagt Litr. O, giver fuldstændig Underretning om Skolens Tilstand, Jordlod o. s. v. Degn og Skolelærer Lauritz Christian Hvalsøe er ustuderet, en simpel men skikkelig Mand, som dog staaer meget tilbage i Henseende til de Kundskaber han burde besidde. Hans Løn som Degn er:

a.	Offer til de 3de Høitider .	8 rd.
b.	Accidentser	5 -
c.	Renter af Legater	5 -
d.	Brød til Juel og Paaske..	4 -

e. Byg til 1ste Adv: Søndag 6 rd.
f. Smaaeredsel..... 6 -
som Skolelærer i Løn ..... 26 -

Summa... 60 rd.

foruden Jordloddens Product, Rettighed til at faae $^{2}/_{3}$ af samme dyrket uden Betaling, fornøden Tørv til Skolen o: s: v:

2den Afdeling.

Indeholdende Forslag til Skolevæsenets forandrede og forbedrede Indretning m: v:

§ 1.

Der gives paa Samsøe og Tunøe intet, som forhindrer en regelmentmæssig Forandrings og Forbedrings snarest muelige Iværksættelse, hverken i Henseende til Lærerne eller deres nye bestemmende Løn, thi:

1. Besser og Onsberg Degnekalds Indkomster ere henlagte til det residerende Capellanie, og derved er ingen Forandring at giøre for Tiden.

2. Den gamle Sogne Degn og Skolelærer Kieldsen i Nordbye har resigneret efter foranførte Directions Forhandling (indstilles til Approbation).

3. Den eneste ganske ubrugelige faste Skolelærer Peder Riis i Besser fratræder ligeledes til 1ste Oktober næstkommende efter en med ham afsluttet Convention, der ogsaa underdanigst indstilles til Approbation.

4. Degn og Skolelærer Hvalsøe paa Tunøe kan forblive i sin Stilling.

5. Alle de øvrige Skolelærere ere ikkun interimistisk ansatte, og kan afskediges og deres Løn forandres efter Tid og Omstændigheder.

6. Saa er ikkun tilbage Sogne Degn og Skolelærer Friis i Traneberg og Rasmussen i Koldbye, der begge, den ene af Alderdom, den anden, fordi han ikke er vant til Skole Forretninger, maatte aftræde; dersom ikke Directionen, fordi der ellers ikke er noget at udsætte paa deres Forhold, havde bevilget dem Substituter, hvis aarlige Løn er sat paa en fast Fod. Og da saaledes Koldbye og

Traneberg Skoler ved hine af Degnene lønnede Substituter blive besørgede, og det aldrig har været anderledes end at Beboerne alligevel have havt og holdt Extra Skolelærerne, da tillige det, som disse 2de Degne afgive af deres Indkomster er saa betydeligt at det tilbageblivende snarere er, efter sin Størrelse at ansee som Pension end som Løn, saa skiønnes det, efter disse Omstændigheder, ikke at være nogen Fornærmelse for Menighederne strax at forbedre Extraskolerne, især naar man ei gandske skulde slaae Haanden af disse iøvrigt skikkelige Mænd.

§ 2.

Traneberg Sogn.

1. Ørbye Bye bør beholde en Skole for sig tilligemed Stederne Bratlingsborg, Ørnslund, Parislund og Andersborg, paa Grund af at der høre for mange Børn til de paagrændsende Byer, og den nærmestliggende Bye Permelille i Koldbye Sogn, som kunde lægges dertil, er dog for langt derfra, en stor Fjerdingvei, og der overalt paa Samsøe, formedelst den overordentlige strænge Vinterkulde, bør tages Hensyn til at forskaffe Skolebørnene kortere Vei end den, Anordningen antager som den længste til en Skole, om ellers stadig Skolegang skal finde Sted. Skolen, i det hele 4 Fag, som ligger indknebet iblandt mange Huse, bør udflyttes midt paa Gaden, de anførte Mangler afhjelpes, og i det ringeste 4 Fag for det første i Aar tilbygges til huuslig Beqvemmelighed for Læreren. Pladsen, hvorpaa Huset forhen har staaet, kan, tilligemed et Stykke af Gaden, indrettes til Hauge for Skolen. Ligeledes bør Skolen at tillægges 4 Tdr. Land Jord af en af de nedlagte Gaarde, aarlig Løn 5 Tdr. Rug, 8 Tdr. Byg, 80 rd., 30 Læs Tørv, ingen Fourage indtil Sognedegnen afgaaer.

Det er nødvendigt at være sparsommelig med Fouragens Tilstaaelse, da Samsøe og Tunøe avler lidet Hø og brænder meget Halm.

2. Brundbye Bye. Ved denne Skole er ingen Forandring at gjøre, uden at alle Mangler maa eftersees og 6 a 8 Fag Udhuus opbygges. Til denne Skole henlægges Brundbye Byes skolepligtige Børn. Efter en med Sognedegnen

Friis af Directionen sluttet Convention erholder Substituten, indtil videre, i Tillæg til det, han tilforn har havt, 1 Td. Byg, 4 Lpd. Brød, 4 saltede Gjæs og 5 rd. aarlig.

3. Traneberg Bye kan ikke underholde en Skolelærer, der er og for faae Børn, ei uden 29; da denne Bye ei kan lægges til Pillemark, som vilde faae formange Børn, ei heller til Brundbye af samme Aarsag, ei heller til Thorup, som med Langemark og Østerbye vil blive et passende Skoledistrict; saa skjønner Directionen ikke rettere, end da Tanderup, Selsinggaard og Traneberg er beliggende i en Linie, Tanderup tæt ved Selsinggaard, som ligger i Midten og Traneberg ikke er over 1/4 Miil fra Selsinggaard, at der for disse 3de Byer bør bygges en Skole enten i eller ved Selsinggaard. Veien er derfra god til Traneberg. Til Hjelp dertil bør tages begge de smaae Skolehuse i Tanderup og Traneberg, og for det øvrige sørges saaledes: at Skolelæreren erholder en passende Skolestue, Leilighed for sig, Creature og Brændsel, desuden 4 Tdr. Land Jord, som og kan tages af en nu fæsteledig Jordlod, og aarlig Løn: 5 Tdr. Rug, 8 Tdr. Byg, 70 rd. i Penge, da han har 10 rd. af det residerende Capellanie i Besser, 2 Læs Høe, 4 Læs Halm og 30 Læs Tørv. Denne Skole kan henlægges under Onsberg Skolecommissions Bestyrelse.

4. Pillemark Bye, bør i Forhold til de faste Steder og de mange Børn, som ere i Byen, at have en fast Skole. Ved Skolehuset bør gjøres følgende Forandring: Skolestuen bør udvides og forhøies, det første ved et Fags Tilbygning, det andet ved at opløfte Bjelkerne, Gulvet skal omlægges, en Kakkelovn anskaffes, og det nødvendige ved Vinduer, Borde og Bænke gjøres. Tillige bør det gamle Tørvehuus, som ligger østen bag Skolen at borttages og 3 Fag god Bygning der at opsættes og indrettes for Skolelæreren, som tillige faaer fra Skolen 1/2 Fag, saa at den ialt bliver 3 Fag stor. Meer end 3 Fag kan ikke tilbygges paa Pladsen, hvormed Læreren faaer at hjelpe sig indtil videre. Ham tillægges og 4 Tdr. Land Jord, i aarlig Løn 5 Tdr. Rug, 8 Tdr. Byg, 2 Læs Høe, 4 Læs Halm og 30 Læs Tørv. Dog bør den ene Tde. Land, han allerede har, endskjøndt den er slet, at af-

gaae i bemeldte 4 Tdr. Land. Denne Skole kan henlægges under Traneberg Skolecommissions Bestyrelse.

§ 3.

Koldbye Sogn.

5. Koldbye Bye. Ved denne Skole er ingen Forandring at gjøre, uden at alle de anførte Mangler maae afhjelpes og 6 a 8 Fag Udhuus opbygges, da den besørges af Degnen ved Substitut. Efter Directions Forhandlingen med Degnen Rasmussen erholder Substituten, indtil videre, af bemeldte Degn aarlig:

a. Anstændig Opholdssted for sin Person.
b. Kost i Huset, saaledes, som han selv med Familie nyder samme.
c. I Penge 50 rd.
d. 3 Tdr. Rug og 3 Tdr. Byg in natura, leveret ved Juletider.
e. Og naar han opholder sig i 3 Maaneder aarlig ved et Seminarium, da tillige istedet for Kosten, som han ei kan nyde i Huset hos Sognedegnen, 20 rd. Substituten har Ret til at benytte sig af dette Tillæg i 3 eller 4 Aar.
f. Sognedegnen forsyner Skolen med den fornødne Ildebrændsel, som han dertil faaer af Sognet.

Men da til denne Skole er 130 skolepligtige Børn i Byerne Koldbye, Krogsgaard, Permelille og Haarmark og saa stort et Antals Underviisning overstiger en Lærers Tid og Kræfter, saa er det nødvendigt, at en Skole opbygges for Byerne:

6. Permelille og Haarmark. Denne Skole synes vel nærmest at burde være enten i een af Byerne, eller midt imellem dem, men de ere for langt fra hinanden til at den kunde være i een af dem, og ved at lægge den midt imellem dem, vilde de hver for sig erholde lige saa lang og meget slettere Vei end til Koldbye; altsaa raader Omstændighederne til at bygge Skolen i Koldbye. Vi have paa Stedet taget Veiens Længde og Beskaffenhed i Øiesyn, talt med hvert enkelt Medlem af Skole Commissionen

og fundet tilligemed den, at saa besynderligt det end synes at bygge 2 Skoler i een Bye; saa er dog dette det bedste. Der er allerede udlagt en Skolelod til denne Skole ligestor med den til den gamle Skole henhørende Skolelod og beliggende tæt ved Byen, som Fæsteren Søren Nielsen Bødker er villig til at afstaae uden videre Godtgiørelse ved at deraf svares pro qvota Skatter, Contributioner o: s: v: til det Offentlige og til Lehnsbesidderen. Til denne Skole bør opbygges 8 a 10 Fag Huus. Læreren bør endvidere tillægges i aarlig Løn 5 Tdr. Rug, 8 Tdr. Byg, 80 rd., 2 Læs Høe, 4 Læs Halm, 30 Læs Tørv. En beqvem Plads er udseet til derpaa at sætte denne Skole. Naar den er færdig, da bør saamange af Koldbye Byes Skoleungdom tillige søge den, at hver Lærer faaer lige mange Børn at undervise. Denne Skolebygning kan ikke opføres i Aar, da Lærerne faae at hjælpe sig med de i Skolen indrettede 2de Læsestuer. Substituten logerer hos Degnen, og den anden Lærer i det for ham indrettede Kammer i Skolen.

§ 4.

Onsberg Sogn.

7. Onsberg. Ved denne Skole, som bliver Skole for Onsberg, Wadstrup og Bisgaard, som har saamange faste Steder og Børn, bliver ingen Forandring. Manglerne maae afhjelpes, Skolelodden indgraves og 6 a 8 Fag Udhuus opbygges. Iøvrigt nyder Skolelæreren efter den for Skolen gjeldende Fundats, tillige hvad der kan falde i Kirken, naar han forretter Sangen for den residerende Cappellan, og de 20 rd., han hidtil har nydt som substituteret Kirkesanger. Hans Løn bliver altsaa:

a. Skoleløn af Skolepatronen 20 rd.,
b. 5 Tdr. Rug og 7 Tdr. Byg,
c. 4 Tdr. Land Skolejord,
d. $^1/_2$ Lpd. Høe og 1 Lpd. Halm af hver Tde. Hartkorn i Sognet.
e. 2 Sk. ugentlig for et hvert Barn, som læser, men for de, som skrive og regne 4 Sk.
f. $1^1/_2$ Favn Brænde.

g. 25 a 30 Læs Tørv og
h. forommeldte 20 rd. af den residerende Capellan.
i. Hvad der kan falde i Degnestolen, som frivillig Gave og ansættes til 10 rd.

8. Tafteberg. Bliver ikkun et lidet Skoledistrict, da Byerne ere smaae og adspredte, bestaaende af Tafteberg, Agerup, Alstrup og Stauns, omendskiøndt den sidste Bye er endda temmelig langt fraliggende, men kan ikke lægges til nogen anden nærmere Skole. Det er der, at aldeles ingen Skolebygning findes. Altsaa maa bygges en Skole bestaaende af 8 Fag, saasnart det bliver at overkomme. Læreren tillægges i aarlig Løn, 4 Tdr. Land Jord, 5 Tdr. Rug, 8 Tdr. Byg, 70 rd., da han nyder 10 rd. af det residerende Capellanie, 2 Læs Høe, 4 Læs Halm, 30 Læs Tørv.

§ 5.

Besser Sogn.

9. Besser. Ligesom Onsberg, paa det nær, at der vil mangle en Kakkelovn. Den derværende Lærer fratræder til næstkommende 1ste October med 50 rd. aarlig Pension. Skolelodden er indgravet.

10. Thorup, Langemark og Østerbye bør have en Skole, beliggende i Thorup, den midterste Bye; dertil kan tages en god Bygning som tilhører hele Landet, 11 gode Fag, som tilforn har været Sygestue i Besser, maa altsaa flyttes op til Thorup. Pladsen dertil og til Hauge kan faaes ved Magelæg. 4 Tdr. Land Jord kan faaes af forrige Niels Nielsens nedlagte Gaard. Skolelønnen ansættes aarlig til 5 Tdr. Rug, 8 Tdr. Byg, 80 rd., 2 Læs Høe og 4 Læs Halm, samt 30 Læs Tørv. Da hele Øen eier dette Hus, som maa bruges til det Brug, Landets Øvrighed til Almenvel for Landet maatte bestemme det afbenyttet; saa kan det tages til en Skole i Thorup; dog bør Indkiøbsprisen af Huset og de paa samme anvendte Bekostninger at reparteres til Godtgiørelse for de andre Sogne, som ei faae Gavn deraf, men at i samme Godtgiørelse fradrages noget for de Byer, som allerede have Skole.

§ 6.

Nordbye Sogn.

11. Nordbye. Ligesom Besser og Onsberg. Naar Ballance er opgjort, vil det der bliver tilbage af Degne og Skolekaldets Indkomster for den tiltrædende Lærer, efter at den entledigede gamle Degn Kieldsen har bekommet, hvad han efter Resignations Conventionen kan tilkomme, blive følgende. Skolebygningen og Skolelodden, $6^1/_3$ Trave Rug og Byg tilsammen, 42 magre Gjæs, omtrent 200 Brød a 3 og 4 Punds Vægt Stykket, 21 Snese Æg, Skolepenge 5 rd., 2 eller $1^1/_2$ Favn Brænde. Da han ikke deraf kan leve, og dette ikkun kan ansees som Løn for Degne Tjenestens Besørgelse, saa bør han endvidere at tillægges, som Skoleløn, 5 Tdr. Rug, 8 Tdr. Byg, 2 Læs Høe, 4 Læs Halm, 80 rd. i Penge, og foruden de 15 Læs slette Græstørv, som leveres til Skolen af Maarup Hede, 10 a 15 Læs gode Tørv.

12. Maarup Skolehuus bør udvides med 1 Fag og tillægges en Hauge af Gadejorden, samt være Skole for Byens Børn om Vinteren, hvorfor Skolelæreren bør nyde Græsning og Foering til en Koe og 3 Faar, 3 Tdr. Rug, 5 Tdr. Byg, 50 rd. og 20 Læs Tørv aarlig. Denne Lærer kan være Adjunct, bør være ugivt, og staae under Lærerens Tilsyn og Veiledning i Nordbye Skole, og kunde, om han udmærker sig ved Flid og Duelighed, haabe at blive Hans Exellence Grev Danneskiold Samsøe forestillet af Directionen til Befordring ved en anden ledig bleven bedre Skole. Manglerne af Kakkelovn o: s: v: ved Skolen afhjelpes.

(Vedføjet). Tafteberg, Tanderup og Maarup Skoler erholde hver $1^1/_3$ Læs Høe, $2^2/_3$ Læs Halm, $4^1/_3$ Td. Rug, 7 Td. Byg, 35 Rbd. N. V. efter nærmere Bestemmelse.

§ 7.

Tunøe Sogn.

13. Tunøe Skole. Ved samme maa det i Henseende til Lønnen forblive paa samme Fod, som hidindtil haver været. Tilstanden er nøje bleven undersøgt; men Indbyggernes Kaar taale ikke, at der tilstaaes Skolelæreren nogen For-

øgelse i Indkomster eller andet. Derimod bør alle de i Bilaget anførte Mangler ved Skolen at afhjelpes, hvorom og Stiftsøvrigheden i Aarhuus er bleven tilskreven.

Derefter opsummeres i §§ne 8—12 hele Øens Udgifter efter Planen til ialt: 19 Læs Hø à 32 Lpd„ 55 Læs Halm à 24 Lpd., 640 Rdl., 48 Tdr. Rug, 75 Tdr. Byg og 345 Læs Tørv. Desforuden har Skolerne i Brundby, Kolby, Onsberg, Besser og Nordby aarlig nydt hver 2 Favne Brænde, »hvilke de bør beholde«. Af »Ildebrandene« afgives Halvdelen i Tørv, som anvises hos Bønderne, den anden Halvpart gives i Brænde eller Tørv, som anvises paa Hovedgaardene. »Paa Samsøe er 548 Huse, deraf antages, at de halve intet kan svare, de andre halve kan svare 3 Mark aarlig, bliver 137 rd.« Øens Hartkorn opgøres til 1239 Tdr. 1 Skp., og da de øvrige Ydelser og Resten af Pengene skal udredes af dette, vil den aarlige Udgift pr. Td. Hartkorn blive c.: 8 Pund Hø, 18 Pund Halm, 2 Mk. 7 Sk. (82 Øre), $1^1/_4$ Fdkr. Rug, 2 Fdkr. Byg, »og af en Gaard ei engang et Læs Tørv«. Det bemærkes, at denne »aarlige Afgivt til Skolerne er meget taalelig, da 278 Gaarde ei have meer tilsammen end 1131 Tdr. Hartkorn, altsaa en Gaard lidet over 4 Tdr. Hartkorn, uden Hensyn til deres indbyrdes Forskjellighed«.

§ 13.

Til Skolernes Indretning har Hans Exellence Grev Danneskiold Samsøe, ved Skrivelse af 6te Juli 1812 besluttet sig til at ville, foruden hvad der paalægges Hovedgaardstaxten paa Samsøe, udbetale 600 rd. aarlig i 5 Aar; samt ved Skrivelse af samme Dato imodtaget Directionens 2de øvrige Medlemmers Tilbud, at de ville bestyre Arbeidet ved de nye Skolers Opbyggelse og de forhenværendes Forbedring.

§ 14.

Sluttelig maa det anmærkes; at naar ved Krigens Ophør, Øerne Samsøes og Tunøes høist medtagne Kræfter tillade Forøgelse i Skolelærerens Lønning i Overensstemmelse med Reglementet og Anordningerne, da vil Directionen underdanigst indkomme med Forslag, som approberede

kunne tilføies denne Plan, hvormed endelig følger en summarisk Oversigt over Skole Districterne paa Samsøe og Tunøe, saaledes som de nu blive.

Directionen for Almueskolevæsenet paa Samsøe og Tunøe den 1ste November 1812.

Danneskiold Samsøe. G. Schmidten. C. G. Flemmer.

Til det Kongelige Danske Cancellie!

Foranstaaende Skoleplan, der var ledsaget af over 20 Bilag [1]), blev ved Kancelliets Skrivelse af 24. Dec. 1812 approberet „som interimistisk Foranstaltning, saaledes at samtlige Bidrag til Skolevæsenet, for saa vidt de ikke ere frivillige, udredes efter det allernaadigst approberede provisoriske Skolereglements Bestemmelser", og Flemmer og Amtmanden indkaldte da samtlige Medlemmer af Skolekommissionerne paa Samsø til Møde i Onsberg Skole Mandagen 25. Januar Form. Kl. 10 for at afhandle det fornødne om Maaden, hvorpaa Skolelærernes Løn i Overensstemmelse med Planen bør udredes af hele Øen, „saaledes at Lighed kan finde Sted". De mødende „skulde optage og medbringe fuldstændige Lister over alle de Huusmænd i Skoledistricterne, som ere i den Stand, at de kunde og burde svare aarlig de i Planen ommeldte 3 Mark til Skolelærernes Lønning, og da Gaardmændene skulle udrede Kornlønnen, Fourage, Ildebrændsel, Kiørsel osv. var det at ønske, at de saa meget muligt forskaanedes for Pengeudgivter,

---

[1]) Henvisningerne i Planen til disse Bilag (Litr. A til Y) har jeg, med en enkelt Undtagelse, udeladt.

hvilket ved disse Listers Forfattelse udbedes at maatte blive taget i behagelig Betragtning".

Skoleplanens Gennemførelse voldte Direktionen meget Arbejde og mange Bryderier. Bønderne var i Forvejen i Krigsaarene haardt tyngede med Kørsler og andre Byrder [1]), og nu skulde de levere Kørsler og udføre Pligtarbejde ved de ny Skolebygningers Opførelse og Istandsættelse af de gamle. De var vel ofte uvillige og forsømmelige.

7. Okt. 1812, endnu før Skoleplanen var indsendt og approberet, skriver Flemmer til Skoleforstanderne i Nordby Sogn: „Med megen Misfornøjelse har jeg erfaret, at Morup Skolebygning endnu ikke er bleven istandsat", og at „Haugen ikke er indhegnet". Sker det ikke inden 16. Okt., „vil jeg lade foranstalte begge Dele istandsat paa Skoledistriktets Regning". 14. Okt. s. A. forlanger han af Birkedommer Petersen, at han skal idømme Nordby Mænd og Niels Christian af Morup en Mulkt af 1 Rd. hver, da de har vægret sig ved at deltage i Arbejdet ved Skolen i Morup og Skolehavens Indhegning, og en daglig Mulkt af 1 Rd., hvis de fremdeles ikke møder. — Paa Sognefogdens Forbøn blev dog disse Mulkter nedsatte til det halve.

3. Juni 1813 skriver han til Sognefoged og Befalingsmand Jessen: „Efter Indberetning ere de 4 Gaardbeboere i Stauns udeblevne 2. Gange fra at kjøre og 1 Gang fra at forrette Haandlangerarbeide til Skolen i Tafteberg. For denne Forsømmelse ville Sognefogden affordre dem og i Mangel af Betaling inddrive

[1]) Se Jørgen Bye Jørgensen: »Krigstilstanden paa Samsø i Aarene 1807—14« i Aarhus Stifts Aarbøger 1912.

ved Udpantning hver en Mulkt af 2 rd. Rigsbank, hvilken Mulkt indbetales til mig for at anvendes til Hjelp til Skolens Opbyggelse. — Denne Mulkt ville De fordoble og inddrive hos disse Gaardbrugere, hver Gang de efter rigtig Tilsigelse udeblive fra dette Arbeide".

10. Nov. 1811 var man dog kommen saa vidt, at Skolerne i Thorup, Ørbye og Tafteberg var opførte. Pillemark og Morup Skoler var udvidede, et Udhus ved Nordby Skole var opført og Besser Skole istandsat, alt under Ledelse af Skoledirektionen. Tilbage stod kun Skolerne i Kolby og Tanderup; disses Opførelse overdroges det da Branddirektør Godsforvalter Juel at lede, da Kammerjunker von Schmidtens Bestyrelsestid som konstitueret Amtmand nu var udloben.

Uddannelse af Lærere. Seminariet.

Som det af den foregaaende i Skoleplanen givne Oversigt fremgaar, var der paa Samsø stor Trang til veluddannede Lærere. Da Onsberg Skole 1809 var vakant, havde Flemmer efter Grev Danneskjolds Opfordring henvendt sig til Biskop Birch i Aarhus for at faa „et dueligt og værdigt Subjekt fra Jylland", men forgæves. Der blev forsøgt meget for at faa bedre Lærere; men i flere Aar maatte Flemmer og Greven se deres Ønsker uopfyldte, og Flemmer giver følgende drastiske Skildring af Forholdene i Aaret 1812:

„Øerne Samsøes og Thunøes daværende saakaldte Skolelærere vare:

a. Ørby Skole, en uvidende Huusmand, Søren Villadsen, som siden er bleven Vægter i Byen.
b. Brundbye Skole, en Matros, Søren Jensen, som

vel havde fægtet hæderlig i Slaget ved Tripolis, under Admiral Bille, men ikke destomindre, saaledes som han var, kunde ikke være os saa nyttig, som han havde været Admiral Bille.

c. Traneberg Skole, en fordomsfuld Krøbling, navnlig Morten Munck.

d. Koldbye Skole, et selvlært ungt Menneske, navnlig Peter Mikkelsen, den bedste af dem alle, eller den temmelig gode iblandt de slette; men han skulde være Lærer for 140 Børn.

e. Pillemark Skole, en skikkelig, men høist uvidende Bondekarl, navnlig Søren Hansen Frier.

f. Thorup Skole, ingen uden man dertil vil henregne 2de Koner, bekiendte under Navn af Lange Karen og Tyve Sidsel, som holdte et Slags Pigeskole.

g. Besser Skole, en Krøbling, Niels Jensen, der havde været Skriver hos en Birkedommer her paa Øen.

h. Onsberg Skole, en Guldsmedesvend Peder Riis, som tillige handlede med Potter, Koste og andre Smaating.

i. Tafteberg Skole, en gammel høist drikfældig Styrmand, Søren Cramer.

k. Tanderup Skole, et bombastisk uvidende Væsen, Morten Pedersen.

l. Nordbye Skole, en gammel 80 aarig Mand, Kieldsen, som havde været temmelig god i sin Tid, men nu (var) aldeles ubrugelig.

m. Maarup Skole, et Menneske, Jens Larsen, som i Søerullen skal have den Vedtegning: vanvittig, Skolelærer i Maarup.

n. Tunø Skole, en Mand, Lavrits Christian Hvalsøe, som forstod lidet af alt, men intet af, hvad der hørte til at forestaae en Skole.

Desuden adskillige andre mindre bekiendte Personer, som Bønderne anlage, naar de vilde, og hvis

Kaar alle vare lige med de Foranførtes, nemlig: at de iblandt andet, spiste Middagsmaden hos Bonden, siddende ved Døren med en Skaal for dem selv, lig Tiggerne i fordom Dage."

Denne Skildring, der i Aaret 1816 — aabenbart efter Hukommelsen — er nedskreven af Flemmer; giver vel i det hele et noget mørkere Billede af Forholdene 1812 end Bemærkningerne om de samme Personer i det foran aftrykte Forslag til den ny Skoleplan, og man vil se, at han i adskillige af sine Angivelser har husket fejl; men selv om der kan være nogen Overdrivelse i, hvad han anfører, er det dog tydeligt nok, at Øen haardt trængte til en bedre Lærerstab.

Ikke længe efter, at Flemmer var udnævnt til Amtsprovst, indgav da ogsaa han og von Schmidten, 24. Maj, et Andragende til Kancelliet om, „at det formedelst disse Øers isolerede Beliggenhed og de nuværende Skolelæreres Mangel paa Kundskaber, vil være uomgængelig nødvendigt snarest muligt at anlægge et Skolelærer Seminarium paa Samsøe".

Deres foreløbige Plan er følgende:

1.

„At Seminariets Øvelser for det første skulde vedvare i 3 Aar, saaledes at Underviisningen, inddeelt i 3 Cursus og fortsat i 4 Sommermaaneder hvert Aar, dette første undtaget, kunde være fuldendt med det 3die Aars Udgang, saafremt at 4de Aars Underviisning da ikke skulde findes fornøden.

2.

At Øens samtlige Degne, som nu tillige ere Skolelærere, Vicarier og Extra Skolelærere skulle være forpligtede til at indgaae i Seminariet, saafremt de

ville vedblive at være Lærere og ikke af Directionen erkiendes at være uduelige til at modtage Dannelse. Herfra skulle allene de være fritagne, som allerede ere dannede ved andre Skolelærer Seminarier.

3.

At Amtsprovst Flemmer, som i sin Embedsbolig indrømmer 4 sammenhængende Værelser til Brug ved Underviisningen, maatte ansættes til 1ste Lærer ved Seminariet.

4.

At en Anden Lærer maatte beskikkes til Medhjelp ved Underviisningen, og at derom saa vel som om de fornødne Udgivter og om en fuldstændig meddelende Underviisning maatte indgives nærmere Forslag.

5.

At Seminaristerne for saa vidt som de ikke allerede ere Skolelærere, maatte vælges blandt Øernes egne Indfødte, som ene vide at skikke sig efter den der herskende Tænkemaade og de øvrige locale Omstændigheder; og at det, eftersom de fleste ere ansatte ved Landmilice Artilleriet, Cavalleriet og Infanteriet, allernaadigst maatte tillades, at saadanne Subjecter, naar de melde sig for at indgaae i Seminariet og dertil af Skoledirectionen erkiendes skikkede, maae udgaae af Corpserne efter Anmeldelse fra Directionen til Commandantskabet paa Samsoe og disse Corpsers respective Chefer — dog at Antallet indskrænkes til de til Øernes Forsynelse for Tiden behøvende Skolelærere, samt een eller to Reserver.

6.

At endelig Amtsprovst Flemmer for at kunne afgive det behøvende Locale til Seminariet i sin Embedsgaard i Besser maatte fritages for Officeers Indqvartering, samt at de Bønder i Besser, hos hvilke Seminaristerne maatte opholde sig Underviisningstiden over for at være i Nærheden af Seminariet, maatte i den Tid gives een Mand mindre i Qvarter for hver

Seminarist, de havde til Huse. Angaaende Udgifterne med Seminariet, samt Underviisningsplanen for samme m. m. udbeder Directionen sig at maatte fremlægge nærmere udførlig Forslag."

Grev Danneskjold-Samsøe, hvis Betænkning Kancelliet har indhentet, har bevidnet, „at han efter sit nøje Bekiendtskab til Øerne Samsøes og Thunøes Forfatning finder Skoledirectionens Forslag overeensstemmende med de locale Forhold og afpassede efter det tilsigtede Øjemeed, Almue Skolevæsenets Forbedring paa disse Øer. — I Særdeleshed bemærker Greven ved de 2de sidste under 5 og 6 anførte Bestemmelser, at Skoledistricterne saa vel som Skolelærernes Lønninger ville paa Samsoe blive forholdsmæssig mindre end paa de ovrige Øer; hvor det under 10. October 1806 allernaadigst approberede provisoriske Skole Reglement er gieldende, og heri ville de Indfødte saare vel finde sig, da de ere vante til Levemaaden der paa Øen og Indvaanernes Egenheder, hvorimod det næppe ville blive Tilfældet med Lærere, som toges fra de andre Provintser; — Betreffende Indqvarteringens Moderation for Amtsprovsten og de Bønder, som have Seminarister til Huse, da kiender Greven Amtsprovstens Bolig saa nøje, at han med Sandhed tor forsikre, at det ikke er mueligt for ham at have Officeers Indqvartering, naar han overlader de tilbudne Værelser til Seminariets Brug, og med Hensyn til Bønderne bliver Forandringen i Indqvarteringen af meget liden Betydenhed, især da Seminaristernes Antal næppe paa engang vil overstige 10 a 15, saa at i stedet for at Bønderne nu have 5—9 pr. Gaard ville de Gaarde, som faae Seminarister, erholde 1—8."

Kancelliet foreslaar derefter vidtløftigt, hvilke For-

holdsregler der maa tages, for at ingen uberettiget maatte unddrage sig Militærtjenesten,[1]) og faar en Seminarist ikke Eksamen, eller er en Skolelærer forsømmelig, umoralsk eller uduelig, saa han maa afsættes, maa de militære Myndigheder straks underrettes derom, da vedkommende saa „igien efter sin Alder bør udskrives til Krigstienesten". Da Lettelse i Indkvarteringen er et militært Anliggende, kan Kancelliet ikke derom ytre nogen bestemt Mening, men henstiller det til Kongens Befaling.

Med disse Bemærkninger indstiller da Kancelliet Forslaget til at „nyde allernaadigst Bifald". Indstillingen er dateret 26. Aug. 1812 og undertegnet af Kaas, Cold, Knudsen, Monrad, Berner, Lassen og Hansen.

31. August 1812 approberede Kongen Planen, og dermed var da Seminariet paa Samsø officielt oprettet.

Flemmer havde dog ikke haft Taalmodighed til at vente saa længe, og Undervisningen var allerede begundt 5. August. Dette Aar blev der dog kun undervist 3 Maaneder, men hvert af de følgende Aar 4 Maaneder, efter Planen. Hvert Aar blev der afholdt Eksamen[2]), første Dimissions-Eksamen 28.—29. Sept. 1814. Censorer var, foruden Seminariets Lærere: von Schmidten og A. Henckell (dengang Sogne-Kapellan i Onsberg) og ved senere Eksamener: Hans Hammer (Præst i Koldby) og Paul Heegaard (i Nordby).

Af Seminariets Timetabel for 1814[3]) ses, at Flem-

[1]) Den senere nævnte Elev Peder Rasmussen Sejling var iøvrigt den eneste Elev, der stod i regulær Militærtjeneste, og han blev fritaget ved Bevilling 24. April 1813.

[2]) Seminariets Eksamensprotokol findes i Landsarkivet i Viborg.

[3]) Findes som Bilag i Rigsarkivet i Kbhvn.

mer underviste hver Formiddag fra Kl. 8 til 11 eller 12 og desuden visse Dage 1 eller 2 Timer om Eftermiddagen, ialt 26 Timer om Ugen.

Hans Fag var: Katechetik (efter Balles Lærebog) 6 Timer ugentlig, Methodik (efter Plums Haandbog) 3 Timer, Arithmetik (efter Bugges Lærebog) 6 Timer, skriftlige Udarbejdelser, 3 Timer, Skønskrivning (efter Sonnes Forskrifter) 3 Timer, Naturlære (med de ældre Elever) 3 Timer, og Sang, 2 Timer.

Hans Personelkapellan Heino Hammer, der blev Andenlærer, underviste om Eftermiddagen fra Kl. 2, ialt 22 Timer om Ugen.

Hans Fag var: Fædrelandshistorie (efter Suhms Lærebog) 6 Timer ugentlig, (1815 undervistes ogsaa i almindelig Verdenshistorie), Retskrivning, 8 Timer, Geografi (efter Platous Udtog) 3 Timer, Skønskrivning (med de yngre) 3 Timer og Sang, 2 Timer.

Da Aarseksamen 27.—28. Sept. 1813 var afholdt, blev Resultatet indberettet til Kancelliet, og dette forelagde Beretningen for Kongen, idet det bemærkede:

„Da Cancelliet anseer den Fremgang, disse Seminarister efter 4 Maaneders Underviisning have gjort, som det bedste Beviis for Amtsprovst Flemmers Flid, der fortiener saa meget mere Roes, som denne virksomme og for Skolevæsenet særdeles nidkiere Mand arbeider uden Gage, har dette Collegium troet at burde forelægge denne Beretning for Deres Majestæt".

Dateret 10. Nov. 1819 og undertegnet: Kaas, Cold, Bülou, Monrad, Ørsted, Berner, Lassen, Hansen og Fischer.

Kongens Svar:

„Vort Cancelli har at tilkiendegive Amtsprovst Flemmer, at Vi med allerhøjeste Tilfredshed have erfaret hans roesværdige Bestræbelser for det paa Samsø oprettede Skolelærerseminarii Fremme.

Kiøbenhavn d. 30. Nov. 1813.

Frederik R."

Da Krigen 1814 var endt, og den konstituerede Amtmand von Schmidten forlod Øen, indstillede Kancelliet, at Grev Danneskiold-Samsøe i hans Sted skulde indtræde som 1. Medlem af Seminariets Direktion, og han erklærede, at han, dersom han „ved sit korte Ophold paa Samsøe een Gang om Aaret kan som Medlem af Directionen være Seminariet til Nytte, vil med Fornøjelse indtræde som Medlem af den". Han blev da udnævnt 7. Febr. 1816.

25. Maj 1816 blev Flemmer kaldet til Præst i Alsted-Fjenneslev i Sorø Amt, og da han altsaa ikke længer kunde forestaa Seminariet paa Samsø, blev der Spørgsmaal om dettes fremtidige Skæbne. Han sendte da 24. Juni en Ansøgning til Kongen om, at Seminariet maatte blive flyttet til Alsted.

Han begrunder udførligt dette Forslag. Først giver han den før anførte mørke Skildring af Forholdene 1812, da Seminariet oprettedes, og derefter fortsætter han:

„Da Seminariet blev oprettet, gik vi den almindelige Vei, beholdt, hvad der lod sig beholde, pensionerte dem, som ikke kunde ernære sig, og lod Væggeren, Guldsmeden og andre saadanne, gaae tilbage til deres Professioner. Af de bedste iblandt Confirmanterne udsøgtes derpaa Seminariets første Stamme; de vare uvidende, men dog med naturlig sund

Forstand begavede, Mennesker, og det betydelige Arbeide uagtet, hvilket vi maatte have med disse Mennesker, naaede vi dog, at hele Amtsprovstiet havde, da 4re Aar vare til Ende, alle sine Lærere, som jeg tør sige ere meget gode, efter de Indberetninger og aarlige Prøver det Kongelige Danske Cancelli haver erholdt, og efter den herlige Fremgang, mange Børn daglig gjøre i Skolerne. For at de forsømte Voxne kunde erholde den Underviisning, de savnede, oprettede og forestod jeg, med tvende Seminaristers Hjelp, som vare uddannede, en Søndagsskole for 24ve unge Mennesker i 2de Aar.

Seminariet har givet Underviisning i 5 Aar, naar indeværende Cursus er til Ende, og uagtet vi have havt det Uheld, at 2de ypperlige Seminarister, som vare færdige, døde, og een er druknet paa Søen, have vi dog seet os istand til at sende et fortrinlig Subject til Jylland, Peder Hansen Lund, som ikke alene jeg som hans Lærer, men Biskop Birch, anseer som et Mønster paa en veldannet Skolelærer. Naar dette Cursus er til Ende, vil der være 3 Reserver, foruden 4re, hvis Dannelse ikke er fuldendt. Disse Reserver ere altid engagerede som Privatlærere, naar de ikke ere ved Seminariet. Hvert Aar have vi, med Collegiets Tilladelse, ladet 4re udsøgte Ynglinge, som Lærlinge deeltage i de Underviisningsgjenstande af Planen, som udfordres at vide til Handel og Søfart, og de ere siden blevne emploierede og erholdt Ansættelse, som de vist ikke uden Seminariets Underviisning vilde have erholdet."

Han vedlægger en Undervisningsplan for Seminariet og bemærker, at denne „indeholder intet overflødigt, ei heller for lidet". Ligeledes vedlægger han en af Seminarist Morten Hansen udkastet Undervisningsplan for Thorup Skole, for at Kancelliet deraf kan se, „at Skolelærerne ere nu Mænd, som forstaae, hvorledes Landalmuen bør oplæres". Den Begrun-

delse, han giver af Seminariets Indretning og hidtidige Virksomhed, synes mig saa karakteristisk, at den endnu fortjener at anføres:

„Der er ingen, som vil bebreide den danske Landalmue, at den ikke er taalmodig, trofast, ærlig og besidder alle de Dyder, som komme af Sindighed; derimod forekaste alle den, og det med Rette, en Slags Dorskhed, som jeg blot vil nævne, men ikke videre omtale. Aarsagen dertil ligger vel noget i Clima og Haandtering; men sandelig mere i Skolerne og Seminarierne. Ægte Liv og Munterhed skulde fra først til sidst gaae heelt igjennem begge Slags Anstalter; men hvor finder man altid dette! Om Skolerne vil jeg ikke tale; thi de blive, som Seminarierne ere, altsaa som disse. Seminaristen, forhen et raat, frit Menneske skal i 3 samfulde Aar uafbrudt læse; lærer for lidet til at blive Videnskabsmand, og formeget til at blive sand, duelig og nyttig Almuelærer. Aanden, Livet, Munterheden tabes, og med denne er alt tabt. Man see vore gode Seminarister; thi om de Slette bør Talen ikke være, og man vil finde Frygtsomhed, Jevnfærdighed, halv Mismod, Klynkesyge og Difficilitet næsten hos dem alle. Almuen bliver, hvad den var, søvnig og dorsk; det kan ikke anderledes være, ja, naar Seminaristen tillige har trange Kaar, skal og maae det blive saaledes. Anderledes have vi handlet her; vi have deelt Seminariets Øvelser i 3de theoretiske aarlige Cursus, hver til 4re Maaneder; udeladt alt, hvad Skolelæreren ei egentlig behøver at vide, som Astronomie, Geometrie, fremmede Sprog o. s. v., men strengt og nøiagtigt holdt os til det, han bør vide, og vide grundig, for at danne et fornuftigt, dydigt og i borgerlig Stand nyttigt Menneske. Vi have endog været nødte til i den sidste 4de Maaned at exaltere dem; da Fliden altid da begyndte at mindske; men hvorledes vi skulde holde saadanne Mennesker i 3 Aar til stadig Flid af den Art, det vide vi ikke. Vi have anseet det for en Skolelærers Dannelse uund-

værligt, at lade Praxis afvexle med Theorie; og til den Ende ladet dem i 6 Maaneder aarlig undervise i Skolerne, eller som Privatlærere, hvorved især den høist vigtige Methodelære er bleven studeret og lært, og det er ubegribeligt hvor disse theoretisk-practiske Mennesker nytte i Skolerne ved Hjelp tillige af det Liv, de aldrig tabte paa Seminariet. Deres Lyst udkaster Planer til bedre og bedre Methode, man aldrig skulde formode, og da de ei ere belemrede med en Hob uanvendelige Kundskaber, følge de med Lethed, Orden og Lyst, desvilligere det, der egentlig hører til Skolen."

Han fremhæver Seminaristernes Lyst til Arbejdet, ogsaa det fri, for Eks. Tegning. Han gør opmærksom paa, hvor lidet Seminariet koster Staten, og han fortsætter: „Skal nu et saadant Seminarium, det eneste af sit Slags, som findes i Danmark — — standses i sin Virksomhed; fordi jeg forandrer mit Sted, og Samsø og Tunø har sine Lærere? Jeg kan som varm Fædrelandsven ikke give min Stemme dertil, og man vilde miskiende mig, dersom man troede, at jeg vilde foretrække at leve i Roelighed i Alsted for som hidindtil at bidrage til Deres Kongelige Majestæts, det høie Collegiums og mange andre ædle Mænds vise og kærlige Hensigter for Nationens Dannelse".

Han fremsætter derefter et meget udførligt begrundet Forslag om at flytte Seminariet til Alsted. Andenlæreren Hammer vil flytte med, Seminarieeleverne ligeledes. Bekostningerne vil ikke blive væsentligt større end hidtil, der trænges vistnok til, at man faar uddannet flere Lærere paa Sjælland, og Amtmand Stemann i Sorø er ypperligt skikket til at tiltræde Direktionen.

Forslaget anbefaledes varmt af Grev Danneskjold,

der gav Seminariets hidtidige Virksomhed paa Samsø det bedste Vidnesbyrd.

Kancelliet fandt vel Amtsprovst Flemmers Tilbud meget rosværdigt; men det troede ikke, at der paa Sjælland var Trang til flere Seminarier end de 2, som fandtes der, og det turde ikke anbefale, at der i et Seminarium i Alsted blev fulgt en anden Plan for Læreruddannelsen end i de andre, særlig ikke, da Kongen havde anbefalet, at der skulde udarbejdes en almindelig Undervisningsplan for samtlige Seminarier.

Kancelliet indstiller derfor, at Seminariet skal nedlægges; men da Grev Danneskjold har ønsket, at det maatte opretholdes, indtil de Elever, hvis Uddannelse endnu ikke er fuldendt, bliver færdige og har tilbudt uden Godtgørelse at overlade Seminariet et Hus til Brug i 2 Aar, saa gaar Kancelliet ind paa dette Forslag.

Pastor Heino Hammer blev da konstitueret som Forstander. Flemmer giver ham det Vidnesbyrd, at han baade ved sin „eksemplariske Vandel" og sin Dygtighed som Lærer har med ham delt Glæden og, om han tør tilføje, Æren for, hvad Seminariet har udrettet til „Oplysnings Fremme og ægte Humanitets Udbredelse". Og han var ogsaa varmt anbefalet af Grev Danneskjold.

Han ledede da Undervisningen 1816—1818. Sidstnævnte Aar dimitteredes de sidste 4 Elever; 2 af disse havde kun nydt Undervisning 2 Somre; men Kancelliet havde tilladt, at de maatte dimitteres sammen med de andre, „og Seminariet paa Samsø da saaledes ansees hævet".

De fra Seminariet udgaaede Elever var følgende: [1])

Ved Eksamen 28.–29. Sept. 1814 dimitteredes:

1. Rasmus Rasmussen, født 27. Sept. 1796, Forældre: Sognedegn Andreas Rasmussen i Koldby og Maren Knuds Dttr. Han var Substitut for sin Fader 1812 og Lærer i Koldby 1820, da han blev viet til Maren Peders Dttr. Han døde som »afskediget Skolelærer i Koldby« 9. Maj 1828. Hovedkarakter *mg.*

2. Peder Rasmussen Seiling, født 19. Aug. 1783, Forældre: Husmand Rasmus Pedersen i Seiling By og Sogn, Hids Herred, Aarhus Amt, og Kirsten Marie Jens Dttr. Han blev Lærer og Kirkesanger i Koldby, vistnok først i 2den og senere i 1ste Skole. Han var gift med Johanne Kirstine (2 Aar yngre end han). Han døde 18 Marts 1844. Hovedkar. *mg.* Ved Folketællingen 1834 nævnes Seminarist Gravertz Madsen Thomsen som (hans?) Hjælpelærer i Koldby.

3. Jørgen Pedersen, døbt 12. Okt. 1794, Forældre: Gaardmand Peder Clausen i Østerby og Ane Mette Jørgens Dttr. $^{6}/_{4}$ 1815 ægtede han Ane Christens Dttr. (23 Aar). Han var først Ekstraskolelærer i Tafteberg, siden Lærer i Besser. 1816 var han Hjælper ved Seminariet og underviste i Regning og Skrivning, hvorfor han fik et Gratiale af 50 Rdl. Jeg har ikke kunnet faa oplyst, naar og af hvad Grund hans Lærervirksomhed ophørte (men 1834 var Schade Lærer der). Han døde 19. Maj 1859 som Almisselem i Onsberg. Hovedkar. *mg.*

4. Søren Hansen Frier, født 19. Apr. 1788, Forældre: Husmand Hans Christensen Frier i Pillemark og Maren Jens Dttr. Han var Ekstraskolelærer og senere Lærer i Pille-

[1]) Da der, saavidt mig bekendt, intet Steds findes nogen samlet Fortegnelse over Lærerpersonalet paa Samsø fra 1812, til Jens Berings Fortegnelse over Danmarks Lærerpersonale udkom 1859, har jeg maattet samle de ufuldstændige Oplysninger om de fra Samsø Seminarium udgaaede Lærere fra Eksamensprotokollen, Kvitteringer for Understøttelse, Kirkebøgerne i Landsarkivet i Viborg og fra Folketællingslisterne 1834 i Rigsarkivet.

mark. Han døde, vist nok ugift, af Brystsyge 13. Juni 1845. Hovedkar. *g.*

5. Søren Jensen, døbt 8. Marts 1772, Forældre: Husmand Jens Jørgensen og Mette Sørens Dttr. i Langemark. Han havde kæmpet under Admiral Bille ved Tripolis. 1812 var han Ekstraskolelærer i Brundby, 1813 Substitut i Traneberg, 1819 var han Lærer i Maarup og flyttede 1830 til Ørby, hvor han vistnok efterfulgte Jørgen Sørensen Besser som Lærer. 1834 var han Lærer her. Gift med Karen Hans Dttr. (5 Aar yngre). Hovedkar. *mg.*

6. Morten Pedersen, født 22. Aug. 1782, Forældre: Husmand Peder Mortensen af Traneberg og Dorthea Iversdatter. 1812—13 var han Skolelærer og substitueret Kirkesanger i Onsberg. Hovedkar. *g.* (i Betragtning af hans praktiske Duelighed).

7. Morten Hansen, født 19. Febr. 1785, Forældre: Husmand Hans Rasmussen og Skulst Jens Datter af Langemark. Gift med Dorthe Hans Dttr. (7 Aar yngre). Han var Lærer i Thorup, tog Afsked (før 1845) og døde i Thorup 11. Jan. 1858. Hovedkarakter *ug.*

Ved Eksamen 28.—29. Sept. 1815 dimitteredes:

8. Jens Astrup Bertelsen, født 3. Febr. 1797. Forældre: Husmand Bertel Nielsen i Onsberg og Christiane Andrea Astrup. Han døde som Skolelærer i Ørby 3. Febr. 1817. Hovedkar. *ug.*

9. Rasmus Hansen, født 23. Okt. 1794, Forældre: Gaardmand Hans Jørgensen af Tunø og Mette Rasmusdatter. Afgik fra Tafteberg til Tunø 1816. Hans Skæbne er mig ubekendt, druknet? Hovedkar. *ug.*

10. Jørgen Sørensen Besser, født 18. Maj 1797, Forældre: Løjtnant ved Samsøe Landmilice Søren Jørgensen Besser af Besser og Ane Micckels Dttr. $^{12}/_{11}$ 1816 blev han i Onsberg viet til Mette Kirstine Jørgens Dttr. (24 Aar gl.) af Pillemark. Han var Lærer i Tanderup og derefter i Ørby, hvor han 1817 og 1818 var Medhjælper ved Seminariet (han fik derfor i Gratiale 32 Rd. 5 Mk. 4 Sk. 1817 og 34 Rd. 4 Mk. 1818). Han døde 2. Juni 1829, og hans Enke flyttede da med deres 3 Børn til Onsberg. Hovedkar. *mg.*

Ved Eksamen 27. og 30. Sept. 1816 dimitteredes:

11. Michael Georg Johansen, født 20. Dec. 1798, Forældre: Gaardmand Johannes Mikkelsen af Tunø og Kirsten Sørens Dttr. Han blev 1816 Lærer og Kirkesanger i Brundby og var endnu 1859 i Lærervirksomhed der, som »Sidstemand paa Skansen« af de fra Samsø Sem. udgaaede Lærere. Gift med Maren Johansen (6 Aar yngre). Han døde som pens. Lærer og Dbm. 4. April 1875. Hovedkar. *mg.*

12. Christen Jensen, f. 11. Nov. 1797, Forældre: Husmand Jens Rasmussen Helboe i Besser og Margrethe Christens Dttr. Gift $^{15}/_{12}$ 1820 i Onsberg med Kirsten Peders Dttr. Han blev Lærer i Tafteberg, hvor han døde 31. Aug. 1830. Hovedkar. *mg.*

13. Peder Jørgensen Anholm, født 12. Marts 1800. Forældre: Husmand Jørgen Anholm i Nordby og Ide Johanne Peders Dttr. 1817 var han Lærer i Stødou, Helgenæs, og han er vel bleven i Jylland. Hovedkar. *mg.*

14. Jens Sørensen, født 1. Marts 1798, Forældre: Gaardmand Søren Jensen Kræmmer i Onsberg og Dorthe Villads Dttr. Gift i Onsberg $^{28}/_{11}$ 1820 med Mette Anders Dttr. af Tanderup, (17 Aar gl.) Han var Lærer i Tanderup (til 1834?) Hovedkar. *g.*

Ved Eksamen 29. September 1817 dimitteredes:

15. Mikkel Rasmussen, født 23. Sept. 1798, Forældre: Gaardmand Rasmus Nielsen af Nordby og Margrethe Mikkels Dttr. 1819 var han Lærer i Herlufmagle, og han er vel bleven paa Sjælland. Hovedkar. *mg.*

16. Morten Troelsen, født 1. Marts 1797, Forældre: Gaardmand Troels Mortensen i Brundby og Maren Sørens Dttr. Hans senere Skæbne er mig ubekendt. Hovedkar. *ug.*

Ved den sidste Eksamen, 29 Sept. 1818, dimitteredes:

17. Ole Christian Normann, født 4. Dec. 1801. Forældre: Husmand Ole Normann i Besser og Oline Jans Dttr. 1825 afgik han til Ringsted. Hovedkar. *mg.*

18. Christian Jensen, født 10. Nov. 1800. Forældre: Husmand og Snedker Jens Christensen af Mols og Dorthe Anders Dttr. 1818 og 1819 var han Lærer i Grønfeld Skole, Agri Sogn, Mols. Hovedkar. *mg.*

19. Søren Sørensen, født 17. Febr. 1797, Forældre: Husmand og Murmester Søren Olesen af Thorsager, Kalø Gods og Karen Sørens Dttr. 1818 var han Lærer i Ugelbølle (Øster Lisberg Herred). Hovedkar. *mg.*

20. Eiler Nielsen, født 11. Jan. 1789, Forældre: Baadskipper Niels Eilersen af Brundby og Ane Rasmus Dttr. 1818 var han Lærer i Esby Skole, Helgenæs. Hovedkar. *ug.*

Foruden disse havde efterfølgende deltaget i Undervisningen uden at blive dimitterede:

Morten Pedersen Munk deltog 1812. Han døde ugift som Privatskolelærer i Traneberg 1841 (61 Aar gl.) Jfr. foran.

Søren Sørensen, en lovende Elev, deltog 1812 og 1813, han døde 15. April 1814.

Jens Larsen, Ekstraskolelærer i Maarup, deltog 1812 ($35^3/_4$ Aar gl.). Han har vist nok været for smaat begavet og mødte ikke senere. Jfr. foran.

Peder Michelsen, havde gaaet paa Vesterborg Seminarium. Han deltog 1812. Døde som pens. Lærer i Nordby 9. Maj 1862 ($78^1/_2$ Aar gl.) Han udgav 1851 en Beskrivelse af Øen Samsø, optrykt paany 1882 med et Anhang af Sønnen Th. Michelsen, der fulgte ham i Embedet.

Peder Hansen Lund, Søn af Husmand Hans Jørgensen Lund i Holme ved Aarhus, deltog 1813 og 1814 og fik ved Aarseksamen *ug.* Han kom som Lærer til Agri, Mols. Jfr. foran.

Laurids Christian Hvalsøe, f. 1775, g. m. Maren Michels Dttr. Soede (8 Aar yngre). Han var Lærer og Kirkesanger paa Tunø, fik Afsked med Pension 1841 og døde paa Tunø 25. Februar 1854.

Søren Christiansen, Lærer i Tanderup, deltog 1812 og 1813. Er vist nok død inden 1814. (Kirkebogen for Onsberg begynder først 1814; det kan derfor ikke oplyses, om han er død der).

De fra Samsø Seminarium udgaaede Lærere synes at have virket meget tilfredsstillende. I hvert Fald skriver Pastor A. Henckell (resid. Kapell. i Onsberg. 1817 Præst i Koldby), der var konstitueret som Amts-

provst efter Flemmers Afrejse, i en Indberetning til Kancelliet 31. Dec. 1816: „Med Hensyn til Lærerne, deres Kundskaber, Underviisnings Duelighed, Flid og Iver i at varetage deres Embedspligter, kan Skolevæsenets Forfatning paa Samsøe og Thunøe fortiene at kaldes særdeles god; thi af samtlige Lærere i det os underlagte District, der alle ere oplærte paa det Kongelige Skolelærer Seminarium i Besser, som hidindtil har staaet under Hr. Amtsprovst Flemmers Bestyrelse, gives ingen, som jo fortiener det Vidnesbyrd: at han med Hensyn til det, en Almue-Skolelærer behøver at vide for at være duelig paa sin Post, er vel dannet, og, saavidt man kan fordre af en Mand, der i en ung Alder maae opofre sig til det vanskeligste og møisommeligste af alle Kald, med Troskab og ufortrøden Iver opfylder sine tunge Pligter".

I Forsommeren 1816 flyttede saa Flemmer fra Samsø. Aaret i Forvejen havde han haft den Sorg at miste sin Hustru, Sara Martine Hammer, Datter af Præsten Morten Nielsen Hammer i Helsinge. Hun døde 45 Aar gl. 30. Maj 1815 „efter lange og haarde Lidelser". 1829 døde hendes Broder Dr. theol. Edvard Snedorph Hammer, tidligere Hovmester for Grev C. C. S. Danneskjold-Samsøe under dennes Udenlandsrejse, der var Præst i Herlufmagle, og Flemmer indrykkede da i Københavnsposten[1]) et længere Digt: „Klage og Trøst. Til S. T. Fru Hammer, født Kleist", og naar han her lægger hende

[1]) Fredag 27. Nov. 1829.

disse Ord i Munden: „Tomt og øde er det i mit Hierte; Ham jeg søger, som opfyldte det; Ene med mit Liv og med dets Smerte Er end ei dets mindste Byrde let", saa er vel deri en Erindring om hans egen Følelse, da hans Hustru døde. Dette Digt og en længere Lykønskning paa Latin til Peter Hans Mønster i Anledning af, at denne, den bekendte ivrige Forkæmper for „den indbyrdes Undervisning", 13. Nov. 1829 var bleven udnævnt til Biskop over Aarhus Stift[1]) er det eneste, Flemmer har ladet trykke. Det ses af denne Lykønskningstale blandt andet, at Flemmer har lignet mange af de gamle Præster, der nødigt lagde deres latinske Klassikere paa Hylden. I Alsted kom han saa til at virke i 29 Aar. Greverne Danneskjold-Samsøe holdt Forbindelsen med ham vedlige og viste paa forskellig Maade, at de satte stor Pris paa ham. „Han skal have været en meget djærv og bestemt Mand, som efter Familie-Traditionen navnlig overfor socialt højt stillede Personer sagde dem ren Besked i Vendinger, som i Datiden var ret sjældne overfor saadanne, naar han fandt, at der var noget i deres Adfærd, han ikke kunde billige. Ligeledes i Følge Traditionen gik han i en dengang for en Præst ret sjælden Dragt, en Art stor Sømandspjækkert, vist nok en Vane fra den Tid, han boede paa Samsø"[2]).

En af sine Sønner, den bekendte dygtige Rektor

---

[1]) »Oratio qua Petro Joanni Mønster Viro Summe Venerabili Muneris Episcopalis Initio, confratrum nomine, gratulatur C. G. Flemmer, Alstadiensis«. J. Møller: Nyt theol. Bibl. XVII Kbh. 1830 S. 175—183.

[2]) Meddelt af hans Sønnesøns Søn, Hr. Borgmester H. C. Flemmer, Holbæk.

H. M. Flemmer (1797—1864), forberedte han selv til Optagelse paa Latinskolen i Horsens.

Efter et halvt Aars Sygdom, hvorfor han i nogen Tid havde haft J. L. F. Holm til Hjælpepræst, døde han 2. Nov. 1845. 28. Okt. 1836 var han bleven R. af Dbr. Fr. Barfod; der ellers er haard ved mange Præster, skriver: „Skal have været en saare brav og dygtig, virksom og nidkær, almindelig agtet og afholdt Mand".

Kateket i Nibe Chr. Fred. Schmidt, tidligere Adjunkt i Horsens, indrykkede i „Berlingske Tidende" 1. Dec. 1845 følgende Mindedigt ved hans Død:

»Du trykked Taaren bort af mangen Armods Kind
Og bragte Herrens Trøst i hver en Sorgens Bolig,
Der saae, der hørte Dig med Prøvelser fortrolig
At vidne høit om ham ved Christi Ord og Sind.
Vel mandig stærk og malmfuld klar Din Stemme klang
I Templet, hvor Du værdig Herrens Ord udlagde;
Men mere stærk endnu og klart Dit Levnet sang
Hartad om hver en Dyd, Du ved din Røst opvakte.
Velsignelse trindt om Din Hyrdestav skjød frem;
Thi rastløs var i Herrens Tjeneste Din Virken.
Ei blot for Øiet laa Dit Huus som bygt til Kirken:
Det var dens Forhal selv, et venligt Fredens Hjem.
Af hver en Alder søgt, Du Manges Hjerter vandt,
Og Ingens, som Du vandt, Du siden atter tabte:
Thi Lys og Liv og Glæde Du omkring Dig skabte,
»For Alle alt«, indtil Dit Timeglas udrandt.
Hvil sødt i Fred! Din stærke, milde Aand omsvæved
Husvalende mig tidt med mangt et Venneord;
Den vil omsvæve end, jeg seer Dig ei paa Jord,
Tilvifte mig den Kraft, hvori Du her har levet.«

Færgeløbet mellem Aarhus og Kallundborg

samt nogle Bidrag til Aarhus Havns Historie.

Ved Torkil Baumgarten.

»En velbemidlet Mand, som kaldtes
Peder Paars,
En kostbar Rejse for fra Callundborg
til Aars.
Han sagde ved sig selv, at jeg paa
salten Søe
Mit unge Liv betroer; men for en
Fæstemøe
Man vove maa sit Liv, man maa ej
være bange.«

Aaens Munding, der gav Aarhus By sit Navn, har ved sin bekvemme Indsejling og Havn mest af alt bidraget til Byens Opkomst og Udvikling. Fra Aars gik Skibsfarten i dens bedste Tid ikke alene paa Østersøen, men ogsaa til Norge, England, Holland, Spanien og andre vidt omliggende Steder, og Færgefarten mellem Aarhus og Kallundborg er ikke det mindst interessante Kapitel af Søkøbstadens Historie. Afstanden mellem Jylland og Sjælland er paa dette Sted, regnet fra Aarhus forbi Tunø og syd om Samsø til Kallundborg, 12 Mil, et særligt Færgelav, „Færgeløbet" kaldet, besørgede Trafikken mellem de to Steder, og Varehandelen fulgte til Dels samme Linie. Farten var lagt med bestemte Børtsdage paa begge Sider, og Transport og Fragt var altid underkastet

bestemte Vedtægter og Forordninger. Da Peder Paars begav sig ud paa sin farlige Rejse fra Kallundborg til Aars for at besøge sin Fæstemø Dorothea, „Statsmoe hos Byfogden i Aars" lader Holberg sin Helt strande helt oppe i Kattegat paa det Eyland Anholt; men farligere for Sejladsen var dog Tunø Knob, Fynshoved og Asnæs Odde, hvor de laa Smakker, der i hele Perioden led Skibbrud, vides at være forliste. Men trods alle heldige Betingelser udad til og Statsmagtens Forsorg for denne Forbindelse med Sjælland, har den aldrig kunnet tilfredsstille de til enhver Tid stillede Fordringer, og der var en evig Kiv og Strid angaaende Færgefarten. Kunde man ikke være saa heldig at faa god Vind over med en Smakke, foretrak man i gamle Dage den langsommelige Postbefordring, og nuomstunder kan det være en betænkelig Sag at betro sig til salten Sø fremfor til den mere tilforladelige Forbindelse ad Landjorden.

Fra Arilds Tid var alle Havne og Færgesteder Kongens [1]), og Færgernes vigtigste Bestemmelse var at overføre Kongens Bud og Krigsfolket fra den ene Landsdel til den anden. I en tidlig Tid synes Færgevæsenet at være bragt i Orden, allerede 1556 tales der om en bestemt Takst for Færgemændene, og 1566. 5. Januar udgaar en kongelig Befaling til Borgmester og Raad i Aarhus om at holde de ved Byen værende Færger og Skuder til Stede for at overføre Adelen fra Nørrejylland, der skal møde med Heste og Harnisk i Kjøbenhavn 11. Dagen efter Hell. 3 Kongers Dag [2]).

[1]) Steenstrup, Studier, S. 117 ff.
[2]) Kancelliets Brevbøger, 1566—1570, S. 2.

1650 ansøger Færgemændene i Helsingør om „erten som hidtil at faa Betaling af Byen for at overføre Kongens Tjenere og Bud med alt, hvad de fører med sig til Helsingborg, hvortil de Dag og Nat maa være rede med deres Folk, Færger og Baade, og hvorfor de nu efter Recessen (af 1643) ingen Godtgørelse skulde have, eller ogsaa, at de maatte blive fri for alle kongelige og Byens Skatter, Indkomster, Vagt og andre Tynger". [1])

Men i Aarhus har de menige Færgemænd næppe været saa myndige som det helsingørske Færgelav, alt tyder paa, at det i Virkeligheden var Borgmester og Raad, der var de egentlige Redere af „Færgeløbet" og i fuldeste Udstrækning benyttede sig af Lejligheden til at tjene Penge paa det, naar saadan gaves.

Christian IV.s Forordning af $^{7}/_{4}$ 1619 søgte at komme dette Uvæsen til Livs, den siger nemlig: „Vi har Tid efter anden noksom erfaret, at nogle enkelte Øvrigheds Bestilling den ganske Næring, som samme-steds falder, sig ej alene tilegner og den gemene Mand ved adskillige practiquer derfra holder og Almuen fast efter deres eget Tykke regerer og under sig haver" . . . . En Række Paabud følger denne veltalende Indledning, men Forordningen synes ikke at have virket i Aarhus; thi af Byfogedregnskaberne ses, at Afgiften til Kongen af de Personer og Dyr, der fra 1610 blev overført med Færgerne, ogsaa i de følgende Tiaar kun var ca. 15 Daler; men i 1698 var Antallet af Passagerer steget til 225, og Afgiften til Kon-

[1]) Hist. Maanedsskrift for kirkelig og folkelig Oplysning VI, S. 214—43.

gen var over 120 Rigsdaler. I 1715 under de mange Krigsuroligheder til Vands sank Passagerantallet til 86, men Afgiften af Færgeløbet var dog 32 Rdl., 2 Mark 6 Sk. En Aarsag til Afgiftens pludselige Stigning var maaske den, at fra 1693 maatte ingen Magistratsperson participere i „Færgeløbet".

Forordningen om „Wogen Leye, Fergelonn, Vin, Brød, Øl oc andre Waris værd", af 1. Juni 1615, bekræfter tidligere bestaaende Vedtægter angaaende Færgefarten og fastsætter Taksterne.

Forordningen indledes med følgende Ord:

„At eftersom vi komme udi Forfaring om den store Uskikkelighed og Misbrug, som sig udi vore Kiøbsteder her udi vort Rige Danmark tildrager med Vognemend, Fergemend og adskillige Handverksfolk desligeste ogsaa med Vin, Øl, Brød og andre Varer, som udi Kiøbstederne forhandles, saa at got Folk, baade Rigens Indbyggere og Fremmede, som hender did at komme, eller reiser igiennem Landet, besuergis utilbørligen at udgive til Vogenleye, Fergepenge oc ellers for Vare, som de nødtøfteligen behøver at kiøbe . . . ."

Angaaende Færgemænd, „da skal fra Fergestederne saaledes herefter forholdes:

Fra Rødby til Helligh a f n, fra Giedser til Warnouminde oc fra Callundborg til Aarhus skal gives dobbelt saa meget[1]) som fra Kiøbenhaffn til Landskrona, til Malmø og til Helsingborg item fra Korsør til Nyborg oc derfra igien, baade for Fodgenger, Hester og Øxen, saavel som ogsaa om nogen fracter Ferger og Baade for sig selv.

Fra Helsingør til Helsingborg og fra Vor-

[1]) Se S. 84 nederst.

dingborg til Falster to Skilling af en Fodgænger, af en Reisige-Hest med Karlen 8 Skilling D, og en Bonde-Hest med den Hesten tilhører 6 Sk. o. s. v.

Men huis vores egne Reiser oc Fadebur ere angaaendis igiennem Riget med voris Hofsinder oc andre daglige Hoftienere item ogsaa dennem, som haver vores fri Pas, skal Fergemanden ved ethvert Fergested her udi vort Rige Danmark fri uden nogen Betaling overføre.

Saafremt nogen befindes her imod at giøre, enten Vognemend, Fergemend eller andre Slags Handverksfolk, som højere oc mere Penge oppeberger end som fornævnt staar eller ogsaa videre end den Forordning udviser, Borgmester og Raad udi en hver Kiøbstad haver giort eller herefter giøréndes vorder, da skulle de første Gang 10 Daler R, anden Gang deres Borgerskab forbrudt, med mindre de Sagen kunde afsone oc siden paa ny igien bekomme vores naadigste Tilladelse videre deris borgerlige Næring og Handel at bruge".

Lovens Bogstav er her klart og tydeligt og desuden tilføjes, at det var Vedkommendes egen Skyld, naar de betalte mere, „fordi de saa selv giver Anledning til slige inconvenientzer og derved forhindrer Borgmester og Raad og andre vore officerer at straffe som de burde, saa maa, enten de er Præster, Kjøbstadsmænd eller Bønder, for hver Gang de forser sig bøde til os eller til deres rette Husbonde ti Daler".

Disse Takster af 1615 for Transport og Fragt over Sejlløbet mellem Aarhus og Kallundborg nemlig:

For en stor Færge.....5 Rdl.
- - lille — .....4 Rdl.
- - en Baad .....3 Rdl.
- et Køretøj med 2 Heste.....2 Rdl.

For en Person.....8 Skilling.
- - Kavallers Hest.....2 Mark.
- - Bondehest.....1 Mark 8 Sk.
- - Oxe.....1 Mark.

vedblev at være gældende indtil 1671, $^{2}/_{12}$, da Christian V.'s Forordning om Færgeløbet imellem Aarhus og Kallundborg udgik.

Ifølge denne Forordning skulde der ved Aarhus holdes 5 og ved Kallundborg 3 Børtsmakker [1]), hvilke otte skulde være Færgesmakker, „og maa ingen anden Skiberum føre noget over mellem begge disse Kjøbstæder, det være sig Folk, Kvæg eller andet ved hvad Navn nævnes kan". Hver Tirsdag og Fredag Kl. 7 Fm. skulde en Smakke udgaa fra hver Side, enten de havde liden eller megen Fragt. Naar en Smakke formedelst Storm og Uvejr ikke kunde sejle en Tirsdag eller Fredag, maatte den ligge stille, men anden Dagen derefter befordre sin Rejse. Skulde det ikke lykkes Onsdag eller Lørdag, at Skipperen, hverken vilde eller for Vejrligets Skyld kunde sejle, mistede han sin Børt eller Rejse dengang, og den næste Skipper, der efter sin Tur skulde sejle, overtog den første Skippers Fragt, og denne havde saaledes tabt sin Rejsedag og maatte bie til hans Børt ordentligvis igen indfaldt. De Personer, som rejste med Fripas, overførtes paa de ordinære Færgedage, men naar de havde Pas fra Kongen eller Griffenfeld, skulde de uopholdelig overføres. Smakkernes Besætning maatte være gode og dygtige Søfolk, de bedste og mellem-

[1]) **1635—36 nævnes 6 Aarhus-Smakker og 2 kallundborgske. Blandt de aarhusianske har Byens Smakker overført 70 Fodgængere, hvorfor betalt en Afgift af 1 Sldr. 6 Sk. til Kongen.**

ste Smakkers i det mindste én Skipper, to Baadsmænd og en Dreng, de ringeste Smakkers én Skipper, én Baadsmand og en stor Dreng. Borgmester og Raad i Aarhus og Kallundborg skulde have flittig Indseende med Færgeløbet, og de havde Myndighed til hvert Foraar, naar Smakkerne eftersaas, at bedømme dem for de bedste, mellemste og ringeste eller ganske kassere, paa det, at al Skade kunde forekommes.

Taksterne af 1615 blev samtidig forandrede og lagdes saaledes:

A. Ekstraordinære Rejser.

For en Smakke, naar nogen den til en Rejse alene vil tage: 1) den bedste 12 Rdl., den mellemste 10 Rdl. og den mindste 8 Rdl.

B. Paa de ordinære Børtsdage:

For en Karosse med 6 Heste 4 Rdl., med 4 Heste 3 Rdl. og med 2 Heste 2 Rdl. — en Kaleche med 2 Heste 10 Mk. — en Postvogn eller aaben Vogn med 2 Heste 8 Mk.

For en Adelsperson, Officer, Præst, Købmand, borgerlig Person eller Hoftjener, for hver Person ½ Rdl.

For en Bonde med en Kapsæk, eller et Sendebud 2 Mk. — et Barn (Spædbarn undtagen) 1 Mk.

For et Skrin eller Kuffert 2 Mk., et lidet Skrin 1 Mk. (en fornem Mand, som har 5 eller 6 Personer i sit Følge giver intet af Kufferter eller Skrin) — en stor Pakke med Gods 4 Mk. — en Tønde med Gods 1 Mk. — en stor Sæk med Humle 1 Rdl.

For en Okse, Stud eller Ko 2½ Mk. — en Hest eller en Hoppe 3 Mk. — et Føl eller en Kalv 1 Mk. — et Faar eller Svin 8 Sk.

Taksten skulde af Borgmester og Raad tegnes eller skrives paa en Tavle og opsættes ved Skibsbroen. Paa denne Tavle var ogsaa Fartplanen og alle indtrædende Forandringer i Børtsdagene m. v. at optegne

af den Magistratsperson, der havde Opsyn med Farten og Transporten.

Fordi Smakkerne aldrig skulde blive forlegen for Baadsfolk, saa at de af den Aarsag ikke kunde sejle, maatte fire Baadsfolk paa hvert Færgeløbs Smakker være fri for Udskrivning, hvorimod fire dygtige Baadsfolk og en Rorsbaad skulde holdes for hver Smakke af deres Redere.

Smakker, der sejlede paa Færgeløb var fri for Provinstold, men maatte saa til Gengæld uden Betaling overføre Hofstaten, naar Pas fra Kongen eller Rigskansleren forevistes — og i saa Tilfælde „haver Baadsfolkene at lade sig nøje med halv Hyre".

Den 11 Aar yngre Forordning af 1684 $^{29}/_{4}$ gentager i det væsentligste ovenstaaendes Indhold, dog blev følgende nye Bestemmelser senere af Interesse for Aarhus Havn, nemlig:

a) Magistraten skal drage Omsorg for at Fergebroen, hvor Fartøjerne skal anlægge, vorder fremtidig og vel vedligeholdt,

b) Og skal hver Smakke, som sin fulde Fragt haver, undtagen hvis i vor Tjeneste eller til Transport bruges, betale til Broernes Reparation, nemlig i Aarhus og Kallundborg, 12 Sk., hvilke Penge af Magistraten skal opbærges og til Broernes Reparation anvendes og derfor Regnskab gøres.

Atter forhøjes Taksterne en Smule og der bliver Takster for Sommer og Vinter.

Endelig er Rescript af $^{25}/_{4}$ 1693 i Forbindelse med Privilegier af $^{1}/_{5}$ 1697 og $^{25}/_{3}$ 1698 en Kodifikation af de tidligere Forordninger og bliver gældende for Færgeløbet i mere end ét hundrede Aar.

Ifølge Rescript af $^{25}/_{4}$ 1693 kom „Færgeløbet" til at bestaa i et fælles Rederi imellem Ind-

vaanerne paa begge Sider med fem Smakker og fire Rorsbaade. Aarhus skulde rede for $^3/_5$ Parter og Kallundborgerne for $^2/_5$ Parter, hvorunder de skulde være at forstaa, som Færgeløbet hidtil havde været betroet og endnu havde i Possession, „dog skal det ingenlunde være tilladt nogen af Magistrats-Personerne paa foreskrevne 2de Steder, enten selv at participere eller andres Navn dertil laane, saafremt de ikke saadan deres Part ville have forbrudt.[1])

Forholdene var nu tilsyneladende ordnede paa den fortræffeligste Maade for alle Parter, og at den nye Ordning ogsaa var heldig nok — for Rederne, beviser følgende 3 Aktstykker i Anledning af, at en Del Borgere i Aarhus ikke kunde se roligt paa, at Rederne delte den gode Fortjeneste af „Færgeløbet", hvorfor de ansøgte Kongen om, at Overskuddet af Smakkefarten paa Aarhussiden maatte komme h e l e Byen til Gode.

Da disse og følgende hidtil utrykte Aktstykker angaaende Færgeløbet tillige oplyser om et indtil vore Dage ofte omdisputeret Spørgsmaal, nemlig Havnens Andel i Ejendomsretten til Riis Skov og i hvilken Udstrækning Skovens Træer er bleven anvendt til Havnens Udbedring, meddeles de her in extenso:

1) 18 Borgere i Aarhus ansøger om, at „Færgeløbet" maa gives til Byen og Havnens Vedligeholdelse:

Stormægtigste Allernaadigste
Arve Konge og Herre!

Af Eders Kongl. Mayestæts Hr. Fader høyloflig Ihukommelse, Konig Christian den femte ved 2de allernaadigste Forordninger af A° 1684 d. 29. April og

[1]) **Rothes Reskriptsamling. I, 468 ff.**

Aº 1698 d. 25. Martij angaaende Færgeløbet imellem Aarhuus og Callundborg af femb Smaker og tilbehørinde Roers Boede skulle betienis, hvorudi Aarhuus Bye allernaadigst er tilladt med de 3de Smaker at reede og participere, endvidere hvorledes og paa hvad Maade, baade imellem Reederne og for den reysende til Befordring at skulde holdes og efterkommes, som ikke skeer, være sig enten at fare til Cassa, eller mod hverandre at holde rigtige Børt, saa formedelst særsøgende egne Nøttigheder mange Klager foraarsages og den reysende ofte lider Skade og Ophold, alt da som Færgeløbets Friheder allernaadigst er givet til Meenige Aarhuus Byes almindelige tieniste og tarv; andrages udi dybeste Underdanighed, først Haufnens nødtørftighed baade reparation og Conservation, hvorved nest Gud Byens Næring og Velfærd mest bestaar, at Eders Kongl. Mayst. allernaadigst maatte behage samme til forbedring og Vedligeholdelse med bemelte 3de Smakers Færgeløb at benaade og priviligere dets samme Indtræder, samt det lidet støke Skov som ligger her ved Byen og af gammel Tid til Haufnen er givet, med den allernaadigste Andeel af accisen derved, da næst Guds hielp baade Haufnen kunde repareris hielpes og forbedres saa og Færgeløbet at komme udi een bedre tilstand, fornemlig det Eders Kongl. Mayst. allernaadigst maatte behage opvartning og forvaltning maatte forestaaes af tvende goede Mænd, som aarligen dertil af magistraten og beste Borgerskab kunde blive udmeldet og derfor giøre til Byen aarlig en vedbørlig Regenskab og Rigtighed og hvis indrettelse paa sambtlige Borgeres og egne Vegne allerunderdanigst os erbyder, hvorved aller underdanigst vil formode Færgeløbets rigtige Børt og efter Eders Kongl. May. allernaadigste Forordning den Reysende uden ophold til befordring at skal opholde upaaklagelig, og paa det de forrige Reedere denne ikke skal have at

[1]) Ny kgl. Samling 413 u.

besveege, om de deres Smaker vil selge, erbydes dennem effter Smakernes Værd eller lovlig Vurdering at skal betale; hvorpaa udi dybeste underdanighed forventes Eders Kongl. Mayt.'s allernaadigste resolution, det Gud i Himlen Rigeligen vil belønne, lover til Døden.

Aarh. d. 10. Mart: 1704.

Eders Kongl. Mayestets
allerunderdanigste og tronforbundne
Undersaatter og Tienere:

Rasmus Wærn. Oluf Sørensen. Christen Basballe. Chr. Jørgensen, Chr. Michelsen. Christen Michelsen Seker. Chr. Jensen Overgaard. Jens Andersen Müller. Morten Mortensen Hvas. Peder Rasmussen Bagge. Søren Jensen, Jørgen Nielsen Friis. Marcus Marcussen Lessou. Arnt Johansen Alhalt. J. Jacobsen Skibholm. Jørgen Nielsen Triige. Peder Rasmussen Brendstrup. Jesper Sørensen Herskind.

2) Magistratens Rekommandation ved Paategning af samme Dato:

. . . „som sigter til det almindelige bedste og Tarf, baade til befordring for de reysende med fergeløbets upaaklagelighed, saa og at byens hafn, som af dets indkomst merkeligen kunde hielpes, forbedres og vedlige holdes."

3) Frederik IV.' Brev af $^{2}/_{12}$ 1704 til Stiftamtmanden over Aarhus Stift i samme Anledning:

„At paa Færgeløbet imellem vore Kiøbstæder Aarhuus og Callundborg paa hver Side holdes to gode og dygtige Smakker til hvilken Ende Erik Christensen, Indvaaner i Callundborg, som i lang Tid allerede har holdet Færgeløbet ved lige paa denne Side, maa foruden de tvende Smakker, han allerede derpaa haver, endnu efter hans herhos følgende aller-

naadigste Supplik dertil bruger en anden sin Smakke „Hyrden" kaldet, saafremt den dertil dygtig befindes — og hvad Færgeløbet fra Aarhuus anbelanger, da forbliver det herefter for Byen og ikke som hidtil for nogle particuliere, efter Borgerskabets allerunderdanigste Supplik, som hermed følger. Og ville vi ellers, at Smakkerne paa begge Sider maa og herefter sejle til Cassa, og at hvad, der paa Aarhuus Siden kan vindes, naar alle Bekostninger er fradragne, maa til Havnens Reparation der for Byen anvendes.

Thi er vor allernaadigste Villie og Befaling, at I straks tilsammen træder, og efter at I med hinanden alt sligt vil haver vel overvejet, Færgeløbet imellem Aarhuus og Callundborg derefter med lige mange Smakker paa begge Sider og at sejle til een Cassa paa bedste Maader, indretter og derom paa vores allernaadigste Approbation saadan Anordning giører, som I eragter, at Færgeløbet paa begge Sider derved altid i god Stand kan holdes og de Reysende blive befordrede." [1])

Men dette kgl. Privilegium paa Færgeløbet blev aldrig udnyttet, paa Begrundelse af, at Magistraten i Aarhus ikke turde paatage sig at sejle til Kasse med Byfoged Erik Christensen i Kallundborg. Men Aarsagen var sikkert den, at Participanterne aldeles ikke var tilbøjelige til, hverken underhaanden eller ved Auktion, at afstaa deres Fartøjer og Forhaandsret til Privilegiet til dem, „der vistnok tillige have andre Hensyn end de Rejsendes Tarv og Byens og Havnens Nytte".

Byfoged Erik Christensen, der var gift med Borgmester i Aarhus Jens Rasmussen Laasbyes Datter Anne Laasbye og beslægtet med

[1]) Ny kgl. Samling 413 u.

Datidens rigeste og mest ansete Købmandsfamilier i Jylland, havde $^1/_5$ 1697 faaet udelukkende Privilegium paa at holde Færgesmakker paa Kallundborgsiden, først med to, siden med tre Smakker, eller lige saa mange som i Aarhus. Han døde 1710, og straks efter Dødsfaldet forsøgte de samme Aarhus Borgere som seks Aar tidligere paany at flytte Privilegiet ved at overtale deres kære Medborgere, Interessenterne i Færgeløbet, til en Løsrivelse fra Kompagniskabet med Kallundborgerne:

„Til Velvise Hr. Raadmand Peter Jessen og Kgl. M. Byfoged Sgr. Oluf Andersen samt deris med Interessentere udi fergeløbet her paa stedet Vores Kiere medborgere og gode Venner!

Det er de gode Mænd vel bevidst Hands Kongl. Mayst: allernaadigste resolution Aº 1704 paa den af os underskrefne tillige med flere voris Kiere Medborgere denne Byes og brøstfeldige Havns velmeenende voris allerunderdanigste indgilne Suplique om, at denne Byes Fergeløb maatte allernaadigst geraade og komme Byens Havn til Nøtte, paa den Maade, som hos følgende Copie af vores allerunderdanigste Supliq derom og hands Kongl. Mayst: allernaadigste resolution derpaa indeholder, saa er og Fergeløbets samtlige interessentere vidende hvad aarsag høyst bemelte Kongl. Naade til denne Tiid har ikke kunnet strekke sig til Byens skrøbelige Havns reparation og vedlige holdelse endent fordi der skulle seilis til Cassa med Erich Christensen udi Callundborg, hvor til I gode Venner under Haanden resolverede paa den maade Eders indbyrdes Contract foranleder, eller formedelst adskillige uformodelige paakomende tilfelde angaaende dend Summa penge af Consumptionens ofverskud Aº 1701, 1702, 1703, som til Fergesmakernes Indkiøb for at hielpe Haufnen udi behøvende tilstand, er arivered dene fattige Bye og Haufn til stor fortred, tiids

og Penge Spilde, da som Erich Christensen nu ved Døden er afgangen, og denne forfaldne Havn jo længere, jo høyere behøver større Hielp, hvortil i disse meget slette Tiider, formedelst Handelen fast ganske er nedlagt, intet til accise erlanges, deraf den alleeneste er blefven underholt og haver sin deel, altsaa er vi underskrefne paa egne og denne byes og trengende Hafns velmeenende deris Vegne, tjenstvilligst begierendes Vores gode Venner og Kiere medborgere, samtlig dette Steds Færgeløbs Interessenter ville uden nogen forhalling eller hinder lade sig finde udi at afstaa deris Ferge Smaker for billig Verdie mod contante Betaling imellem os indbyrdes, eller og lade dem kome til Auction, og meere Hensyn til byens og Hafnens fremtarf end som til deris particulier baade /: som ved Færgeløbet nu en Tiid lang har merkeligen proopereret:/ paa det høyst bemelte Kongl. Naade ikke lengere skal være forgiævis, mens de ved os, og vi med dem at lade . . . . . [1]) angelegne effter allerunderdanigste Pligt derved at conservere Haffnen og den effter muelighed til best . . . . . [1]) med fergeløbet à Callundborg allerunderdanigst att efterleve hands Kongl: Majst: allernaadigste videre befaling udi sin Tid, herpaa forventer vi deres gode Resolution og Villie, forbliver . . . . .

(Underskrifter).

Men Resultatet blev det samme som i 1704, Rederne af „Færgeløbet" lod sig ikke lokke ved smukke Talemaader. Imidlertid kunde Erik Christensens Arvinger ikke holde Smakkerne i forsvarlig Stand, hvorfor de mistede Privilegiet, og dette overdroges til 15 af Kallundborgs bedste Indvaanere. Men alligevel vedblev „Færgeløbet" at udgøre et fælles Rederi, hvis Indtægter deltes to Gange aarlig mellem Interes-

[1]) Her er et Hul i Papiret.

senterne i Aarhus og Kallundborg. Ved Interessentskabet var en Kasserer paa begge Sider, til hvilke Færgeskipperne maatte aflægge Regnskab og aflevere, hvad de efter Taksten havde oppebaaret i Fragt. Til Kassererne henvendte man sig, naar man vilde fragte en Smakke eller i andre Tilfælde behøvede Raad og Hjælp i Henseende til Transporten.

Færgeløbstaksterne for Overfart og Fragt var, som bestemt ved Forordning af $^{29}/_{4}$ 1681 og efter Forhøjelse af $^{1}/_{5}$ 1697, følgende:

For den største Smakke 11 Rdl. (12 Rdl.), for den 2. og 3. Smakke 10 Rdl., (11 Rdl.), for Færgebaaden 6 Rdl. (8 Rdl.).

For 1 Karet eller Rustvogn med 6 Heste 5 Rdl. 4 Mk. 8 Sk. (6 Rdl. 4 Mk. 8 Sk.). med 4 Heste 3 Rdl. 1 Mk. (3 Rdl. 3 Mk.), med 2 Heste 1 Rdl. 5 Mk. 8 Sk. (2 Rdl. 8 Mk.).

For 1 Kalesche med 2 Heste 1 Rdl. 3 Mk. 8. Sk. (1 Rdl. 5 Mk. 8 Sk.), 1 Postvogn eller anden Vogn med 2 Heste 1 Rdl. 1 Mk. 8 Sk. (1 Rdl. 3 Mk. 8 Sk.), 1 Postvogn 2 Mk. (2 Mk. 8 Sk.).

For 1 Person 3 Mk. 8 Sk. (4 Mk.), 1 Bonde eller Sendebud 2 Mk. 8 Sk. (3 Mk.), 1 Barn, spæde Børn undtagen, 1 Mk. 12 Sk. (2 Mk.).

For 1 Okse eller Ko 3 Mk. (3 Mk. 8 Sk.), 1 Hest eller Hoppe 3 Mk. 4 Sk. (3 Mk. 12 Sk.), 1 Føl eller Kalv 12 Sk. (1 Mk.), 1 Faar eller Svin 6 Sk. (8 Sk.).

For 1 Skrin eller Kuffert 1 Mk. 8 Sk. (2 Mk.), 1 lidet Skrin 12 Sk. (1 Mk.), 1 Tønde med Gods 1 Mk. 8 Sk. (2 Mk.), 1 Sæk med Humle 4 Mk. (1 Mk.).

Priserne i Parentes var gældende for Vintermaanederne, regnet fra 1. Oktober til 31. Marts.

Smakkerne modtoges paa begge Sider af Lodser eller saakaldte Litsenbrødre, som hjalp inden Borde; men især gik de rejsende til Haande ved at anvise Logis og befordre deres Sager til sit Sted.

Litsenbrødrenes Takst var approberet af Stiftamtmanden.

For at bringe en Karosse i eller af Smakken 1 Mk. 8 Sk., for en Chaise, Jagtvogn, Rustvogn 1 Mk., for en Rustvogn med Læs 1 Mk. 8 Sk., for en Vogn eller Kariol 8 Sk., medhavende Kuffert og Rejsetøj indbefattet i Prisen.

For 1 stort Skab, Dragkiste og lignende 8 Sk.

For 1 stor Kuffert eller anden Byrde at bære til Værtshuset, eller andetsteds, eller derfra til Færgen 8 Sk., 1 mindre Kuffert, Pakke eller Rejsetøj 4 Sk.

De rejsende maatte selv eller ved deres egne Tjenere lade deres Kufferter og andre Sager bringe fra og til Borde, men ikke ved andres Hjælp.

Børtsdagene var som hidtil Tirsdag og Fredag, om Sommeren Kl. 7 og om Vinteren Kl. 8 Formiddag, og iøvrigt bibeholdtes de i Forordninger af 1674 og 1684 bestemte Vedtægter. Det paahvilede Byfogderne i Aarhus og Kallundborg at efterse de rejsendes Pas, da ingen uden at være forsynet dermed tillodes at komme over. Betalingen for Byfogdens Paaskrift var „efter Behag", dog ikke ringere end 1 Sk.

Overfarten kunde ske paa seks Timer, men naar Vind og Strøm ikke var gunstige, varede Rejsen stundom seks eller flere Gange saa længe.

I Sommeren 1752 gik en Færgeskipper fra Kallundborg Kl. 5 om Morgenen, i Aarhus fik han straks ved sin Ankomst Fragt, og da Vinden vendte sig, var han samme Dag igen saa tidlig ved Kallundborg, at han kunde have begyndt den tredje Rejse ved Dagens Lys, om det havde været fornødent.

Det var yderst sjældent, at en Smakke kom til betydelig Skade; thi at et Anker, Raa, Sejl eller Tov

gik tabt skete for den bedste Somand, Forlis kendes kun i følgende Tilfælde:

I September 1756 strandede Færge-Jagten „Marius" paa Tunø Knob. Føreren, Skipper Henrich Albertsen, druknede.

Nytaarsnat imellem 1781 og 1782 var en Smakke, ført af Skipper Post, ude i haardt Vejr. Snefog, stærk Frost og høj Søgang udmattede Folkene og gjorde Redskaberne ubrugelige. Den var kommen ind under Refsnæs, men ventede bedre Læ under Asnæs, her stødte Smakken paa med sin Bagstavn og blev staaende. En Mængde Kreaturer omkom, men Folkene blev reddede.

Børtsmakken „Haabet", ført af Skipper Christen Rasmussen Soede, sejlede den 23. Januar 1801 ud fra Aarhus Havn med femten til Kongens Tjeneste indkaldte Artillerister, 1 Stud. 28 Fedesvin og andet Gods ombord. Ved Fyenshoved, ½ Fjerdingvej fra Landsbyen Nordskov, strandede Fartøjet. Den 60aarige Skipper, samt Baadsmanden, Christen Thonboe, 62 Aar gl., og den 28 Aar gamle Johannes Svanebjerg drev som Lig ind paa Stranden og blev den 1. Februar begravede paa Stubberup Kirkegaard [1]).

Den 7de Oktober 1813 saas et Smakkeskib at staa paa Havnehage, Besser Revs Nordside. Fra Land gjorde man Forsøg paa at faa et Fartøj med Mandskab sendt ud til Smakken, men paa Grund af den haarde Kuling af Sydøst, kunde Fartøjet ikke krydse sig ud. Kl. 12 om Middagen saas en Syd fra kommende Kragejolle at gaa til Ankers ved Smakken.

---

[1]) **Stubberup Kirkebog.**

Det var Kaperen „Makrelen", ført af Skipper Christian Bruun, som, efter at være gaaet til Ankers saa nær op til det strandede Skib som Grunden tillod, var svømmet om Bord paa Smakken tilligemed sin Styrmand og Prisemester og havde af tire dér forefundne Bomuldsstabler gjort en Flaade, hvormed han bjergede de 6 ombordværende Passagerer, Skipperen og Drengen med deres Tøj, hvilke otte Mennesker ellers utvivlsomt vilde være omkomne. Smakken, som førtes af Skipper Søren Buchtrup af Aarhus, var kommen paa Grund om Natten Kl. 2, og kort efter var den fuld af Vand, 35 Kreaturer druknede.

Endnu en Mærkværdighed ved Sejladsen fortjener at erindres:

I Aaret 1715 blev Smakken „St. Katharina" forfulgt og angreben under Thunø af en svensk Skærbaad. Skipperen Peder Pedersen Møller satte Mod i de faa Rejsende, han havde om Bord, bevæbnede dem med Økser og andre Vaaben for det Tilfælde, at der skulde entres. Selv nedlagde han en Del svenske med sin Kuglebøsse, indtil Skærbaaden vendte og forlod Smakken. Denne blev siden bevæbnet med 6 Kanoner, og efter Patent af $^{28}/_{9}$ 1715 blev Skipperen udnævnt til ekstraordinær Søkaptajn. Desuden lod det daværende Færgeløbs Interessenter til Skipperens Ære og Belønning forfærdige et stort Sølvbæger og derpaa indridse Soslagets Dag og Aarstal, Skipperens og Interessenternes Navne og underst et Æresvers.[1])

[1]) **Palludan, Beskrivelse af Kallundborg.**

Som her senere omtales blev „Færgeløbet" i Slutningen af 18. Aarhundrede henlagt under Generalpostamtet, hvis Formaal ikke blot skulde være at forbedre, men tillige at skaffe den størst mulige Indtægt ud af Befordringsvæsenet.

Fra Begyndelsen af denne Periode findes i Viborgredaktøren Anton Frantz Just' Fortællinger 1. Bind (Viborg 1798) en Skildring af „Behageligheder-ne" om Bord paa en Smakke paa Rejse fra Aarhus til Kallundborg.

Det er en ung jydsk Adelsmand, Holger von Laxmand, der har lært saa meget, at han skal til Kjøbenhavn for at indføres i Studenterrullen. Han ledsages paa sin Rejse fra et Gods i Nordjylland af sin Hovmester, Thor Bjørnelap, og det er denne, der skildrer Rejsens Begivenheder som følger:

„I Aarhus fortaltes der os at der, skjøndt det var Dagen før Børtsdagen, ingen Smakke var at faa, og vore Prætentioner havde vi nær ikke faaet gældende imod adskillige Heste og Stude, som skulde fortæres i Kjøbenhavn og længe førend vi havde akkorderet sig Pladserne (Det maa være en Fejl i Haandskriftet, eller en Ondskab af Hovmesteren, at han har paadigtet de aarhusiske Smakker dette Rygte — Smakkekassereren taber jo intet ved at tilstaa, der er Smakker færdige, omendskjøndt ingen Stude var, og han ingen Ducør kunde vente sig). Dog da man fandt, at vi opholdt os paa Dækket og renoncerede paa Kahytten, som et Par Frøkener havde betinget sig, der skulde til Kjøbenhavn for at blive Jomfruer —; saa modtog man os og vore Ting og under en græsselig Hoben Eder, der i de to første Stavelser blev udsagt paa kjøbenhavnsk og forresten paa jydsk, blæste vi ud fra Jydernes Land.

Laxmand var ikke lidt stolt af, at han endnu kunde staa paa begge sine Ben; thi Frøken Drage havde

malet ham Søsygen med saa levende Farver, og Bølgerne saa høje, og Vandet saa dybt, at han ikke heller kunde være det. Derfor maa man ikke tage ham det ilde op, at han troede sig større end Tordenskjold, hver Gang han uforfærdet turde se en beget Matros klatre til Vejrs — og hver Gang Skipperens betydende Blik sneg sig fra den grundmurede Paryk ind i Kompasfudderalet, fulgte Laxmands Næse ufejlbarlig efter ind i dette mystiske Hul. Man kan være, hvad man vil til Søs, tænkte jeg — og naar man undtager Skippermonarken, er saadan en svømmende Ting den bedste Forestilling af en fri Republik —

Enhver havde paa Smakken sin Stemme i alle Møder, endog nogle Høns i et Bur kunde paatale det, naar nogen puffede til deres Værelse; her var alle villige til at dele Aarhusiske Tvebakker, Kaffe, Brændevin og Citroner venskabelig imellem sig; her laa Adelen fortrolig hos Borgeren paa en haard Dyne af Ankertouge, her spyede en Vadmelskarl ved Siden af et Par broderede Mansjetter; her trættedes man ikke om Rang, Bekvemhed, Ejendom, Frihed, gibsede Værelser og deslige Ting; men skubbede sig broderlig omkring hinanden paa den snævre Vej Baaden og Matroserne levnede paa Dækket. Med Sjælen fuld af alt dette, brugte jeg Spillet til en Lænestol og skrev følgende:

Smakkesang.

Her vipper man i Hav og Himmel
Og frit gaar Solen op og ned —
Man flyder over Havets Vrimmel
Piano og prestissimo afsted,
Man drikker Kaffe, spiser Duer,
Og blir ej rød for store Fruer,
Man lever kort fortræffelig.

Man ængstes ej for store Renter,
Og aldrig siges Penge op —
Naar Byger Tag paa Landet henter,
Saa siger Skipperen kun: Stop!

Man nyder Pølse, Steg og Kringler,
Man stander fast, naar Smakken svingler,
Man bryder sig om ingen Ting.

Man bliver flau og kold og bange
Paa Land for hver en Smule Ting;
Snart findes Snørliv Folk for trange,
Snart er man livløs af et Sting —
Her er man søsyg, eller ikke,
Livet renses, de andre drikke,
Ved Kallundborg er man rask igen.

Efter mange Krysninger naaede Smakken endelig Sjælland, og fra det Øjeblik af livede Passagerene mærkelig op. — Enhver pudsede og glædede sig undtagen tre Ryttere, der ikke havde de bedste Udsigter til at slippe vel fra deres Fragt. — Som Frimænd havde de maaske levet alt for frit i Jylland og ikke tænkt paa, at Fragten var forhøjet en Tredjedel. Efter en Del sikre Beregninger blev de enige om, at naar de var perlustrerede af Skipperens Matroser og Litsenbrødre og alle disse Godtfolk, der som Magneter trækker Lommer til sig, saa maatte de endnu eje 1 Rigsdaler for at passere til København med Maver. Men hvor Rigsdaleren skulde komme fra, det var ligesaa ubegribeligt for dem som Mahomeds Rejse igennem de syv Himle er for mig.

Skibsdrengen frembragte en vel kreppet Hestehaars Paryk, som Skipperens Hoved logerede sig ind i, samt et Par Støvler, hvori hans Ben plumpede. En ædru Lods og to ditto saa fulde af Brændevin som en sunken Baad af Vand kastede deres Legemer ind paa Dækket under de forfærdeligste Eder, der alle smagte meget sjællandske — Sejlene blev strøgne, man loddede, bandede, blev urolige med et, og vi gled ind mod Skibsbroen i Kallundborg.

Her begyndte nu et helt Snapsting, man plukkede L a x m a n d i forskellige Arme og næppe fik jeg fortalt, at jeg havde hans Kommissioner, førend de tjærede Næver var udrakte efter Bropenge. Litsen-

brødre-Gehalt, Fragt og Drikkepenge til Folkene; ja, vor Kaptajn var endog saa godt at sige mig lige i min Næse, at han og skulde betænkes med Ekstrapenge, som jeg for at slippe desto mere galant fra Snapstinget maatte betale, endskøndt Taksten netop var bleven forhøjet, fordi der ingen Drikkepenge skulde fordres af de rejsende.

Saaledes endtes denne Rejse over det vaade Element, der vel var en Del mindre morsom end Peder Paars', men som dog kunde have givet en Digter god Anledning til at synge om tre Ryttere, der manglede en Rigsdaler, to Piger, der skulde blive Jomfruer og vi andre Personers Forhold til alt dette.."

Færgesmakkerne var Jagter eller Galliotter paa 14—22 Commercelæsters Drægtighed, der ved Ind- og Udløbet paa Kallundborgsiden, ifl. kgl. Befaling af $^5/_2$ 1783, maatte betale 2 Skilling pr. Læst og desuden en Afgift af de ombordværende Dyr og Varer til Skibsbroens Vedligeholdelse.

Afgiften til Aarhus Havn var underkastet Forandringer.

Indtil 1784 betalte hver Smakke, enten den var stor eller lille, 12 Sk. i Bro- og Bolværkspenge, hvilket var alt for lidt til det meget vidtløftige Havneanlægs Vedligeholdelse, hvorfor Magistraten i Aarhus ønskede at faa indført en Havneafgift af 2 Skilling pr. Læst ved Smakkernes Ind- og Udgaaende ligesom i Kallundborg. Byens Koffardiskibe betalte ved Indgaaende af hver Commercelæsters Drægtighed 2 Skilling, men der var i Virkeligheden ingen Lighed mellem, hvad Havnen led ved Smakkernes Tilladning og ved Koffardifartøjerne. Disse til- og afladede altid inde i Kanalen, hvor Fart og Kørsel skete paa Jord- og Stenopfyldning, hvorimod Smakkerne lagde til

ved det yderste, hvor Broerne bestod alene af Tømmer.

Men Interessenterne i Færgeløbet havde det ganske modsatte Syn paa Forholdene og forstod længe at balancere de handlendes Fordele ved Koffardifarten med Færgesmakkernes. De klagede sig gudsjammerligt over den allerede bestaaende Afgift, tolv Skilling, og ansøgte endda hos Magistraten om Moderation i Bropengene.

Magistratens Erklæring paa „Færgeløbets" Ansøgning af 7. Oktober 1783 belyser Forholdene:

„Det er dels ved Stervboer og dels ved andre Lejligheder bragt i Kundskab, at Færgeløbet mellem Aarhus og Kallundborg giver anselig Fordel, og at en Part i Færgeløbet, som mellem 1720 og 1730 er købt for 8—900 Rdl., for nogle faa Aar siden er solgt for 18 a 1900 Rdl., hvilket har sin Grund deri, at siden fede Varer i de sidste 24 Aar er stegen i Prisen og fornemmelig en Tønde Smør fra 16 a 18 Rdl. til 32 a 36 Rdl., har de sjællandske Herregaardes Ejere for det meste anlagt Hollænderier, og følgelig sker den meste Handel af de kjøbenhavnske Slagtere med Stude fra Jylland, som er en af de betydeligste Indlægter for Færgeløbet. Transporten i kgl. Tjeneste har ellers siden 1722 og indtil de geworbne Regimenter blev kvarteret i Jyllands fire Stifter ikke været Færgeløbet meget besværlig.[1]) Saa det maa være sjældent, at en Smakke ikkun indsejler paa en Rejse frie Penge 2 Rdl. 3 Mark 12 Sk. — skete dette ofte, var det bedre at være Færgeskipper end Reder, da det er bekendt, at en Passager af høj eller borgerlig

[1]) Den $^{9}/_{11}$ 1784 fik Kassereren ved »Færgeløbet«, Clemmen Kryssing, Magistratens Ordre til underdanigst at føje den fornødne Anstalt, at Smakkerne fra Aarhus og Kallundborg til den 24de s. M. holdtes parat til at transportere 1. jydske Inf. Regiment til Sjælland.

Stand maa, naar han ikke vil exponere sig Ubehageligheder, foruden Fragt betale Drikkepenge til Skipper og Folk 2 a 3 Rdl. Vel er det saa, at en Færge-Smakke ligesaavel som et Koffardifartøj er exponeret ulykkelige Tilfælde; men i 40 Aar er ingen Smakke paa dette Færgeløb totalt forgaaet, førend den fra Kallundborg for to Aar siden imellem Jul og Nytaar, hvis Uheld formodentlig havde nogen Uforsigtighed til Grund. Vi indser altsaa ikke, at Interessenterne i Færgeløbet har nogen gyldig Aarsag at ansøge sig befriet for de paalagte 2 Skilling for Commercelæst i Bropenge ved ind- og udgaaende.[1])

Magistraten i Aarhus sendte derefter følgende Andragende:

Til Kongen!

Det er bekiendt, at Aarhuus Bye er et Søstæd og ved Søefart maae tilveyebringe sig Næring, det er ogsaa endnu i Minde, hvorledes Handelen derved i de ældre Tider og indtil 1709 florerede, hvorledes ikke allene de i Stiftet omliggende Kiøbstæders Indvaanere, men endog omliggende Øer tog deres uden Rigs og Trunhielms Vahrer heraf mod Contant eller mod Landets Producter, som opmuntrede dette Søstæds Beboere at anskaffe sig gode Skibe, opbygge Korn og Pakhuse m. v., som til det Slags Trafique udfordredes. Her var altsaa til Aar 1709 100de Fahrtøyer Byen tilhørende, og af 20ve Stk. var ingen mindre end fra 30 til 80 Commercelæsters Drægtighed, som havde bragt Byen i Velstand og Virksomhed. Krigen og de dermed følgende Ubehageligheder gav den saa hårt et Knæk, at i Aaret 1735 eyede Byen ikkun 53 Fahrtøyer, ingen større end 27 Commercelæster, og alle udgjorde ikkun 690 Commercelæster. Nu eyer Byen alleene foruden 3de Færgesmakker 21

[1]) Journal over udgaaede Breve i N. Rohdes Embedstid (Aarhus Hospital).

Fahrtøyer, som alle udgiør 412½ Commerce Læster [1]). Saaledes har denne til Søefart Situerede Bye Declineret. Haunens Conservation er eene Aarsag, at den endnu ligner een Kiøbstad, og desto meere vigtig for os at sørge for den fremdeles kunde vedblive. Men da samme er en Strækning af 477 Alen og den formedelst den igiennem Byen løbende Canal maa paa de 3de Sider aldeles og paa den 4de Side 87½ Alen med Tømmer Bolværk vedligeholdes, hvoraf 106 Alen ved det yderste over alt er Tømmer-Værk, der deeles af Søens stærke Brud med alle østlige Vinde og deels af Søormene, der inden hver 6te Aar gandske afæder Eege Pæle paa 10 a 12 Tommer i Kant, er udsat for saa megen Fahrlighed, at dens Indkomster er meget utilstrækkelige til dens Vedligeholdelse uden at tænke paa noget af dens Gields Afbetaling, den er fordybet udi — saa man maae befrygte dens Undergang og Ruin. Aarsagen kiendes strax ved Farten og Handelens Aflagelse; thi den meeste Fart til og fra Byen er Færge Smakkerne. Da nu disse Færge Smakkers jævnlige Fart aarsager Haunen den største Bekostning, da disses Til og Afladning altid formedelst Vandels Dybhed skeer og maae skee ved det yderste Brohovede, der som meldt bestaar af blot Tømmer Værk, og hver Smakke, enten den er stor eller liden, ikkun betaler ved udgaaende pr. Stk. 12 Sk.; da derimod Coffardie Fahrtøyerne, som indtager og udlosser dens Ladninger, enten inden i Canalen, hvor Broen er fyldt med Jord og Sten, eller paa Rehden, der ikke tilføyer Broen eller Bolværkerne den Fornærmelse i nogen Hen-

---

[1]) I Aaret 1859 var ialt 69 Fartøjer hjemmehørende i Aarhus Tolddistrikt. Af disse var 42 af tilsammen 1761½ (fra 10–96½ Cmlstr.) og 27 af tilsammen 135 (under 10 Cmlstr.), ialt 1896½ Cmlstrs. Drægtighed. Over 80 Cmlstrs. Drægtighed var kun de tre Brigger: Poul, Ægir og Pyrrha med henholdsvis 96½, 85½ og 80½ Cmlstrs. Drægtighed og henholdsvis 3, 10 og 31 Aar gamle.

seende som Smakkerne, skiønt Coffardie Fahrtoyerne betaler i Broe og Bolværks Penge pr. Commerce Læst 2 Skill. — saa fordriste vi os allerunderdanigst at udbede den høi Kongelige Naade for denne fattige Bye og Haun, at hver Færge Smakke allernaadigst maatte blive paalagt at svare hver Gang ved ind- og udgaaende af hver Commerce Læsters Drægtighed 2 Skill. i Broe- og Bolværks Penge, lige som de efter Deres Kongelig Mayts allerhøyeste Befaling af 5te Februar 1783 er paalagt at betale ved den Callundborgske Side, hvilken Hauns Bekostning og Vedligeholdelse ikke er at ligne med den her i Byen.[1])

Aarhuus, d. 10. Aug. 1784.

allerunderdanigst

Rohde. Schytte. Risom. Hviid.

Ved Byens Kanal forstodes Havnen, d. v. s. Distancen fra Mindebroen og ud efter i Havet. Længden fra Mindebroen til det yderste nordre Mindehoved var 356 Skridt paa den inderste Side til Havnen og paa den anden Side til Havet fra Skolegydens Bygningers Ende og til Mindehovedets Ende 336 Skridt, af hvilken Distance de 262 Skridt var belagte uden for Bolværket med store Kampesten i Højde med Bolværket, som Søen brød paa. Det nordre Hoved var det længste og udbygget i Havet fra Landgrunden: 106 Alen i Længden $9^1/_4$, $11^1/_4$ og 13 Alen og yderst $14^1/_2$ Alen i Bredden. Den søndre Side fra Mindebroen var bebygget, og Beboerne vedligeholdt Bolværkerne indtil Havnens Kølhalingsplads. Landgrunden paa denne Side var yderligere end paa den nordre Side, saa at søndre Mindehoveds Udbygning af Tømmer

[1]) Hospitalets Arkiv, anf. Sted.

kun var 65 Alen i Længden og 12 Alen i Bredden. Havnens Bredde i Indløbet var 17¾ Alen, men længere inde var den bredere, saa at tre, fire, og paa de bredeste Steder fem Fartøjer kunde ligge ved Siden af hverandre. Alt Bolværksarbejde vedligeholdtes af Havnens Indtægter, der i det højeste kunde løbe op til 800 Rdl., men det forslog ikke. Af større Betydning for Havnen var Tolkningen af de kongelige Breve og Skøder, at Riis Skov var givet til „menige Mands Brug og forfaldne Ejendommes Opbyggelse", og Skoven var det Aktiv, som Havnen stadig paaberaabte sig, naar der var Tale om Udvidelser og Forbedringer.

I 1785 havde en Styrmand Mathiesen forelagt Magistraten en Beskrivelse med Tegninger til Havnens bedre Indretning og Forbedring.

Paa Magistratens Vegne afgav Rohde og Schytte følgende Erklæring til Stiftamtmanden:

Der haver forhen til adskillige Tider været retskafne og i Havnevæsenet kyndige Mænd sendt herover fra Kiøbenhavn for ved fornuftige Forslag at raade Bod paa de Ulejligheder, der sine Tider for aarsage Ind og Udsejlingen. Men de betydelige Bekostninger en Sluses Indretning, som det sikkerste Middel, hvilket Hr. Commandeur Capitain Lous i Aaret 1780 foreslog, taaler hverken Haune-Cassa eller Byen. Imidlertid ville dog en saadan Sluses Indretning ikke kunne koste uden en Tiendepart af det, Styrmand Mathiesens Overslag ville medtage, og Forskiellen imellem begge blev denne: en Sluses Indretning og Anskaffelse efter Hr. Commandeur Capitain Lous Plan ville forekomme de Ulejligheder, Haunen nu har, og ved at befølge Styrmand Mathiesens Forslag ville al Indsejling i Canalen uden med Baade forhindres, da der dog nu for den meeste

Tid kan udsejle Fahrtøyer paa 7 a 8 Fod med fuld Ladning.

Nødvendigheden for at kunne have behørende Vand ved Ind- og Udsejling i Mundingen af Canalen har alene været Grunden til at Brohovederne for en Del Aar siden er bygget nogle Favne ud i det salte Vand [1]), og at denne Nødvendighed og har haft sin Nytte i Henseende Sejladsen ind og ud er just det, der aarsager Haunens anseelige Bekostninger formedelst Søormene, der saavidt det salte Vand strækker afæder de svære Egepæle i 3 a 4 Aar. Skulde Brohovederne endnu udbygges 10 Faune, som ikke sees at ville have mindste Nytte, ville Riis Skov ikkun faae Aar blive tilstrækkelig til Haunens Vedligeholdelse, og naar den var medgaaed var ogsaa Haunen ruineret. Om Pæle Værket, som paa Tegningen er afsat og efter Styrmand Mathiesens Plan skulle bygges et halv Kabeltougs længde fra Mindehovedet ud i Stranden, var

---

[1]) I 1760 blev det nordlige Mindehoved slaaet i Kvag, og da det atter rejstes, blev det bygget 2 Alen længere ud i Havet end før, saa at der altid var henved 8 Fod for Skibene at flyde paa. Det søndre Mindehoved fik derimod Lov til at ligge hen, vel nærmest fordi der var Plads nok til de faa Fartøjer, der sejlede ind i Havnen det 18. Aarhundrede igennem.

Ved Begyndelsen af 19. Aarhundrede var man omsider bleven enig om at opføre en Dækmole Sydvest for Aamundingen, hvorved Tilstopningen med Tang ved Indsejlingen til Havnen vilde forhindres, og Løbet betydelig uddybes. Men saa kom Krigen og Bankerotten, og først 1837 var Dækmolen færdig. I 1846 lagdes Grunden til den første Yderhavn, den saakaldte »gamle Havn«, 11 Tønder Land indvandtes ved at forlænge den gamle Mole og bygge en Nordmole, og Skibene fik 16 Fod Vand at flyde paa. 1861 var Arbejdet færdigt, i 1873 gik man et Skridt videre ved at forlænge Sydmolen imod Nord, og endelig 1883—1899 byggedes den »ny Havn«, der nu i vore Dage atter er underkastet store Udvidelser.

muelig at anbringe, saa er det klart, at samme om 3 a 4re Aar, naar Pælene var afædt, ville forhindre al Seilads ind og ud, i det Mindste, naar det ikke var lys Dag. Saa vi finde aldeles intet i denne Plan til allermindste Nytte for Haunen, hvilket Deres Excellence ved høye og nærmere Overvejelse fuldkommen vel indser.

Aarhusis Raadstue d. 28. Juuni 1785.

Rohde. Schytte.

Til S. T. Stiftamtmanden.

En „Skovbog" for Udvisningen i Riis Skov har aldrig været ført paa Aarhus Raadstue, men Adkomsterne paa Skoven findes i de gamle Skøder, som er indført i „Markbogen".[1]) Ifølge Raadstueprotokollerne bevilligede Magistraten Begæringer om Udvisning af Træ i Skoven til Havnen eller anden Byens almindelige Brug og Nytte, uden at der ved saadanne Lejligheder er anført noget om Mængden. Skoven var jo givet til Byen, og Magistraten havde Forpligtelse til at vedligeholde Havnens Bolværker, saa det var lige til, naar Riis Skovs ældste og bedste Ege og Bøgetræer kom til at tjene som Føde for Søormene i Aarhus Havn. Efter en Kommissionsdom af $^{14}/_{9}$ 1741, stadfæstet af Højesteret, ændredes Forholdet dertil, at Træhugst i Riis Skov ikke maatte ske uden Stiftamtmandens Samtykke.

Med Aaret 1798 ophørte Havnens Vedligeholdelse at paahvile Aarhus Kommune og dermed ogsaa enhver Adkomst for Havnen til at nyde Goder af Riis Skov. Men Spørgsmaalet var alligevel tvivlsomt, ind-

[1]) Nu paa Aarhus Kæmnerkontor.

til en Højesteretsdom af $^{9}/_{9}$ 1831 afgjorde enhver Tvivl derom.[1])

Fra Slutningen af Perioden haves følgende Aktstykker, der viser i hvilken Udstrækning Udvisningen til Fordel for Havnen har fundet Sted:

Underdanigst Pro Memoria!

Da der til Aarhuus Hauns Reparation i dette Aar behøves udviist af Riis Skov:

40 Stk. Ege-Pæle a 11 Al
50 Stk. do 9 a 10 Al
10 Stk. do a 7 Al
4 Stk. Fortøjningspæle a 7 Al
2 lange Ege Pæle til Broe tørret 14 Al.
60 Stk. Ege-Knæer til Midderfloddet
1 Bøg til en nye Rende Buk
6 Stk. gode Bøge til Planker at lægge i Bulværket saavidt Vandet gaaer.

Bede vi underdanigst at Deres Excellence naadigst ville bestemme en Dag til Udviisningen om muelig i tilkommende Uge og at samme os forinden maatte Communiceres, at Træerne kunde blive udpeget inden Udviisning skeer, for ei at opholde Forretningen.[2])

Aarhuus Raadstue den 13. Januar 1784.

Rohde. Schytte. Risom.

Til Deres Excellence Hrr. Geheime Raad og Stiftsbefalingsmand Baron Güldencrone.

Det paafølgende Aar i Februar Maaned behøvedes der til Havnens Reparation: 60 Stk. Ege Yderpæle 11 a 12 Alen, 30 Stk. Ege Inderpæle a 6 Alen, 12 Stk. Bjælker 13 a 14 Alen og 1 Stk. do til Anker 6 a 7

---

[1]) Jfr. Aarhuus Byes Viide og Vedtægt, Aalborg 1761, Side 22, Schlegels Samling af Høiesteretsdomme II, Side 79.

[2]) Hospitalets Arkiv, anf. Sted.

Alen. I Marts 1787 var Forbruget: 50 Stk. Egepæle a 10 Alens Længde, 10 Stk. do til Fortøjningspæle og 3 Stk. Bøge, hver 11 Alen lange eller 6 Stk. a 5½ Alen at gennemskære til Bolværk.

Befordringsvæsenet i Kongeriget, der hidtil havde sorteret under Kancelliet, blev ifølge Forordningen af $^{9}/_{5}$ 1794 lagt under Generalpostamtet, og samtidig fik dette Paalæg om at fremkomme med Forslag til Forbedringer, saavel i Henseende til en hurtigere Befordring som til at erholde en passende Indtægt. Men først ti Aar senere, den $^{27}/_{1}$ 1804, udkom Forordningen angaaende Befordringsvæsenet i Danmark.

Denne Forordning gav „Færgeløbet" sit første Knæk, fordi Indehaverne af Færgeriet ved Siden af at have Eneret paa Færgefarten ogsaa skulde besørge denne efter den af Regeringen nu fastsatte Takst og holde det for hvert Færgested fastsatte Antal Færger, Smakker og Baade i Orden, hvilket betød det samme, som at de skulde anskaffe helt nyt Materiel, og det turde Interessenterne, som i umindelige Tider havde tjent store Penge under den gamle Ordning, dog ikke indlade sig paa.[1])

I Oktober 1808 blev Færgefarten mellem Aarhus og Kallundborg frigiven, da Færgelavet ikke længere saa sig i Stand til at besørge Transporten paa Grund af Færgevæsenets slette Tilstand, og 1809 blev det

[1]) Med Aaret 1807 ophævedes det Kallundborgske Færgelav, og ved Gavebrev af $^{6}/_{12}$ s A. skænkede Interessenterne den hele samlede Capital af Bøssepengene, 878 Rdl. 31 Sk., som evig Ejendom til Byens Fattigvæsen, dog at Renten skulde tilfalde nogle Legatarer, saa længe nogen af dem var i Live. (Schack, Fundatser III, 94 96).

overdraget Kommandør Poul Løvenørn at undersøge samtlige Færgesteder og træffe de fornødne Foranstaltninger til deres Reorganisation.

Efter Indstillingen af Færgefarten paa Aarhussiden 1808 begyndtes den igen fra 1. April 1813 af et nyt Færgelav med Takster af $^4/_6$ s. A., men efter 2 Aars Drift ophørte ogsaa dette Lav. Generalpostdirektionen udbød paany Færgefarten i Entreprise i Forening med Kallundborgerne, og med Understøttelse af det offentlige kom der en Ordning med nye Fragttakster af $^1/_9$ 1824 i Stand, hvorefter Forbindelsen atter holdtes vedlige paa begge Sider.

Men efter at Dampskibsfarten i 1827 var aabnet paa Jylland med Dampskibet „Dania", gik det stærkt tilbage med Færgefarten, skøndt Generalpostdirektionen gjorde alt for at lede Godstransporten denne Vej, fra 1828 endogsaa for halv Fragt af den gældende Postpakketakst. I 1830 førtes der Forhandlinger mellem Postbestyrelsen og Interessenterne i Færgefarten om Anskaffelse af et Dampskib, men uden Resultat. Færgelavet havde dog erklæret intet at have imod, at der fra anden Side gjordes Forsøg i et Aar med Dampskibsfart paa Ruten, naar Lavet erholdt halv Børtsfragt af, hvad der befordredes med Dampskibet, og paa disse Vilkaar paatog Grosserer, senere Etatsraad Mathias Vilhelm Sass af Kjøbenhavn sig at lade Dampskibet „Dania" afgaa en Gang ugentlig mellem Aarhus og Kallundborg samtidig med, at det vedligeholdt Ruten Aarhus—Kjøbenhavn. Forsøget faldt saa heldigt ud, at Generalpostdirektionen opsagde Færgeinteressentskabet til Ophør fra $^1/_5$ 1836, og efter Entreprise overtog Grosserer Sass ifølge Kontrakt Privilegium i 15 Aar paa en forenet Dampskibs-

og Smakkefart mellem Aarhus og Kallundborg samt fra disse Steder til Samsø og Thuno. De første 4 Aar skulde det være ham tilladt at benytte „Dania", men senest 1. Maj 1840 skulde han sætte et nyt og bedre Skib i Gang. Samtidig indtraadte der en Forandring af Taksterne af $^{4}/_{9}$ 1824.

Anordningen af $^{19}/_{4}$ 1836 taler i dens 23de Paragraf om Dampskibsforbindelsen med Samsø og paalægger Entreprenøren, saavidt muligt at sørge for, at Passagerer, som rejste til eller fra Samsø, kunde blive satte i Land eller forte om Bord, naar Dampskibet passerede Sydkysten af Øen.[1])

Men Dampskibe kan lige saa vel sejle norden om Samsø mellem Langøre Havn og Kyholm. Vejen norden om er ikke længere, og Dybde mangler heller ikke, da meget store Skibe kan løbe ind saavel i Kyholm som Langøre Havn, og Aarsagen til, at Færgesmakkerne aldrig sejlede den Vej, laa i, at der imellem disse Steder er et temmeligt smalt Løb, hvorfor Sejlfartøjer, naar de havde Modvind, havde Vanskelighed ved at krydse sig igennem et saadant Farvand.

Indtil Dampskibsforbindelsen blev oprettet, havde Samsø og Kyholm ugentlig kun én ankommende og en afgaaende Post, der sendtes over Kallundborg. Breve, der skulde fra disse Steder til Aarhus og omvendt, maatte passere omtrent 60 Mile, nemlig over Roskilde, Korsør, Odense, Assens, Haderslev, Kolding o. s. v., ligesom man derfor maatte erlægge den høje Porto af 21 Skilling.

---

[1]) Jfr. Anordning for Dampskibs- og Smakkefarten mellem Kallundborg og Aarhus af $^{19}/_{4}$ 1836. (Schous Forordn. XXI).

Med Dampskibsforbindelsen indlededes en hel Revolution i Nordjyllands Postforbindelse med Hovedstaden, idet Posten derefter gik over Aarhus, i Stedet for som tidligere over Hadersley, hvorved sparedes et helt Døgn.[1])

I Tiden fra 1. April til 31. Oktober skulde „Dania" afgaa to Gange ugentlig og fra 1. Novbr. til 31. Marts en Gang ugentlig fra begge Sider. Af Postkassen tilstodes der Sass et Laan af 20,000 Rdl., der senere forhøjedes til 30,000 Rdl., og den 1. Maj 1836 tog Farten sin Begyndelse.

Men uagtet denne Forbindelse med Sjælland frembød store Fordele, kunde Farten ikke svare Regning, og for Entreprenoren, Grosserer Sass, var det nødvendigt at faa et Tilskud, først 3,000 senere 10,000 Rdl., foruden at han var bleven fritaget for i 5 Aar at betale Afdrag paa det ham tidligere tilstaaede Laan af 30,000 Rdl., der var medgaaet til Bygning af tre Smakker.[2])

Havde man stillet store Forventninger til Dampskibsfartens Indførelse paa Ruten, blev man i alt Fald meget snart overbevist om, at de tre ens udseende Smakker „Falken", „Svanen" og „Ornen" ofte blev foretrukne, naar det gjaldt Godstrafiken. De sejlede billigt og saa ofte som muligt, og de sejlede godt. De tog ogsaa Passagerer med, og naar Vinden var god, tilendebragtes Rejsen i samme Tid som den „Dania" behøvede.

I 1842 fik Aarhus–Kallundborg Ruten et haardt

[1]) **Fædrelandet, 1843, Nr. 130.**

[2]) **Jyllandsposten 1840, $^{20}/_{4}$. Aarhuus Stiftstidende 1840, Nr. 65.**

Stød ved Etableringen af en direkte Dampskibsfart mellem Aarhus og Kjøbenhavn.[1]) Grosserer Sass stillede derfor gentagne Gange i Udsigt, at han maatte ophøre. Mod en Understøttelse af 3,000 Rdl., uden Følger for Fremtiden, og de paafølgende Aar (fra 1844—1847) mod et aarligt Tilskud af 3.000 Rdl., lovede han at fortsætte med Smakkefart og Dampskibet „Christian VIII", der den 19. Juli 1840 var bleven sat i Fart paa Ruten. Det havde to Maskiner, af 26 Hestes Kraft og sejlede om Sommeren skiftevis med „Dania", men 1847 blev det taget ud af Farten og solgtes i Marts 1848 paa Auktion i Kjøbenhavn, og et nyt Dampskib af samme Navn, ligeledes med 2 Maskiner, men med 180 Hestes Kraft og en mere moderne Indretning blev i Juli s. A. sat ind i Stedet.

Da de 4 Aar, som Sass havde paataget sig at besørge Færgefarten, var forløbne, blev Entreprisen paany udbudt. De Tilbud, der indkom, deriblandt ogsaa fra Sass, erklærede Generaldirektionen for uantagelige, men paa den anden Side ansaa man det for i høj Grad ønskeligt, at Dampskibsfarten fortsattes.

„Det kan næppe være tvivlsomt", udtaler Direktionen i en Forestilling til Kongen, „at denne Forbindelses Opretholdelse i den Grad interesserer det almindelige Velvære, at dens Understøttelse og Overtagelse af Staten kun kan anses som en billig Opfyldelse af de Fordringer, Statsborgerne retfærdigen kunne og ville stille det offentlige, selv om dette derved maatte ved direkte Tilskud tilsyneladende lide et ikke ubetydeligt Tab."[2])

[1]) jvfr. Fædrelandet 1843, 1823 ff.

[2]) Fr. Olsen, Postvæsenet i Danmark under Frederik VI og Christian VIII (1808—1848), Kbhvn. 1908, Side 400.

Ved kgl. Resolution af 15. Decbr. 1847 blev Generalpostdirektionen derfor bemyndiget til at foretage Skridt til Anskaffelsen af et Dampskib og til fra 1. Januar at træffe Foranstaltninger til Fartens midlertidige Vedbliven.

Men saa kom Krigen, og Forholdene forblev under denne i det væsentligste uforandrede. Med Afbrydelser holdtes Farten vedlige ved Dampskibene „Mercurius" og „Lolland" i Forbindelse med Sejlfartøjer.

Efter Fredsslutningen indtraadte Vendepunktet i den hele Udvikling, navnlig efter Anlæggelsen af den slesvigske Jernbane (1853) fra Flensborg til Tønning, og det blev klart, at Jernbaner her til Lands ikke kunne betale sig uden i Forbindelse med Dampskibe, og der oprettedes det ene Dampskibsselskab efter det andet, deriblandt af C. P. A. Koch, der særlig lagde sig efter udenlandske Ruter, og H. P. Prior, der oparbejdede en betydelig indenrigsk Dampskibsfart og saa at sige blev Eneherre over de danske Farvande.

Ifølge kgl. Resolution af 5. Jan. 1856 blev det mellem Aarhus og Kallundborg i Henhold til Anordning af $^{19}/_{4}$ 1836 bestaaende priviligerede Færgeri hævet, og Færgefarten frigivet fra 1. April s. A. at regne.

Fredagen den 26. April 1856 afgik Dampskibet „Gerda" sidste Gang fra Kallundborg til Aarhus og den følgende Dag fra Aarhus til Korsør, hvor det skulde indgaa i daglig Fart mellem Korsør og Nyborg som Følge af den ved den sjællandske Jernbanes Aabning den 27. April indtrædende Forandring i Postgangen, og dermed ophørte Dampskibsforbindelsen mellem Aarhus og Kallundborg for en Aarrække.

Posten fra Kjøbenhavn til Aarhus og samtlige Ste-

der nord for Aarhus kom samtidig til Befordring ad den nyoprettede daglige Dampskibsforbindelse mellem Kiel—Korsør—Aarhus. Postdampskibene afgik fra Aarhus til Korsør Kl. 12, senere Kl. 10½ og fra Korsør til Aarhus Kl. 10½. Formiddag, og paa begge Ture anløb de Samsø.

Aarhus var kommen til at ligge paa en Hovedrute med regelmæssige Dampskibsforbindelser i alle Retninger, og samtidig strakte Jernbanenættet sig længere frem langs Jyllands Østkyst. Men som Følge af Trafikens Omlægning maatte man for Aarhus—Kallundborgrutens Vedkommende nøjes med at opfriske Minderne fra Smakkefartens Dage.

I Aaret 1866 stiftedes „Det forenede Dampskibsselskab" ved en Sammenslutning mellem H. P. Priors, C. P. A. Kochs og flere mindre Selskabers Skibe, og fra 1875 retablerede Selskabet Dampskibsforbindelsen Aarhus—Kallundborg mod en aarlig Subvention, der tilsidst var omtrent 150,000 Kr. Men det Skibsmateriel, hvormed Selskabet i henved fyrretyve Aar har kunnet bestride Sejladsen, har aldrig staaet i et rimeligt Forhold til, hvad det rejsende Publikum med Billighed kunde fordre, og det skete ikke sjældent, at Dampskibenes forsinkede Ankomst til Aarhus bragte Forstyrrelser i Forbindelsestogenes Afgang.

Efter at „De danske Statsbaner" fra den 1. September 1911 har overtaget Driften, kan man derfor have god Grund til at ihukomme Generalpostdirektionens Udtalelse af 1847 og haabe, at de Foranstaltninger, der i en nær Fremtid vil blive trufne, maa blive til en virkelig Reform for Befordringsvejen: Aarhus—Samsø—Kallundborg.

Havet er Aarhus naturlige „Opland", og det var altid i Forbindelse med Skibsfarten, naar Byens økonomiske Udvikling tog en raskere Fart. Det umaadelige Antal Ege og Bøge af Riis Skov, der i Aarhundredernes Løb er lagte i Bolværkerne i Byens Kanal, kunde aldrig have faaet en bedre Anvendelse, og siden 1837 er der arbejdet videre paa et i Forhold til Skibsfartens mægtige Opsving svarende Havneanlæg, der endnu ikke kan siges at have naaet sin Fuldendelse; thi med Henblik paa Fremtidsmuligheder for Aarhus som „Jyllands Hovedstad", er det uomtvisteligt, at Aarhus Havn er Midtpunktet for Trafiken i Forbindelse mellem de jydske Hovedbaner og Skibsfarten.

Linaa Sogn i gamle Dage.

Ved Edv. Egeberg.

(Fortsat).

IV. Bohavet.

Hvad indeholdt Bondehjemmet af Bohave i Tidsrummet, her er Tale om?

Der nævnes Borde af Ask, Eg og Fyr, dels med aaben, dels med lukket Fod, og Udtræksborde med drejede Pæle — Borde af en ganske anden Slags end de, vi nu ser i moderne Bondehjem.

Der er Tale om Foldbænke af Eg og Bøg (vel sagtens Slagbænke til at gemme Sengeklæder i og til Natteleje) med eller uden Hynder eller „Bænkedyner".

Der er Stole af Bøg, Lænestole af samme Slags Træ, Kringstole (formodentlig Stole med Ryglæn og Arme), Spindestole, i det hele taget Møbler af et meget tungere Snit end de lette Tingester, vi nu nedlader os paa.

Der findes Sengesteder med og uden Himmel, Hoelsenge (?), Kurvesenge (til Børn, vistnok flettede af Halm og Vidjer).

Der var Kister med Laas og uden Laas, Kister med Jærnbeslag, Hængeskabe og Skrin, alt af Eg, Kandbænke (Tallerkenrækker), Tabletter (trekantede Hængehylder). Kister, Skabe og Skrin fra den Tid kan man endnu træffe hist og her, nu oversmurte

med et tykt Lag blaa eller grøn Farve og paamalet Bogstaver og Aarstal i Rødt, og som oftest hensatte paa afsides Steder som gammelt Skrammel, man nærmest skammer sig ved at have i Huset, og et Bytte for omstrejfende Opkøbere.

Der er Øltønder af alle Størrelser, hele, halve, fjerdings — Standtønder (til Mel f. Eks.), Flødebotter, Kar, Ballier, Dejgtrug, Sikar, Drøsseltrug[1]) og alt det mindre Bohave, der gik i Hænderne til daglig: Solde, Løbe, Kærner, Træfade, Træpotter, Pibestobe (Ølkander med Piber, som man drak af) og almindelige Stobe, Potte- og Pæglemaal, Tragter, Lygter, Kværne, Rokke, Hasper o. s. v. o. s. v.

Man træffer Sølv-, Messing-, Kobber-, Tin- og Blikgenstande. Og „Jærnfang", hvortil henregnes alt Husgeraad af Jærn, Værktøj m. m. Og der er ogsaa en Del Glas-, Ler- og Stentøj i Bondens Bo paa de Tider.

Blandt de Ting, som kun sjældent forekommer, kan nævnes Jærnkakkelovne. Vel kun i velstaaende Gaardhjem. Saaledes hos Hans Jakob Bæhr i Haarup 1752. Dog ogsaa hos Skovfoged Christen Hansen i Linaa 1753. Sjældnere er ogsaa, hvad der vedrører Thedrikning: Thedaaser, Theborde, Thebrædt. Potter, Kopper, Flasker. The synes at have været kendt kun i velstaaende Hjem.

Bordduge og Linned har ogsaa været en ret sjælden Vare.[2]) Ligeledes Fyrbækkener, Uhre, Spejle, Vinglas, Brædtspil, Bøger og Billeder.

---

[1]) Et fladt Trug til at kaste Kornet i Vejret med (ved Rensning?).

[2]) Det maa betragtes som noget ganske enestaaende, at der i forn. Skovfoged Chr. Hansens Bo findes 3 Par Hørgarns Lagen, 7 Par Blaargarns do., 6 Par Pudevaar, 9 Duge,

Uhre har jeg fundet kun et Par Steder, Spejle lidt oftere, Brædtspil kun i Silkeborg Mølle og hos Hans Jacob Bæhr i Haarup.

En Ting savnes sjældent i Boerne: Brændevinstøjet (Kedel, Pibe og Hat). Det forbødes og efterstræbtes atter og atter. Men det findes desuagtet allevegne. Og det viser bl. a. hvor almindelig Brændevinen var. (Vil blive omtalt senere).

Bøger nævnes 1731 hos „afgangne" Christen Andersen i Skjellerup. Det er „Dend nye Bibel 1 Nye Psalmebog og 5 andre Bøger". Hos Gaardmand Jens Sørensen i Mollerup findes „1 Kirkesalmebog og 1 liiden Bønnebog". Hos en Kone i Linaa, Anne Nielsen, var dog 1731 „17 Stykker adskillige gamel Bøger". Men hun synes ogsaa at have været vel udstyret i flere andre Retninger (2 Sengebaand, hvide, graa, blaa og brune Strømper, Handsker, Oddermuffe, Kniplinger o. s. v.). Hos Rytterbonden Rasmus Nielsen i Haarup findes „det nye Testament. Dend aandelig beedendes Kiæde og 1 Kierche Salmebog". Husmand Jens Høgh i Haarup ejer „Doctor Philippi Nicolai historiske Beskrivelse om det ævige Livs Gandske Hemmelighed", og hos Husmand Christopher Nielsen i Mollerup findes 1750 en Salmebog og seks andre Bøger.

Er det smaat med Bøger paa Hylderne, saa er der endnu mindre af Billeder paa Væggene. Hos fornævnte Rasmus Nielsen, Haarup hang der 9 Billeder paa Væggene. Det er vist noget ret uhørt i de Tider. Kun et Par Steder til har jeg truffet disse

---

6 Haandklæder, 39(!) Servietter, 14 Gardiner, 4 Kapper. Der maa have været en ualmindelig dygtig Kone i det Hus.

Vægprydelser. Anders Christensen i Skjellerup kan (1725) opvise „2 Skilderier i Ramme", og hos den rige Laurids Nielsen i Mollerup, hvis Bo senere vil blive omtalt, findes kun „1 Skilderier i sorte Rammer".

Vaaben træffer man kun meget sjældent paa. Hos Laurids Nielsen i Mollerup findes „1 gammel Flint og 1 Kaarde og 1 Pallask" og hos Christen Andersen i Skjellerup 1731 „1 Bøsse og en gamel Kaare" og hos Rasmus Høgh i Haarup 1752 „en gamel Bøsse".

At Bøsserne var sjældne og gamle — maaske de har hængt ubrugte paa Bjælken i flere Slægtled — er forstaaeligt. Bøsserne maatte ikke bruges paa stort andet end Ulvene. Al anden Jagt var jo i Linaa Sogn Kronens.

Papir har jeg truffet kun et Sted: i det jærnbundne Egeskrin hos Rasmus Nielsen i Haarup. Og maaske det slet ikke har været Skrivepapir, men f. Eks. Skøder, Obligationer o. lign. Pen og Blæk nævnes aldrig.

Natskrin havde man kun paa Silkeborg Mølle; men denne synes at have været beboet af Folk „udenfor Bondestanden", og dens Indbo vil derfor ikke kunne omtales her, hvor vi har med Bondehjemmene at gøre.

Den Luksus at have en Ligkiste staaende i Beredskab hører vel til de allerstørste Sjældenheder og træffes da ogsaa kun to Steder: det ene er det overmaade vel forsynede Hus: Chr. Baggers i Linaa, som tidligere er omtalt. Det andet hos Brovagt Thomas Sørensen Resenbro 1739.

Af Skifteprotokollernes Lister over Indboet i „Stervboerne" (Dødsboerne) hidsætter jeg nogle Prøver.

Boet er altid ordnet gruppevis i Sølv, Tin, Kobber, Messing, Jærnfang, Trævarer o. s. v.

I ovennævnte Rasmus Nielsens Bo fra 1740, som synes at have været middelstort, findes:

Sølv: 1 Beger med Indskrift L. J. C. — B. P. D. 1701. 4 Sølfskeer med Nafn Clemen Poulsen, Maren Hoffman (Præsten i Linaa og Hustru[1]). 1 do. med trind skaft (P. O. B. — I. N. D. F.). 1 do. Nafn: Frøchen Birgitte Holch G. S. H. D. 1685. 1 liden gl. Beger med Nafn P. J. S. M. — K. J. D. 1693. Dette Hjem har været særlig godt forsynet med Sølvsager. — Tin: 2 Fade. 4 Talerkener. 1 Par Sirchen[2]). 2 gl. Fade. 2 Tallerkener. — Kobber: en Brøger Kedel. — Messing: 1 liden Kedel. 1 større gl. do. 1 liden Bechen. 2 Rifjern. 2 Lysestager paa (af) en Modell. 1 gl. do. 1 Malmpande. — Jernfang: 2 Gryder. 2 Boløxer. Skorstenslencher. Ildskouel, Klemme og Rist. 2 Hand Øxer. 4 Naure. 1 Syl Øxe[3]). 2 Bundknifer[4]). 1 Skierknif[5]). 2 Fyrfade. 1 Lys Sax. 1 Strygejern. 1 Madskee. 1 Madgaffel. 2 Bon Sauge[6]). 3 Høelee. 1 Winkel. 1 Rie[7]). 1 Gravspade. Hammer og Tang. 3 Huggejern. 3 Spegerboer. 2 Butellier[8]). 1 liden Kanted Flaske. 1 liden Studz Glas[9]). 1 liden broget Flaske til en pæl. 1 Steenkruis. — I dend Inderste Stue: 1 liiden Eegebord aaben med Skuf under. 1 Anstrøgen Eegekist med Laas for og Naven R. N. S. H. — M. L. D. L. (Rasm. Nielsen, Haarup og Maren Laursdatter, Linaa el. Laven) I Kisten fandtes en Del af den afdøde Mands Gangklæder, som han, mens han var svag gav til sine 2de smaa Sønner. 1 Par Karer (Karter). 1 sort Speil. 1 Spand. 1 Strip. 1 Ballie. 1 Røed Eegekiste med Laas for og Navne M. L. D. L. 1732. Deri fandtes ej andet end Enchens Gangklæder. Et lidet

---

[1]) Formodentlig en Bryllups- eller Faddergave.
[2])? [Forf. ved ikke, hvad Sirchen betyder].
[3]) Til at hugge en Not i Tømmer med.
[4]) Baandknive.
[5]) Hakkelsekniv.
[6]) Baandsave.
[7]) Rive?
[8]) Flasker.
[9]) Drikkeglas.

Jernbundet Eegeskrin med Laas for, hvori noget Papir. 2 mindre do. 1 Kistbenk. 1 røed anstrøgen Stolp Seng af Eeg med Himmel over, gl. Dags Arbeid. I Himmelsengen var Sengklæder: 2 Underdyner. 1 Overdyne. 2 Hovedpuder (alt Olmerdug og Bolster). Dech (Tæppe) over Sengen af Dantzig tøy og 4 Stk. Omhæng og 1 Kappe. Noch 1 Eege Stolp Seng med Fyhr (Fyr) Himmel over. Her af Sengklæder 1 Under- og 1 Overdyne, 1 Hovedpude, gul Omheng af hjemmegiort Tøy. I denne stue er opsat omkring i stuen 9 smaae Billedstøcker. — I dend Yderste Stue: I Pigernes Seng 2 Dyner og 1 Puder. I Karlenes Seng (En Eege stolp Seng uden Himmel). 2 ulden Underdyner. 1 Overdyne (Olmerdug). 2 Vadmels Puder. 3 gl. Stkr. omkring for samme og 1 Kappe. (Karle og Piger har altsaa ligget i samme Stue. Karlenes Seng har været bedst udstyret). 1 Eegebord (aaben Foed). 1 gl. Kand. Bench med Skab under. 1 lille Fyhr Skab. 1 liden Eegeskrin. 1 Eegebench. 3 høye Bøegestoele. 1 mindre do. 2 gl. do. 6 Trætalerkener. — I et lidet Kammer: 1 Bøege Salttrug. 1 gl. Eege Kiste. 1 Øltønde. 1 Half-Tønde. 1 fierrild (Fjerding). 1 Flødebøtte. 2 Brændevins Bempler (Trædunke). 1 Sildfjerrild. 1 Gryn Kub (Kube flettet af Halm og Vidjer). 2 Løbe (en flettet Beholder af Halm og Vidjer. Som en Bikube). 1 Roch (Spinderok). — I Brøgerset: 3 Kar. 3 Tønder. 1 Drøsseltrug. 2 Solde. 1 Handquern. — Lindklæder: 2 Par fine Hørgarns Lagener. 1 Pudevaar syet for Enderne. 3 Hørgarnslagener. 1 Par do. Pudevaar. 3 Par nye Blaargarns Lagener. 1 Hørgarns Borddug. 3 Hørgarns Skjorter. 2 Blaargarns do. 5 Hørgarns Halsklæder. 1 Dreiels Haandklæde. 1 Halskrave af Kramlerret. 1 do. Halsklud. 9 Al. Særchetøy. 3 Secher (Sække). 2 syet Stoel Hønder. — De foran omtalte Bøger. — Reede Penge Courant — 24 Rdlr. — Det hele Bo er vurderet til kun 165 Rdl. Og naar Udgifterne ved Skiftet er fradraget, bliver der til Rest kun 88 Rdl., hvoraf Enken faar den ene Halvpart, de smaa Sønner den anden.

Et Bo af omtrent samme Størrelse er Hans Jacob Bæhrs af Haarup fra 1752, opgjort ved hans Kones Død.

Her findes:

Sølv: 2 Sølvbeger. 7 Skeer. 1 Sølvlaaget brun Krus med Specie Medallie i Laaget (1632). — Kaaber (Kobber): 1 Kiedel i gruen paa 3 Fierding Rum. 2 Kedler til. 1 fortinnet Potte. 1 Fyhrbekken. 1 gl. The Kiedel. — Malm: 1 Morter. — Messing: 2 Kedler. 1 Tobaks Fyrfad (at tage Gløder af til Piberne). 1 Fad at sætte paa Een Kachelofen. 1 Lysestage. — Thin: 5 Flade Fade. 1 stoer do. 2 Suppefade. 1 Dosin Tallerkener. 1 Saltkar. 2 Lysestager. 1 Pottemaal. — Jernfang: 1 Jernvindofen Kachelofn (6 Rdl.). 1 mindre do. 1 Jern Bielegger. 2 Gryder m. m. — Steen og Glas Tøy: 1 Thepotte. 1 Hollands Krus med Tinlaag. 2 Spølkum (Kopper uden Hank). 1 Par Thekopper. 2 Viinglas. 4 Ølglas. 2 Speile. Sengetøj: 4 Sengs Klæder. — Lintøj: 1 Par Hørgarns og 6 Par Blaargarns Lagener. 3 Dreilsduge i Bygkornsmønster. 2 Dreils Servietter. — Trævahre: 4 Eegeborde. 15 Stoele. 2 Lænestoele. 1 brun anstrøgen Chevedon (Gueridon = Stumtjener). 1 gl. Bredt Spil med Bricker complet. 1 Eege Bench. 1 Fyr Bench. 1 gl. Panel Kiste af Eeg. 1 gl. Bøege Pibstob (at drikke Øl af). 1 do. af Ennebærtræ. 1 gl. Pannel Skab af Eeg med 5 loger. 6 Sie Bøtter. 2 Træskaal og 3 Stripper. 1 Kiern (Kærne). 1 Flødbøtte. 1 rød Hengeskab af Eeg. 1 do. Paneel. 2 heel Øltønder. 2 Kar paa 2 Tdr. 2 Anckere. 1 Tapkar[1]). 1 Saae (?) med Øre. 3 Bøege Standfierdinger. — Boet er taxeret til 164 Rdl. — En Del Genstande i Fortegnelsen findes ikke i andre Boer, og de peger — som forskellige andre Ting ved Bæhr-Slægten — hen paa en Familie noget »udenfor Bondestanden«, og vel ogsaa mod dens nærmere Berøring med Silkeborg Slots Beboere.

Et usædvanlig rigt Bo har vi i Lauritz Nielsens fra Mollerup i 1738. Det er det mest velforsynede af de mange, jeg, baade for Linaa Sogns og mange andre Sognes Vedkommende, har eftergaaet. L. N. er Selvejer, og forskellige Ting, som

[1]) Bryggekar.

senere vil blive berørt, tyder paa, at han har været en rig Mand. Boet er allerede opgjort i en Kontrakt mellem ham, Kone og Søn, Henrik Laursen, i 1725. Magister Clemen Poulsen i Linaa er Vitterlighedsvidne, og det løber op til den svimlende Sum 160 Rdlr. 4 Mk.

De Reede penge er $9^1/_2$ Specie Rixdler à $6^1/_2$ Mk. (10 Rdl. 1 Mk. 12 Sk.). 10 Stk. 8 Marches Daler à $7^1/_2$ Mk. (2 Rdl. 3 Mk. » Sk.). 61 Stkr. Croner à 4 Mk. 4 Sk. (43 Rdl. 1 Mk. 4 Sk.). 2 halfve do. (4 Mk. 4 Sk.). Courandt 25 Rdl. 1 Mk. 5 Sk. — Sølf: 1 Bouchled (buklet) Sølf Beger med Bogstaver R. J. S. M. og M. N. D. Aarstal 1695 vog[1]) $11^1/_2$ Lod (5 Rdl. 4 Mk. 8 Sk.). 1 lidet do. med 3 Knopper (Maal) Indvendig forgyldt, vog $4^1/_2$ Lod (2 Rdl. » Mk. 12 Sk.). 1 liidet Sølf Begger uden Knapper med N. P. S. og M. N. D. vog $2^3/_4$ Lod (1 Rdl. 2 Mk. 4 Sk.). 1 forgyldt gameldags 3 kanted Saltkar vog 12 Lod (6 Rdl. » Mk. » Sk.). 1 liden drefven Saltskaal N. D. K. vog $4^1/_4$ Lod. 1 mindre do. A. C. J. D. 1686 vog $2^1/_4$ Lod (5 Rdl. 5 Mk. 4 Sk.). 4 Slette (ugraverede) Sølf Skeede med P. N. M. J 1695 vog $11^3/_4$ Loed (5 Rdl. 5 Mk. 4 Sk.). 1 slet (glat) do. L. N. S. K. H. D. 1695 $2^1/_2$ Loed (1 Rdl. 2 Mk. 12 Sk.). 3 gammel Dags do. med Knupper paa Skafterne N. M. S. O. N. D. 10 Lod (5 Rdl.). 2 Stk. do. Ungeferlig af samme Sort N. M. C. M. D. $5^3/_4$ Lod (2 Rdl. 5 Mk. 4 Sk.). — Tin: 3 Fade J. K. S. — K. C. D. F. 1688. 6 gammel umage do. 6 Hamrede Tallerkener. 5 gamel ubruelig do. 1 Flask med Skruer. 1 Skaal og $^1/_2$ Pot (Maal). 1 Pot (Maal). — Messing: 4 Lysestager. 1 Fyrfad. 2 Bekken. 1 gl. Sengebekken. 1 Kedel paa 4 Kander (8 Potter). 2 smaa do. — Kaaber: 5 Brøgkedeler (tilsammen 50 Rdl.). 4 Børstekedeler (Bøste = Skinke. B.-K. = at lægge Flæsk i). 1 Tragt. 1 Dørslag. — Malm: 1 Fier Lispunds Vegt. 2 Morter med Støder. 1 Strygejern med Bolt. 1 Malm Pande. — Blick: 1 Rifve iern. 2 Lysforme. 1 Løgt (Lygte). — Jernfang: 2 Jerngryder. 1 Nye Kachelovn (7 Rdl.). 2 Høleer (2 Rdl. » Mk. 8 Sk.). 1 Trefoed. 2 Skierknive med Kiste. 1 Hegle. 2 Øxer. 1 gl. Bredøxe. 1 Boug Saug. 1 Baand Knif. 1 gl. ubrugelig Tømmer Saug hvori

[1]) vejede.

Laurs Nielsen tilkom den halve Deel. 1 Lund Naufr (Naver). 1 Speger Boer. 1 gl. Fyr Bøsse (?). 1 Stoer Naufr. 1 Hugiern. 1 gammel Flint. 1 Kaarde. 3 Skorstens Lencker. 1 Pallas. 1 Ildskoul. 1 Ildtange. 1 Røst (Rist). 1 Liden Staalstang. 1 Bradspid. 2 Langjern. 3 Skiere til en Ploug. 1 Grimskafft (Lænke til en Grime). 1 Feder Laas med Lencke. 1 Grafspade. 1 Tørfve Spade. — Sengetøj: 5 Sengs Klæder. Sengedækker. Omhæng Kapper. Benchedyner (Hynder). Brogede Leder Benchedyner. 2 gl. Guldleder Hynder (vist Gyldenlæder). — Lintøj: 1 Dreilsdug (5 Al lang) 1 do. med Gaaes Øjne (Broderi?). 1 Par Hørgarns Lagen. 3 Par Blaargarns do. (Lintøj har det dog ikke været særlig flot med). — Trævahre: Egekister i Mængde (hele og halve). Ege- og Eskeborde med drejede Piller og Skuffer med Laase. Kandbenche (Tallerkenrækker). Store Skabe med endeel Rummer udi. 3 Eegesenge med Himmel over. 2 Senge uden Himmel. Mange Stobe. 2 Brøgkar til 6 Tdr. 1 lidet do. 2 Ballier. 1 Brendevins Tønde. Flere Halftønder. Øltragt. Kværn. Bagtrug. Salttrug 4 Staukar. 4 Piibe Stoebe. 1 Trælegen (Træ-Bimpel). Ballier. Stripper. Ostekopper. Brændevins Beempel. 1 vendred (flettet) Kurv. Træskaaler. Puster. 2 Ost-Hecte (Hylder?). 30 Stkr. Egefjæl. 4 Skilderier med sorte Rammer. — Glas og Steentøj: 4 Boutellier. 2 smaa Brendevins Glas. 1 Steenkrus med Tinlaag.

Foran nævnte Skovfoged Christian Hansens Bo i Linaa (fra 1753) kan formentlig anføres som et velforsynet jordløst Husmandshjem.

Deri nævnes:

Sølv: 5 Skeer. — Kobber: 3 Bryggerkedel. — Malm: 1 Par Lysestager. 1 Morter med Støder. — Tin: 3 Fade. 1 Par Lysestager. 1 Potageske. 2 Thepotter. — Messing: 2 Kedler. 1 Fyrbækken. 1 Rivejern. 1 Lysestage. — Jernfang: 1 Kakkelovn. 4 Gryder foruden det alm. — Træfang og dertil 1 Stue Uhrverk med Fotteral. 1 Speil. 2 Perremie[1]). 13 Stole. 2 Spinderokke. 1 Puster. 1 Rulle. 1 Liigkiste af Fuhr (Fyr).

---

[1])? [Forf. ved ikke, hvad Perremie er].

Skovfogeden har været særdeles vel beslaaet med Sengeklæder. Ganske vist var der, som senere vil ses, mange Børn i Huset, men Forsyningen maa dog kaldes overdaadig I Dagligstuen findes: en Himmelseng af Fyr med 6 (!) Dyner. 8 (!) Puder og Omhæng og Kapper. Dernæst er i den anden Stue en Alkaabe- (Alkove) Seng med 3 Dyner, 4 Puder. Omhæng og Kappe. Dertil een Fur- (Fyr) Slaug Seng med 2 Dyner og 3 Puder. — Endelig er der i Børnenes Kammer: 1 Half fur Sengested, derudi 2 Dyner og 2 Hovedpuder og Drengenes Seng, 1 Halv Bøgesengested, derudi 2 Dyner og 1 Pude.

I et Husmandshjem med Jord til — Lysbrohus — i Lysbro Skov nordvest for Silkeborg, ser Boet saaledes ud. Tidens Pris paa de forskellige Ting vedføjes:

»1 liden Fyr Bord med oeben foed (2 Mk.). 1 gl. do. (1 Mk. 8 Sk.). 1 Jern Bebunden Eegeskrin med Los (7 Rdl.). 1 mindre do. uden Beslag med Los for (3 Mk.). Noch et mindre do. uden Los (1 Mk. 8 Sk.). 2 Høiryget Bøgestole (2 Mk.). 1 Bøge Lehnstoel (1 Mk.). 1 liden gl. do. (4 Sk.). 1 høi Bøgeskab uden Los (3 Mk.). 1 Halfskab af Fyr med Los for (2 Mk. 8 Sk.). 1 liden do. af Eeg uden Los (1 Mk. 8 Sk.). 1 Bøgehylde med list for (8 Sk.). 8 Melk Kar (1 Mk. 8 Sk.). 1 liden Bøgebenk (4 Sk.). 2de Stripper (6 Sk.). 1 liden Træ kande (4 Sk.) 1 gl. Kieren (8 Sk.) 1 flød Bøtte (8 Sk.). 1 Melk hylde af Bøg (8 Sk.). 1 gl. Eegekar til 3 Fierrild (1 Mk. 4 Sk.). 1 do. af Bøg med log til (12 Sk.). 1 gl. do. uden log (4 Sk.). 1 Ege halftønde til Øl (1 Mk.). 2 gl. Balle Kar af eg (8 Sk.). 2 gl. fierrild (4 Sk.). 1 Bøge otting med log til (4 Sk.). 1 Salttrug af Bøg (1 Mk.). 1 Deientrug af Bøg (1 Mk.). 1 Drøfftetrug[1]) (3 Sk.). 1 Selde[2]) (12 Sk.). 2 Sold 12 Sk.). 1 Hand Qveren med behørig Redskab (4 Mk.). 3 Tallerkiner og 5 Træskeer (4 Sk.). — Senge Klæder: Udi 2de Hvol Senge. No. 1. 1 gl. ulden Bolster over Dyne (2 Mk.

[1]) Se Drøsseltrug.

[2]) En Kasse af Træ ell. en Kurv bundet af Halm at ælte eller timse i.

8 Sk.). 1 gl. graa vadmels underdyne (1 Mk. 8 Sk.). 1 graa vadmels hovedpude (8 Sk.). 1 Blaargarns Lagen (1 Mk. 8 Sk.). No. 2. 1 Blaastribet Bolster overdyne (3 Mk 8 Sk.). 1 graastribet vadmels underdyne (4 Mk.). 3 smaa uldne hovedpuder (2 Mk.). 1 Par Blorgarns Lagener (2 Mk.). — 1 liden Bon-sauge (Baand) (1 Mk. 8 Sk.). 1 Jernvinkel (1 Mk.). 2 Nauer (12 Sk.). 1 liden handøxe (1 Mk. 4 Sk.). 1 Bredøxe (10 Sk.). 1 Syl øxe (8 Sk.). 1 gl. Bondknif (3 Sk.). 1 nesten ubrugelig Hølee (4 Sk.). 1 Jerngryde (4 Mk.). 1 do. mindre (2 Mk.). 1 Ildtange. 1 Skorstenslenke (8 Sk.). 1 liden Messingkedel (1 Mk.). 1 liden Jernpande (12 Sk.). 2 Bitræer (Bistader) (2 Rdl.). 1 glas Botellie (6 Sk.).

Som Prøve paa et fattigt Bo hidsættes et fra Laven i 1672. Laurids Sørensen skifter med sin Søn efter Hustruens Død følgende Herligheder:

1 Skive (Bord) med aaben Fod (4 Mk.). ½ Kiste uden Laas af Jern (1 Rdl.). 1 lidet udskaaret Skrin (3 Mk.). 1 gl. Skrin med Laas (12 Sk.). 2 Kringstole (8 Sk.). Desuden af Husgeraad: 2 Selde (16 Sk.). 2 Bærløb (8 Sk.). 2 Grouløbe (?) (8 Sk.). 1 Øltønde (12 Sk.). 1 Ballie (6 Sk.). 1 Strip (3 Sk.). 1 Spand (2 Sk.). 1 Bøt (4 Sk.). 8 Malkekar (1 Mk.). — Af Avlsredskaber nævnes 2 »bøset« (med Bøsning i Hjulene) Vogne. Det maa da formentlig have været en Gaard, der har været saaledes udstyret.

Slet saa fattigt er ikke engang et lille Husmandsbo med Jord fra Haarup 1732. Gamle Niels Hansen dør fra to Hold Børn (en Datter gift med Vagtmester Teilmann i Flensted) og efterlader sig:

1 Kaaber Kedel. 1 Messing do. Og af Jærnfang: Gryde. Pande. Rist. Ildskuffe. Ildklemmer. Skorstenslænke. 2 Naur. 1 Boløkse og 1 Haandøkse. — Trævahre: Spand. Strippe. Gl. Bygtønde. 1 ubrugelig Kvern. Flødebøtte. Kærne. Gl. Sold og Selde. Gryn-Kube. Gl. Bagetrug. Gl. ubruelig Egeskab. Gl. Ege-Kande-Skab. 1 lille gl. Egebord (aabent). Ege-Halvkiste uden Laas. — Senge og Sengeklæder: En Halv-

Seng uden Himmel af Eg. Meget faa Dyner og Puder i den (1 Rdl. 2 Mk.). Et Sengested til med faa Sengeklæder og Lagener (1 Rdl. 2 Mk.). — Det hele Bo er vurderet til kun 40 Rdl.

V. Besætning og Redskaber.

Hvad fandtes nu i Staldene i dette Tidsrum?

Besætningerne saa ikke slet saadan ud som nu. Hesteholdet var stort, Kvægholdet lille. Og det er vel dette Misforhold, der bedst kendetegner Fællesdriftens slette Landbrug. Bag dette ser man de daarlige Avlsredskaber, den bundne Arbejdstid, den tarvelige Behandling af Jorden, den ringe Avl og Hoveriet.

Ved et Skifte i Nabosognet Alling i 1681 ser Besætningen saaledes ud: 9 Heste, 12 Køer og Kvier, 1 Ungnød, 1 Tyr, 20 Faar, 16 Lam, 8 Svin, 9 Grise, 3 gamle Grise. Efter Drivkraften — de 9 Heste — at dømme, maa der have været betydeligt Areal. Jordernes Udstrækning angives aldrig ved Opgørelsen af Bondeboerne, og heller ikke Hartkornet er opgivet, men ved Sammenligning med andre Gaarde maa denne anses for at have været meget stor, og maalt med Nutidens Alen er Besætningen jo meget lille.

Nogle Eksempler fra det følgende Aarhundrede peger i samme Retning.

I en Gaard i Skjellerup i 1725 er der 5 Heste og Plage, 9 Koer og Ungkvæg, 8 Faar, 3 Svin, „3 gies og 1 gase".

En Gaard i Mollerup har samme Aar 6 Heste, 10 Køer, Kvier og Kalve, 17 Faar, „1 Gieldvæder og 1 Rondvæder", 9 Svin og 5 Grise.

En Gaard i Mollerup 1726 holder 8 Heste og Plage

(den dyreste værdsat til 12 Rigsdaler), 11 Køer, Kvier og Stude, 15 Faar, „8 vinterføed" Svin.

I en Gaard i Haarup 1732 haves 5 Heste og Plage (20—18—11—7—14 Rdlr.), 8 Kvier og Køer (den bedste sat til 7 Rdlr.), 21 Faar og Lam, 11 Svin og Grise, „11 Gies og Gieslinger".

Den rige Laurs Nielsen i Mollerup har 1738: Bæster 13 Stk. (den dyreste 12 Rdlr.), Køer og Kvier 13 Stk. (en er „hvid i lyskenen", en „sort hielmet", en „blachet", en „stiernet" o. s. v.). Den dyreste koster 6 Rdl. 4 Mk., Stude 13 Stk. (den dyreste 9 Rdlr.), Faar og Lam 27 Stk., Svin 8 Stk.

Dette store Studehold er noget ualmindeligt. Laurs Nielsen har formodentlig drevet Studehandel.

Rasmus Nielsen, Haarup, har 1740 Heste og Føl 5 Stk., „Fæmon" 6 Kvier, Køer og Kalve, 20 Faar og Lam, 9 Gieder og Kid, 3 Svin og Grise, 1 Gies.

Hans Jacob Bæhr i Haarup stiller 1752 10 Heste og Plage („1 Hoppe med Feder(?) paa Næsen"), 9 Køer og Kalve, 13 Faar, 6 Gies.

En Husmand i Haarup har 1732 2 Koer, 1 Stud, 16 Faar og Lam.

En anden Husmand samme Sted, 1740, (Jens Hog) ejer 3 Faar, 3 Lam.

Og Husmand (el. Boelsmand) Christoffer Nielsen i Mollerup præsterer i 1750 2 Heste, 1 Kvie, 10 Faar og Lam.

Det ret store Svine- og Faarehold maa forklares ud fra den udstrakte Brug af Skove og Almindinger. Geder træffes af og til, „Bistockene" (Bistaderne) optræder hyppigt.

Af Avlsredskaber i Boerne har man naturligvis Plove, Harver og Vogne og det til Haandbrug. Men Plo-

vene var Hjulplove, Harverne havde ofte kun Trætænder, og Vognene havde oftest hverken Bøsninger eller Beslag. De „beslagne Hiul" og „hiele Aasæt" — til Forskel fra ubeslagne Hjul og Pinde-Faddinger — var nok sjældne.

Bidsel og Sadel forekommer en enkelt Gang, men kun i de større Gaarde og hos de mere velhavende, saaledes hos Balzer Leidner i Silkeborg Molle 1750 og hos Rytterbonden Christen Andersen i Skjellerup 1731.

Koblerne ved Vognene var vel nok oftest Jærnlænker, dog omtales ogsaa 1710 i Haarup „Hals Leeder Kobbel".

Et Par Eksempler paa, hvad Gaardene ejede:

I en Gaard i Skjellerup findes i 1725 2 Vogne, „1 Bag-Plov med Jærn og ald behør, 2 gammel Harver".

En Gaard i Mollerup samme Aar har: 1 Vogn med Lederer, Haffiele, Leeder-Reebe, Kobel, Tømme og ald tilbehør — ældtsaa en Stadsvogn — (8 Rdlr.), 2 Vogne til, „1 Ploug med Jern og ald tilbehør" (1 Rdlr. 2 Mk.), „Noch en Bagploug med Jern" (3 Mk.), 2 Harver (1 Rdl.), 1 Slede (2 Mk.).

Man har her været godt forsynet.

I en Gaard i Haarup findes 1732 „1 god Vogn" (8 Rdlr.), 1 ringere (4 Rdlr. 2 Mk.), 1 Ploug (3 Mk. 8 Sk.) 1 Harve.

Den store Laurs Nielsen i Mollerup angives 1738 at have 3 Vogne. „Dend første med ald behørig Seele og Drætletøi (Dræt = drage; Drætletøi = Trækløi), 1 Ploug, 2 Harver (1 med Jærn- og 1 med Trælænder).

Rasmus Nielsen i Haarup har 1740: 2 Arbeidsvogne, 1 Ploug, 2 Harver og 1 Eege-Sleede.

Og Hans Jørgen Bæhr ibid. kan 1752 stille med „1 beslagen Vogn, 3 Træ-do, 2 Plouge med Jern, 1 Skierknif med Kiste (Hakkelsekniv)".

VI. Træskoene igen.

Lad mig faa Lov til her, hvor vi er midt inde i Omtalen af Bondearbejdet, at vende tilbage til en Side af denne Egns Arbejde: Træskomageriet.

Siden jeg i Afhandlingen om Skovene fremkom med nogle Bemærkninger om dette, har jeg fundet nye Vidnesbyrd om, at det i Linaa Sogn og mange af de tilgrænsende og fjærnere Sogne var stærkt udbredt. Maaske saa stærkt — som Tilfældet var i min Barndom i 60erne — at der fandtes i omtrent hver Gaard én eller flere Træskokarle, som enten gjorde Træsko for Mandens Regning eller lejede sig Værksted og Logis der, og at næsten alle Husmænd, baade med og uden Jord, var Træskomænd.

Navnet T r æ s k o forekommer i mange Forbindelser. Ofte i Navne.

I en Stævning fra Lillering — mellem Aarhus og Linaa — nævnes 1697 T r æ s k o m a n d e n s Kone.

Hans T r æ s k o m a n d i Laven bliver 1695 slaaet ihjel ved, at et Træ — under Fældningen formodentlig — falder over ham.

En Mand i Forlev ved Skanderborg kaldes — i 1727 — Hans o. s. v. T r æ s k o.

I Galten — midt mellem Linaa og Aarhus — er 1699 Tale om noget Hjul-Arbejde. „Foreslaas T r æ s k o at giøre" (istedet).

Henrik Andersen i Grølsted — ved Hammel —

stævnes 1700 for et Pengebeløb: „2 Mk. for et Bæst hand hafver faaet, 20 Sk. for et Træskouf Nafr, och 20 Sk. for et par skouf".

I en Sag fra 1702 om ulovlig Skovhugst nægter de Haarup (Gaard) Mænd ikke, at de har hugget et Stykke Træ aarlig til Gaarde, Plove og Vogne og „Husmænd og Inderster hafde faaet noget at giøre Træskoe af".

Skovfoged Mogens Sørensen, Mollerup, overrasker 1705 Jens Jensen og Hans Sørensen fra Tørring — Nabosognet. „Han kom gaaendis i skoufen" — „højholt" i Mollerup Skov —, „da hørte han nogen hug, og da han kom noget (nær) fiel (faldt) træet. Da gik J. J. og H. L. fra træet, hvor da hand toeg Træskoe af sine fødder och løb hastelig Efter dem, och naaede dem i skiellet I Kaldbyeskouf". Her „pantede" han de to Syndere „en Øxe fra".

Man vil andetsteds i denne Afhandling finde en Mand paa Hosesokker og med Træsko i Haanden (i Resenbro).

Ved et Skovtyveri i Hørslevbøel Skov — mellem Linåa og Aarhus — er man 1705 i Tvivl om, hvorvidt Sporene efter Tyven er satte med Sko, Støvler eller Træsko.

Niels Nielsen i Linaa stævner samme Aar Søren Nielsen ibid. for 7 Rdlr. 1 Mk. 4 Sk., 1 Les Træskov, 22 Skpr. Rug, 3 Mk. for Koel (Kul) sambt 3 Uggers tersklon i Rugsædtiden".

En Købmand i Aarhus stævner 1708 Jens Vestergaard i Linaa for 4 Par Træsko, og i en Gjældssag fra Skjellerup i 1712 forlanger Kreditor Betaling for saa forskellige Ting som: 4 Aars Tiende, 1

Bog, som ikke er leveret tilbage, 4 Mk. for Pløjning af en Ager og T r æ s k o t r æ for 1 Mk.

Der tales i 1742 om en Mand i Alling — Nabosogn til Linaa — Jacob Knudsen, som solgte til Købmand Sterm i Skanderborg T r æ s k o mod Betaling i Huder og Hør.

Kromand og Købmand Jens Hagensen i Linaa — som senere vil blive omtalt — synes at have været Træskoopkøber og Forhandler af Træsko. Der tales i Tingbogen for 1725 om et Mellemværende mellem ham og Søren Rasmussen Samsø i Aarhus. Det er en Træskohandel. Jens H. har leveret ham 5 L æ s 14 S n e s e T r æ s k o og derfor faaet 132 Rdl. 2 Mk. 8 Sk.

I en Slagsmaalshistorie fra Them i 1728 siges om den overfaldne Chr. Laursen Gløe, at han stod i sin Gaard og „hug noget træ til t r æ e s k o e".

I 1735 verserer der for Retten en stor Sag angaaende de Handlendes Stadepladser ved Markederne i Skanderborg, og der nævnes blandt de Ting, der sælges: „Træfrugt, Jordfrugt, Skind, T r æ s k o e, Lerpotter".

Under en Strid mellem Niels Vestergaard og Chr. Christoffersen — begge af Skjellerup — i 1737 siger den sidste, som stod og gjorde T r æ s k o: „Jeg skal denneme (en Ed) hugge min Naver i dig" og rakte Naveren ud af et Gub.

Men det, som bedst fastslaar, hvor almindelig Træskomageriet har været, er dog en Notits af Ritmester Hoff, Silkeborg, i den andetsteds omtalte Efterretretning af 1791. Paa Spørgsmaalet om Folkene (paa Silkeborg Gods) „har nogen anden Næringsvej end den ved Agerdyrkning og Kvægavl", svarer han for

Lavens, Mollerups, Haarups og Skjellerups Vedkommende, at de „arbejder i Træ ved at giøre Træskov til Salg". Træskomageriet er altsaa en Næringsvej ved Siden af Agerbruget.

Linaa oplyses der intet om, fordi det ikke paa dette Tidspunkt hører under Godset. Men selvfølgelig gælder det samme for denne By.

For Virklunds og Thems Vedkommende siges, at de gør baade „Træskov og Hiull til Salg".

Og i Paarup, Tholstrup, Lindgaard, Tømmerby, Hjortsballe — Byer vest og syd for Silkeborg — gør de ogsaa Træsko til Salg. I Voel derimod ikke.

VII. Ejendomssalg.

Salg af Ejendomme er der saa godt som aldrig Tale om i de Tider. Omtrent alt var jo Fæste. Kun to Gange har jeg truffet et Gaardsalg. Det ene er en Selvejer-Gaard i Linaa 1669, „Ane Bertelsen Wormb, Salig Jens Wormbs — — skøder med hendes rette værge og kære Svoger, hæderlig og vellærde Mand Hr. Jost Lauridsen,[1]) Sogneherre til Gylling Kirke", sin Halvgaard til sin Søn Bertel Jensen Wormb, „med ald sin Rettighed og Herlighed i By og Mark være sig udi Huse og Bygning, Ager og Eng, Skov og Mark, Hede og Fælled, Mose og Kiær, Fiskevand og Fægang, vaadt og tørt, Lyngslet og Tørveskjær", som det hedder i Salgsformelen. Prisen er ikke angivet.

Det andet Tilfælde er fra 1713. Chr. Fischer, Silke-

[1]) Præst Just Lauritsen Aaby (i Gylling fra 1629—1675).

borg, køber Niels Vestergaards Selvejergaard i Skjellerup. Prisen 150 Rdlr. Vestergaards Restancer er blevne for mange og store. Der nævnes bl. a. for Aaret 1709: 2 Tdr. Rug, (8 Rdl.), 1 otting Smør (1 Rdl. 4 Mk.), ½ Svin (3 Mk.), Arbeidspenge (1 Rdl. 2 Mk.). For 1710: 5 Skaalpund Smør (1 Mk. 14 Sk.), ½ Svin (3 Mk.), Arbejdspenge (1 Rdl. 2 Mk.).

N. Vestergaard s k a l altsaa sælge. Men først „lovbyder" han Gaarden, som det skal ske efter Loven. D. v. s. den udbydes til Slægten tre Tingdage i Rad. Her melder sig da en Jens Andersen, tjenende Sr. Claus Jessen [1]) i Vejle, Kristen Andersen, Skjellerup og Niels Meldgaard i Resendal. Den første tilbyder at give „saa meget som nogen anden". Hverken han eller de andre maa imidlertid være kommen op paa Siden af Chr. Fischer med deres Bud. H a n faar den altsaa for de 150 Rdlr. „udi got gangbar Myndt".

De nærmere Omstændigheder ved Salget kan det have sin Interesse at høre lidt om. N. Vestergaard er „i Mands ofver værelse udvist Plads, som er imellem Ellen Jensdatters Isterradhus, og det Huus som Niels Grove(e) iboer, huorpaa hand et Huus kand opbiuge, dertil hannem strax skal udvises et stych Egetræ af den Størrelse at hand Stolperne og Løsholterne, som til huusits Biugning behøfvis derudi kand Bekomme, Saa og et Stycke Bøg til Lægter". Huset skal være N. V.'s og hans Arvingers, og de skal nyde „paa Byens fællet fri græsning og fægang til deris Bæster og quæg saa og Tørfvegrøft (Tørveskær) til fornødenhed paa byens grund, huor

[1]) Tidligere Herredsfoged i Gjærn Herred. Afsat fra sit Embede.

Imod hand til hosbunden paa Silcheborg Slott som herlighedens Eiere aarlig skal suore 8 Sk. danske, forte (Vej, Adgang) fra og til huuset niuder han u-behindret Imellem Gaarden og Ellen Jensdatters Ladehuuse".

Den Aftægt, som N. V. hidtil har svaret til sin Svigermoder skal herefter svares af Chr. Fischer: „een skippe (Skæppe) grøn Land udi hver aars Indtægt" paa Livstid og 4 Binding Hus et andet Sted i Byen, hvis den nye Mand (Gaardfæsteren) ikke vil have hende hos sig.

Men den Fædrenearv, foran nævnte Jens Andersen har Krav paa fra Gaarden (N. V. har altsaa giftet sig ind i denne) skal N. V. udrede, inden han forlader Gaarden. En Fædrenearv, som tilfalder en Svigerinde — en Søsterlod: 5 Rdlr. — skal Chr. Fischer betale.

N. V. maa saa for Resten tage all sit med fra Gaarden „saavit icke noget fast er" (nagelfast).

Til Vitterlighed paa Handelen underskriver N. Wendelbo, Gravballegaard, og „velærværdige høilærde Magister Clemmen Poulsen", Præsten i Linaa (begge i Familie med Chr. F.).

Det kunde have været interessant, om der havde foreligget nogle flere Gaardssalg med vedføjede Priser saa man kunde have dannet sig et Begreb om Ejendommenes Værdi til forskellige Tider. Men jeg har ikke fundet flere end disse.

VIII. Indfæstning.

Af Fortegnelsen over S t e d s m a a l (Indfæstning) i Silkeborg Slots Regnskab for 1596—97 angives dette meget forskelligt. For Gaarde kan det være 2

Øxen og 2 Rdlr., 18 Rdlr., 5 Rdlr., 10 Rdlr. For et Hus i Linaa, som Rasmus Rasmussen fik efter afdøde Las Pantner gives 4 Rdlr. og 2 Øxen. Det maa vel have været et Boel.

Af en Gaard i Laven gives derimod kun 2 Rdlr.

1610—11 giver Peder Iffuersen i Linaa af et „gaardhus Som Rasmus Simonsen Afdøde" 1 Øxen. I Mollerup giver samme Aar Peder Jensen „Aff en halv Gaard" det samme, og i Haarup „Mikkel Nielssønn Aff en ødegaard Niels Willadtzen for hannem oplod 1 Td. Haffuer" og „Soffren Knudtzen af en halv Gaard ibid. 5 Daller".

1611—12 giver Niels Soelgaard i Haarup af en Halvgaard „som han self tilforn iboede och uor fraadømbt 1 Øxen" og „Jens Iffuersen i Lemo for et Gadehus 6 Rdlr." 1614—15 „fester Peder Hansen i Haarup dend hus ibid. Søfren peersøn den gammel slagter oplod for 3 Rdlr."

1620—21 gives i Indfæst af en Gaard i Laven 32 Rdlr. 1621—22 af en i „Linnou" 12 Rdlr., 1625—26 ydes af en Halvgaard i „Linne" det samme, 1626—27 koster et Boel ibid. 10 Rdlr. „Et øde sted paa Byens gade" i Mollerup faaes 1631—32 for 4 Rdlr. og samme Aar en Gaard i Haarup for 20 Rdlr. 1642—43 giver Skovrider Anders Nielsen i Haarup 4 Rdlr. for en Halvgaard, mens to Mænd i Skjellerup giver 6 og 8 Rdlr. Og 1648—49 maa Willadtz Michelsen i Haarup af med 2 Rdlr. for den halve Del af det Hus, „han allerede iboer".

— — Disse Eksempler fra Tiden indtil 1664 — som kunde suppleres med mange flere — da Silkeborg Gaard og Gods gaar fra Kronen over til den Fischerske Slægt, svinger saa stærkt, at der vanskelig kan

drages nogle almindelige Regler ud deraf. Ejendommene har været af højst forskellig Størrelse og Godhed, i højst forskellig Tilstand ved Overtagelsen, med Bygninger af højst forskellig Godhed — Stedsmaalet maatte svinge stærkt.

Da Ficherne overtager Godset, slipper Slotsregnskaberne op, og vi maa da søge til Fæste- og Sessionsprotokollerne [1]) for 1702—28.

Et Eksempel fra de første er noget mere oplysende, da det har Angivelse af Hartkorn, Huslejlighed, Besætning og Redskab.

Det er fra 1723. Jens Sørensen, Mollerup, fæster sin Fæders Halvgaard ibid. Den har „ca. 2 Tdr. Hartkorn, Skovskyld 2 Fjk., 1½ Alb., 27 Fag Hus, 2 Heste, 2 Køer, 1 Ungnød og 4 Faar, Vogn og Plouq-Redskab", og der gives i Indfæstning 6 Rdl. 4 Sk.

Sessionsprotokollerne (for 1722—64) er endnu lidt mere oplysende, idet det her ved Stedsmaalets Ansættelse ofte fremgaar, at der er taget personlige Hensyn til Fæsteren, som kan formenes at have haft Indflydelse paa Summens Størrelse. Der kan jo ogsaa i de tidligere Angivelser have været taget disse Hensyn, men de er altsaa bare ikke opgivet.

1721 giver Niels Sørensen i Skjellerup for en Halvgaard ibid., som har 20 Fag Hus c. 1½ Tdr. Hartkorn, 2 Heste, 2 Køer og 2 Faar, lidt Skov — 3 Rdlr.

Og samme Sted og Aar fæster Anders Rasmussen et Gadehus paa 12 Fag med 1 Fjk. Hartkorn og et Stykke Eng ved Resenbro for 1 Rdlr.

Og Jens Rasmussen, Mollerup, en Halvgaard (25

[1]) Fra det Skanderborgske Rytterdistrikt.

Fag, c. 2 Tdr. Hartk., 2 Heste, 2 Køer, 1 Ungnød. 2 Faar, Skovskifte) for 4 Rdlr.

„Niels Dragouen, af Hr. Captejn Neubergs Compagni", fæster en Gaard i Mollerup (31 Fag. ca. 2 Tdr. Hartk., 2 Heste, 2 Køer, 2 Unghøveder, 3 Faar) for 4 Rdlr. i Indfæst.

Men Jens S. maa gaa ind paa at ægte Datteren i Gaarden — der staar ikke noget om hendes Alder og Udseende — og Dragonen maa tage Enken i sin Gaard.

1746 faar Søren Jensen et Boel i Linaa (29 Fag c. 2½ Td. Hartk., Skov: 1 Fjk., 3 Heste 3 Køer, 2 Ungnød, 8 Faar) for 2 Rdlr. „efter Stedets Ringe vilchor". Og samme Aar tager Søren Pedersen i Laven et halvt Gadehus (10 Fag). Søren giver i n t e t i Indfæst, for han har været i 12 Aars Tjeneste ved Landmilitsen og mangler Hellbred. Og saa skal han tage Enken paa Købet.

1747 gaar Hans Andersen i Haarup ind til sin Faders Hus (11 Fag og „et Stykke Eng ved Huset"). Han giver kun 2 Rdlr., „men det Paaligges (ham) uden Besværlighed for Sogned at forsygne Moder og to smaae søskende". Han maa dertil love at søge „sit Ophold ved Bunden (Daglejerarbejder for Bønderne) og icke af ulovlig Haandtering ved Skoven".

Det kan se ud, som Ryttergodset her frakøber sig en Skovtyv eller Krybskytte. Prisen synes at være noget lille.

1752 afstaar den foran omtalte Hans Jørgen Bæhr i Haarup Gaarden til sin Søn. Der er 58 Fag Hus, 8 Heste, 3 Køer, 2 Stude, 3 Unghøveder, 14 Faar. Hartk. c. 5 Tdr., Skovskyld c. 1 Tdr. Al denne Herlighed faas for 5 Rdl. Faderen, som er 70 Aar, skal

ganske vist have Aftægt af Gaarden, men her maa sikkert ogsaa bag de 5 Rdl. skjule sig Hensynet til, at H. J. Bæhr har været Godsets Tillidsmand ved forskellige Lejligheder.

Soldaten Rasmus Pedersen faar en Halvgaard i Haarup samme Aar uden Indfæstning, skønt der er 27 Fag Hus og c. $2^1/_2$ Tdr. Hartkorn. Men man forstaar Billigheden, naar man hører, at Besætningen er „liden og ringe" og baade den og Husene trænger til Forbedring, og at han skal overtage Enken og 2 Stedbørn til de 5 Børn, han har i Forvejen.

1753 faar Jens Lauridsen samme By et 6 Fags Hus for ingenting mod at tage Formandens Enke og sin Broder Daniel Ambrosius, som ellers skal have Fattighjælp. Og 1751 tager Søren Johansen, som har „udtjent ved Landmilitsen og har konserveret sig vel" i de 12 Aar, han har ligget inde, et halvt Gadehus mod, at give den forrige Fæsters gamle Hustru 2 Fag Hus til Bolig.

Endnu mere forstaaeligt er Fritagelse for Indfæst for Skovfoged Peder Thomsens Vedkommende. Han faar 1758 et Gadehus i Linaa, som den tidligere nævnte Skovfoged Chr. Hansen Bagger har haft, mod at tage Enken med „9 Børn og Stifbørn" „foruden gield og villøftighed".

Ofte mærker man som sagt, at Ryttergodset slaar en Handel af med Fæsteren. En Halvgaard i Haarup tages 1759 for intet, fordi Hestene er døde, altsaa Drivkraften borte. En do. ibid. faaes 1762 for 2 Rdl. mod at klare Gælden og forsørge en vanfør Datter.

Ved Rasmus Høgs Søn Niels' Overtagelse af Gaarden i Linaa 1763 har der ogsaa været en personlig Grund til, at han faar „Part-Gaarden" for 3 Rdlr.

(der er 28 Fag, 4 Heste, 5 Køer, 4 Unghøveder, 12 Faar, Hartk. godt 2 Tdr.). Faderen er „gammel og svag" og skal vel have stor Aftægt.

Man gør sig mange Tanker ved et Fæste fra 1764. Søren Jespersen Jaungyde faar Niels Knudsens Gaard i Laven.

Han er gift med N. K.'s Søsterdatter; det forpligter vel, men N. K. er „gammel, fattig og skrøbelig" og hans Kone er „i mange Aars vedvarende Sinds Urolighed". Det vil sige, hun er sindssyg. De 3 Rdl. Indfæst kan maaske her have været en høj Betaling nok for Gaarden.

— — Det Stedsmaal, vi hidtil har beskæftiget os med, har været svaret til Silkeborg. Men adskillige af Sognets Gaarde, Boel og Huse hørte jo under Universitetet.

Her har jeg fundet kun et Par Indfæstninger.

Den ældste stammer fra 1664. Det drejer sig om en Gaard i Linaa. Den „oplades" (afstaas) af Rasmus Sørensen og bortfæstes til Peder Jensen Kremer. Den ejes altsaa af „det hellige Universitet i Kiøbenhafn", som repræsenteres af „hellig og høilærde Mand Niels Nielsen Krog, Regtor udi Aarhuus Domschuole". Der forlyder desværre ikke noget om Indfæstningens Størrelse. Men af de i Fæstet nævnte Navne paa Jordstykker kan man skønne, at det maa være en af Smedegaardene, det har drejet sig om. Der tales om K r a u e l eller K a u c l[1]) — et Jordstykke umiddelbart op til Byen i Nordvest —, H a l f u e s B a c k[1]) (Haldved) — vest for Byen — og s h r a m[1]) — ude ved Hesselskoven. Ligeledes

[1]) Se Afsnittet »Aftægt« S. 144.

hefter Interessen sig ved et andet kendt Navn: Hørgaden, et Stykke Gadejord midt i Byen. Paa dette forpligter P. J. Kremer sig til at bygge et 6 Fags Aftægtshus[1]) til Rasmus Sørensen. Kontrakten har blandt Vitterlighedsvidnerne den daværende Præst Jacob Sørensen Smagbier.

Heller ikke ved Bortfæstelsen af to Universitets-Halvgaarde i Linaa 1679 faar vi noget at vide om Indfæstningssummen. Der siges kun, at det sker med ovennævnte Rektors Samtykke og med „Søren Michelsen Pøl, Borger og Indvaaner i Aarhus" som Medlemmand, og at den ene Gaard er „afstaaet af Armod og Svaghed" og den anden har Søren Skomager „paaboet".

IX. Aftægt.

Denne Tidens — og senere Tiders — Form for Alderdomsforsørgelse[2]) har allerede i Forbigaaende været omtalt nogle Gange[3]). Jeg skal her supplere med et Par Eksempler, som giver lidt mere Besked.

I en Fæstekontrakt fra 1661 „oplader" Niels Schoumager i Linaa en Husende af sit Boel for Formanden Peder Cremers Enke Maren Rasmusen. Hun „skal beholde 3 bending hus til hendes husverelse udi hendes løffstid i den Sønder Ende af fornevnte Hus" — — „Ilige Maader skal hun halfve saa møget Jord til Kallgaards sted (Have) i den søndre Ende aff Haffuen lige op till forn hus som strecher sig i lengde lige met forbn 3 binding hus — —".

Sælger eller afstaar Niels S. „Husit, skal hun sidde

[1]) Se Afsnittet »Aftægt«.

[2]) »Ophold«, som det kaldes i Midtjylland.

[3]) Se bl. a. »Ejendomssalg« (i Skjellerup).

uhindret i Huset", og dette skal han holde vedlige med „tømmer tag och lier".

Der nævnes ikke noget om, hvad der skal ydes hende af Fødevarer og Klæder. Formodentlig har hun her lidt tilbedste at tære paa.

Fra samme Aar haves en Kontrakt mellem Rasmus Sørensen og P. Jensen Schreder i Linaa[1]). Han skal nyde „quet och fri" Avlingen paa den Jord, han beboer, „en ager udj Kraul och udj shram 1 ager. Eragtes naar dend affgrøde, der nu i shram er saaet bliffer indhøstet Rogen, da Rasmus S.'s agger at tilltræde och ellers udj enhuer Indtegt aff huer Vangshifft der Indtages En agger dog herhues Eragtes at i huilche indtægt aff huad Vang shiffter der Indtages den (Meningen maa vel være den, at naar Rugen i Skram er indhøstet, overtager R. S. sin Ager der og senere ligesaa i de paafølgende Skifter) — — — dernest shall R. S. tage En i huer Indtegt halfues (Halveds) bach undtagen som han løster at — — (ulæseligt) — — effter den Egte (?) som han skal nyde udj fem Aar til Udslleb (vist noget om Udkørsel af Gødning) — — — for det 2 shall peder Jensen lade Rasm. S opbøge et liden hus 6 spend lang paa hørgaden som er belegendes ved Christen shoumagers hus og tilhørre under peder Jensens Gaard som han nu paabouer huillche bemeldt Cremer skal lade opsete det første mouligt verre kand och Inden vinter dage angaard som forsuorligt kand vere i Alle Maader och staae for et fulldt syn och Illy R. S. for[n] 6 spend hus at feste sin løffstid aff Capittelsherrer udj Aarhus eller af dennem derfore Raader, saa feste huset shal paa dend

[1]) Berørt under »Indfæstning S. 142.

gandske blloch som huset skal opbøges paa offuen bemeldt R. S. løffues tied (Livstid), dog er huis at Eragte at feste peingen samt huis land gielle och Kongelig tønge der paabydes forn hus naar det bliffuer opbøgt shall R. S. siellf udgiffue och dertill i alle maader suore och saa Ingen anden husleye videre at udgiffues — — — (utydeligt) — — Enten til mig peder Jensen eller till nogen anden, som effter denne dag forskreffuen gaard udj feste bekomer.

for det tridi skal R. S. all sin løffstid haffue et Engshiffte och iche fllier (utydeligt) det beste som peder Cremer shall sielff Udtage och dermet er fornøyet saa vit Engbierringen vedkomer.

for det fierde shall R. S. haffue for Sieg sielll och Allt sit feemon forsuorlig hus verelse der i gaarden Indtil saalenge alt Ermellt 6 bindings hus blleff opsat och imedlertid haffue plads udj forn gaard til femons giødning hvilchet hand och siellf shall nyde (!) och haffue till de aggers dørchelse hannom er tillagt och maa giøre sig saa nøtig som han best kand.

Disse forschriffeir 4 poster shall jeg peder Jensen allene hollde siellf R. S. urøgelig imedeler tid ieg paa bemelte gaard bousiedes er menns om ieg bliffuer tillsinds Enten Andensteds at henfløtte eller och samme gaard for Andre oplade shal ieg dog hulde bemelte R. S. forschriffen fire poster fri och shadesløs for mig och min Arffuing eller aff Enhuer som ieg same gaard kunde vorde til Sinds at vill afstaae".

— — — Der loves af Peder Kremer, at han skal faa den retslige Side af Sagen ordnet ved Gjærn Herredsthing. P. Kr. underskriver sit fulde Navn med „egen hand" og R. S. „mit Naffuen udj trende bogstaffuer befattet och beskriffuet" (R. S. S.). Endvidere

er Dokumentet underskrevet til Vitterlighed af „deres kiære Sognepræst Jacop Sørensen (Smagbier)[1]) i lenno samt af en Del andre Mænd, hvoriblandt „bertel Jensen Vorum" (J. Vorums Søn).

I en Efterskrift er tilføjet, at P. J. Cremer skal „endvidere giffue R. S. en suort huffuet Quie."

Denne Aftægt ser næsten ud som en Gaarddeling og er i al Fald Gaardens gode rundelige Aftægt med rummeligt Hus, Avl og Fæmon.

— En lignende Kontrakt findes fra 1666. Christen Christensen Ebstrup i Linaa „oplader den gamehl gaard i Lenaa som han nu paaboer" til Christen Mortensen fra Haarup at „stede och feste".

„1) skal bemelte Chr. Chr. haffue til Husverrelser for sig siølff och sedt Femon det støche Jord moel at bøgge paa som legger Sønden ved Ister-Rallingen[2]) i for[n] gaard i mellem gaarden och Prestequindens[3]) gard saavelsom det lidet støcke huis som nu staar paa for[skr] Jordmoel

2) shall han aarligen haffue En ager i huer Indtægt som kand falde threj skiper udj nemlig saaledes, at naar ieg tagehr siellf di tou første beste og største shall for[n] Christen Christensen haffue den thridie Nest efter Paa Følger och det til udflech (?) och dersom Samme Agger iche falder i det fald och sted at hand Rundelig fælde threj shiper Sæd i den daa skal jeg udlege hannom saa møget Jord paa et andet sted af lige saa godt Jord at hand skal haffue fuldkomen fyldest

[1]) Se Afsnittet »Aftægt«.

[2]) Stuehuset.

[3]) Palle Pedersen Vendels Enke Margrethe Zoega, som ejede en Gaard i Linaa.

— — (utydeligt) — — dersom forn Ager huor som helst den falder Er større end til threj skipper Sæd daa shall forskr Chr Chr udtage aff den fra (for) sig eller haffue det udj min mende och skal hand det met sit eget (!) giødning och femonn dørche offer och indauffle.

3) shall hand haffue till Kallgordsstedtr den liden Kallgord øster bechen i haffuen op mod Kierchemueren, forshriffuen threi Poster ieg forbemeldt Chr Mortensen loffuer och bepligter mig Erligen at holde Chr Chr och hans Hustru deris liffstid uden shade schadesløs i alle maader och fri ald affgifft i alle maader huad hans kong May. skater belanger da shal Chr Chr viellf betalle ald shatter til Philippi Jacob daug først kommendes och Siden holde haldt (halvt) met mig udi skatterne indtil St. Michels daug førstkommende."

Jeg maa her atter medgive, at dette Tilfælde ogsaa kan opfattes som en Slags Deling af Ejendom. Dersom man vidste, hvor gammel Chr. Chr. har været i 1666, kunde man af hans Alder dømme, om det er det ene eller det andet; men hans Alder kendes ikke.

Jeg er dog — trods det, at disse Kontrakter saare sjældent findes tinglæste — tilbøjelig til at tro, at det er Aftægt, det her drejer sig om. Til Støtte herfor tjener en Kontrakt fra Sorring (Nabosognet) fra 1711. Her er det nemlig en Kvinde, der betænkes, altsaa rimeligvis den forrige Ejers Enke. Hun skal have: 9 Spænd Hus og et Tørvehus „samt niude jord i Marchen, i treps Vange den nederste Ager, ved Kliptoft i Snabvangen, den vesterst Dalager." Hun skal leveres Gødning og Sædekorn „item aarlig at niude 1 Skp.

Sæd i gl. jord til Udsæd, noch niuder hun hver aar ett got læs baar(?) høe til hindis faar". Og hendes Jord skal drives for hende, dyrke og indavle „som sit eget". Hun skal have „12 læs tørfue og fire les træ uden bekostning" og desuden „en Karls tørfue skiør[1]) aarlig paa hendes egen bekostning og hendes fæmon forsiunes med græsning (lige) med gaardens fæmon", — — „og skal hun hafue quit og fri hendes løfstid for ald udgift, saavidt det offuen melte aftegt af gaarden vedkommer".

Her staar altsaa udtrykkelig paa en lignende Kontrakt, at det er A f t æ g t.

Og i Klintrup (en By i Nabosognet) faar den gamle Mand af Stifsønnen, naar han ikke vil blive hos ham i Gaarden — det har vel ogsaa den Gang været almindeligt at unge og gamle blev sammen i Gaarden — 4 Skp. Byg, 1 Td. Havre, 1 Skp. Hvede saaet aarlig i Bor[1])-Jord. Og han skal have født en Ko og 6 Faar, saalænge han bliver hos de unge „og der paa stedet faar sin o p h o l d". Et Punkt i Kontrakten lyder paa, at den gamle skal hjælpe den unge med „hvis som ieg kand udrette baade i Høsten saa och andre tider naar fornøden giøris".

X. Drift og Sædskifte, Kvægpriser.

Kornet, der avledes, var det sædvanlige: Rug, Byg, Havre, Hvede, Boghvede.

Desuden dyrkedes Hør og Humle.

Men det er ikke muligt før langt op i Tiden at faa lidt Rede paa, hvormeget Vangene gav. Kun fra en-

[1]) Det, en Karl kan skære.

[2]) Tørve (?).

kelte daarlige Aar haves nogle Opgivelser. Saaledes for 1658, da omtrent alle Bønderne har faaet Afslag i deres Ydelser til Herskabet.

Den eneste Mand i Sognet, som ifig. Jordebogen intet Afslag har faaet — den før omtalte Jens Hansen Vorm i Linaa — kan da formodes at have haft god Avl. Denne er angivet at være „30 Trauer Rug, 10 Trauer Biug, 16 Tr. Avre" (han har „7 Heste og Hopper, 14 Støcher af Kiørd och andet fæ tilhaabe, 20 Lam").

For de øvriges Vedkommende er det i Sammenligning hermed den rene Elendighed: Anders Nielsen, Haarup, har slet intet avlet („ødde").

Nielsz Laursen, „Sandemand", ibid har dog 13 Tr. Rug, 6 Tr. Byg, 5 Tr. Havre (til „1 Heste og Hopper, 5 Kiørd, 3 andre Høvder, 10 Faar og Gieder").

Søfren Nielsen, ibid, er ganske „forarmit".

Niels Andersen, Sandemand i Skjellerup, har en „øde" Gaard. Anders Søffrensen ibid har avlet 4 Tr. Rug („2 Hopper og 1 Kou"), Søffren Rasmusen ibid „8½ Tr. Rug, 4 Tr. huede" („3 hopper, 8 faar").

Niels Søffrensen Sindings, ibid „ødde".

Laurits Lassen, ibid, Sandemand, og hans Søn har begge kun 6½ Tr. Rug til 2 Hopper, 2 Køer, 5 Faar, 2 Geder.

Peder Lassen, Skræder, Jens Nielsen og Jens Pedersen af Linaa har tilsammen avlet 14 Tr. Rug, 15 Tr. Byg, 3 Tr. Hvede til 2 gamle Hopper, 2 Køer, 10 Faar. Og saaledes er det over hele Linien. Og det fortæller i alt Fald, hvor elendig Avlen k u n d e være.

Først omkring ved Udskiftningstiden har jeg fundet nogenlunde tilfredsstillende Meddelelser om Driftsmaaden og Avlens Størrelse. Det er i Efterret-

ning, efter Plakaten af 24. Juni 1791, fra Silkeborg Hovedgaard.

Plakaten indbyder „til frivillige Foreninger" „saavel Jorddrotter som de hoverigørende Bønder" om bestemt fastsat Hoveri. Efterretningen er her givet af Ritmester Hans Hoff, som da ejede Silkeborg og havde Hoveribønder i Linaa Sogn (Mollerup, Laven, Haarup og Skjellerup).

Hans 5 Fæstere i Mollerup har Jorden delt i 8 Kobler: 1. Boghvede eller Byg, 2. Giød-Rug (Rug der faar Gødning), 3. Boghvede eller Havre, 4. Havre eller Byg, 5. Hvile i 4 Aar.

Fæsterne (6) i Laven driver med 10 Kobler: 1. Boghvede el. Byg, 2. Giød-Rug, 3. Boghvede, 4. Rug, 5. Havre. Hvile 4 el. 5 Aar.

Haarups 6 Fæstere har ogsaa delt i 10 Kobler, men paa denne Maade: 1. Boghvede, 2. Giød-Rug, 3. 2den Kjærv Rug, 4. Boghvede, 5. 3die Kjærv Rug, 6. lidet Havre. Hvile 3—4 Aar.

De 5 Fæstere i Skjellerup har, paa een nær, 8 Kobler: 1. Byg el. Boghvede, 2. Giød-Rug, 3. 2den Kjærv Rug, 4. Boghvede. Hvile 3 el. 4 Aar.

Angaaende Avlens Størrelse oplyser samme Efterretning for Mollerups Vedkommende: I et Middelaar af hver Gaard 12—18 Tdr. Rug, 10—11 Tdr. Byg, 14—18 Tdr. Havre, 4—7 Tdr. Boghvede og 10—11 Læs Hø. (Af Kreaturer græsser paa Overdrevet 11—13 Stk.).

I Laven ser det saaledes ud: 16—18, 3—5, 8—11, 5—6, 2—3. 8—13 Kreaturer.

I Haarup: 16—25, ½—1, 4—6, 7—10. 2. 8—11 Kreaturer. I Skjellerup: 26—28, 2—3, 9—10, 10—20, 5—6 Læs Hø og 11—16 Kreaturer. Faareholdet svinger mellem 9 og 18. Af Svin og Grise angives her kun

et Par Stkr. til hver Gaard. Stude fandtes ogsaa i alle Gaarde til Trækbrug Side om Side med Hestene.

Lad mig dog for en Sikkerheds Skyld tilføje, at Opgivelserne af Avl og Kreaturhold har Hans Hoff fra Bønderne selv, og det kan vel da fastslaaes, at de i al Fald ikke er for høje.

Angaaende Dyrenes Fodring i Vintertiden kan man ganske sikkert gaa ud fra, at Kosten til dem — selv i de bedste Aar — har været smal. Der gik da ogsaa i min Barndom Fortællinger om, hvor almindeligt det i ældre Tider var, at man maatte ved Foraarstiden rejse Køerne i Baasene, naar de skulde paa Græs.

Om Sommeren var Kaarene selvfølgelig langt bedre. Da havde Dyrene jo de grønne Græsmarker og Fælleder med Himlens høje Tag over, frisk Luft og Plads nok. Da er de sikkert kommen vel fodrede hjem til Vinterhiet.

Kvæget stod under Kommando af Byhyrden. Ham paalaa det at drive det ud og hjem ad Fædrift og „Forter" (de brede Kvægveje fra Byerne til Udmark og Fælled), og han maatte tilse det i Marken.

Hyrderne træffer vi stadig paa i Kirkebøger, Tingbøger og andre Steder.

1673 „fæst og sted" de Mollerup Mænd paa „Grand stæffuen" Rasmus Andersen af Alling og hans Søn Anders Rasmusen til at vogte Byhjorden „fra Mikkelsdag och til paaske". Han møder ikke og dømmes til „at stille de Mollerup Mænd tilfreds efter Loven".

Hans Hyrdes Hustru dør 1694, han selv 1697. 1698 bliver Rasmus Hyrde gift. En af de først omtalte af den udbredte Strunge-Slægt var Hyrde i Linaa 1702. Han kaldes „Strunge Hyrde". 1729 er der en Erik

Hyrde i Skjellerup. 1731—47 en Christen Hyrde i Mollerup. 1749 en Anders Hyrde i Laven.

Senere kaldes de Markmænd. Der er en Søren Markmand i Haarup 1755, en Niels Markmand i Linaa 1770 og en „Mark-Rasmus" ibid. 1793, altsaa endnu efter Fællesskabets Ophævelse. Der laa jo nemlig endnu efter denne store øde Fælleder i Sognet, hvor Kvæget dreves hen.

At det ikke altid har været helt ud betryggende at betro Dyrene til denne Overgeneral fremgaar af de hyppige Efterlysninger i Tingbøgerne om Ejere til „Vagsqueg", „Vagshopper", „Vaxsvin" (omstrejfende Dyr).

„En liden Broun Wagshoppe er taget op i Reesendal (Gødvad Sogn) Lovlig oplyst til Thinget". Ingen Ejermand meldte sig og Optageren faar den efter Vurdering for 2½ Rdlr. 16 Sk.".

Der er ikke mange Tingdage, hvor disse Efterlysninger ikke findes. Det vrimler med Signalementer: blakkede, brogede, stjærnede Køer, „Mærplage" (vordende Hopper), „brunskimlet hæst", „en hest med 2 Fremsko (Forsko) og hvide Haar i Panden", „brunstjærnet heest", „kulsort hoppe", „Svin studset paa begge Øren" o. s. v. o. s. v.

Jeg har en enkelt Gang, hvor Kvægbesætningernes Størrelse omtales, i Parenthes vedføjet Prisen paa enkelte Dyr. Af Taksationer har jeg fra Sognet fundet é n fra 1709. Bønderne i Egnen har været hjemsøgt af Kvægpest og ansøger Øvrigheden om „at ænse deres Trang" og om Nedsættelse af Landgilde. Her sættes en Ko til mellem 8 og 10 Rdlr., 1 Stud mellem 9 og 12. Det er jo ikke meget oplysende, men et

lille Fingerpeg om Kreaturpriser paa det Tidspunkt giver den dog.

Fra Naboegnen — Horn — haves en fra 1743. Da ser Priserne saaledes ud:

1 gammel Hest 14 Aar	5 Rdlr.	2 Sk.
Sort Hoppe 10 Aar	7 „	—
1 liden sortbrun hest 9 Aar	6 „	—
1 sorthielmet Koe 8 A.	4 „	—
1 do Stud ung rød kalv	1 „	1 „
1 sort og 1 sorthielmet qviekalv, smaae	2 „	4 „
5 Faar a 3 Sk. og 2 Lam a 2 Sk.		
1 liden Soe med 5 smaae grise		3 „
2 gl. gies og 1 gase		3 „

Mønt, Maal og Vægt (i 16de og 17de Aarhundrede) i Silkeborg Lehn:

1 Daler = 4 Mk.

Rug og Mel: 8 Skpr. = 1 Tønde; 10 — = 1 Ørte; 24 Ørte = 1 Lest } 30 Tdr. = 1 Lest.

Byg og Malt: 8 Skpr. = 1 Tønde; 12 — = 1 Ørte; 24 Ørte = 1 Lest } 36 Tdr. = 1 Lest.

Havre: 8 Skpr. = 1 Tønde; 20 — = 1 Ørte; 24 Ørte = 1 Lest } 60 Tdr. = 1 Lest.

Smørvægt: 24 Mk. = 1 Letß; 28 Mk. = 1 Lß; 40 Mk. = 1 Harboß; 18 Letß = 1 Tønde; 11 Harboß = 1 do.

(Fortsættes).

Efterretninger
om
Karup Sogn i Lysgaard Herred.

Af J. P. Wammen.

»Thi fordum lød i alle Munde:
»Vor Frue i Karup og St. Søren i Ry«.
Palladius.

Naar man fra Viborg begiver sig ad Landevejen i sydvestlig Retning, passerer man først en gammel Egeskov i hvis Skød det minderige Herresæde Hald ligger gemt. Er man kommen ud af Egeskoven, tager Granerne fat, indtil Trævæksten tildels forsvinder, og den brune Lynghede, „flad og jævn som Havet", breder sig til alle Sider.

Vandrer man ind over denne Lyngslette stadig i sydvestlig Retning, afbrydes Heden af en temmelig bred og dyb Dalsænkning, i hvis Bund Karup Aa mellem kratbevoksede Skrænter haster fremad mod Limfjorden.

Her langs Aaens østlige Bred, tre Mil fjernet fra Viborg, ligger Karup Sogn, der danner det yderste vestlige Hjørne af Aarhus Stift.

Sognet, der er mærkeligt baade ved sin isolerede Beliggenhed og sin Betydning i gamle Dage, begrænses mod Nord og Vest af Viborg og Ribe Stifter. Dets Form er langstrakt og ligner nærmest en kæmpemæssig Sko med Taaen vendt mod Syd. Længden er hen-

ved to Mil, men Bredden overstiger ingen Steder en halv Mil. Skønt Arealet udgør ca. 4680 Tdr. Land har Sognet dog kun 32½ Td. [1]) Hartkorn, da det meste ligger hen som øde Heder- og Kærstrækninger, der kun langs Aaens Bredder ombræmmes af frodige, grønne Enge.

Egnen og Sognet gennemstryges af dybe Dalsænkninger. I disse flyder tre Aaløb: Aarestrup Aa, Haller Aa og Valler Bæk, der alle udmunder i Karup Aa. I Dalene, der har deres Udspring dybt inde i den omgivende Hede, ligger Egnens Smaabyer og Gaarde skjulte. Det vil have Betydning for Forstaaelsen af følgende Skildringer at kende Navne og Beliggenhed paa nogle af dem:

Imellem Valler Bæk og Haller Aa samt langs Halleraaens nedre Løb ligger de vidt adspredte Vallerbækgaarde. Lidt højere oppe ligger Majlund, en fordums Skovfogedbolig, og endnu højere oppe Sangildgaard, ensomt midt i Dalen. Her laa i gamle Dage en hel lille By bestaaende af Over- og Nedersangild, Sangild Vandmølle og Gaarden Haller.

Ved Aarestrup Aa, en Mil ovenfor dets Udløb, ligger en lille By, Aarestrup. Her laa fordum en Herregaard, der i gamle Skrifter kaldes „Gaard og Gods Aarestrup i Alheden".

Men ved selve Udløbet i Karupaaen ligger den største og mærkeligste af alle Byerne, nemlig Stationsbyen K a r u p, — mærkelig, ikke ved sin Station og sine moderne Huse, men ved sin middelalderlige Historie og ved den Poesi, der som Følge af denne hviler over Stedet.

[1]) Trap.

Karup, med sine hvidkalkede Huse, sin gamle Vandmølle og sin halv nedbrudte Kirke, tager sig idyllisk ud, som den ligger der, omgiven til den ene Side af grønne Engdrag og til den anden af morke Hedestrækninger. Dog først, naar man har lært at kaste Blikket om bag Fortidens Slør og i Tankerne ser den

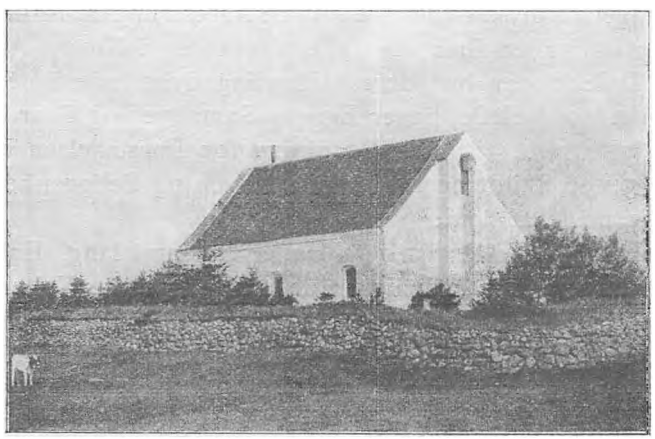

KARUP KIRKE

svundne Storhed, hvorom Kirken er et talende Bevis, faar Stedet og Egnen virkelig Interesse. Det skal da være mit Formaal paa efterfølgende Blade at forsøge at løfte en lille Flig af Glemselens Slør.

Ved første Øjekast ligner Karup Kirke et stort Pakhus; men ser man nøjere til, opdager man snart, at den kun er et Brudstykke af en større Bygning. Og gaar man ind under de smukke Hvælvinger, der stemmer Sindet til Alvor, giver man den gamle Provst

Ret, der, da han fra Alteret lod Blikket glide ned under Kirkens Buer, udbrød: „Ja her er Rester af svunden Herlighed.“ [1])

Man undres over, af hvad Grund denne oprindelig store og skønne Kirke er bleven opført i en saadan menneskelom og afsidesliggende Egn, og aner — man ved ikke hvad. —

Svaret er imidlertid givet i det gamle Ord:

Thi fordum lød i alle Munde:
Vor Frue i Karup og St. Søren i Ry.

Karup var nemlig en Gang et berømt Valfartssted, hvortil aarlig Hundreder af Pilegrimme søgte for at hente Trøst og Lindring mod Sygdom og Nød.

Hos Peder Palladius sammenstilles „Vor Frue i Karup“ jævnsides med berømte Valfartssteder baade i Ind- og Udlandet, f. Eks. „Vor Frue i Kippinge“ paa Falster, „Kristusbilledet i Bistrup“ paa Sjælland, „De syv Kirker i Rom“ og „St. Jacob i Kompostella“.[2])

Navnets Oprindelse, Karupgaard og den første Kirke.

Byens Oprindelse skjuler sig i Fortidens Mørke. Navnet har i ældre Tider været udtalt Kares eller Kaares Torp; Kare eller Kaare hed altsaa den Mand, der først ryddede sig en Plads og byggede sig en Gaard ved Aaen. Byens Fremkomst kan være foregaaet paa følgende Maade: Da Landet blev kristnet, byggede en af Kaares Efterkommere sig en Kirke ved sin Gaard og lejede sig en Klærk til at holde Messe. Efterhaanden flyttede flere Smaafolk til, som

[1]) **Provst Koch, Houlbjerg, ved et Kirkesyn.**
[2]) **Visitatsbogen.**

bosatte sig i Nærheden af Gaarden og benyttede Kirken, og saaledes opstod i Tidens Løb en By, der fik Navnet overført paa sig, og medens Navnet, Kares Torp, som Tiderne svandt, afslebes til „Karup", gik Gaarden ind i Folks Bevidsthed som „Karupgaard"[1]) Saaledes er mangfoldige af vore Landsbyer, navnlig Torperne, hvortil Karup hører, opstaaet, og det er derfor højst sandsynligt, at den samme Udvikling har foregaaet her paa dette Sted. Det er i hvert Fald sikkert, at her, før Stedet kom i Ry for Hellighed, laa baade en Herregaard og en Kirke.

Denne Kirke, der paa Grund af dens afsides Beliggenhed i det yderste Hjørne af det to Mil lange Sogn, maa antages at have hørt til de saakaldte Gaardkirker, der senere ved Pavernes Mellemkomst gik over til at blive selvstændige Stiftelser og Sognekirker, var opført af hugne Granitkvadre, og dens Portaler var prydede med to smukt udhugne Tympanons.

Der er ganske vist ikke naaet nogen Efterretning om denne Kvaderstenskirke ned til vor Tid; men de to Tympanons, der, saa langt nogen mindes, har ligget henslængt paa Kirkegaardsdiget samt fem Gra-

[1]) Bekræftelse af Herregaardens Tilstedeværelse faar man af et Brev fra 1558, (Rørdams Kirkelove I) hvori Christian III meddeler, at det er kommen ham for Øre, at der af gammel Tid har ligget Ager og Eng til Karupgaard, og at der i Gaarden har boet fornemme, altsaa adelige Folk.

Endvidere meddeler Hofman, (Fundationer III) at der i Følge gamle Folks Beretninger skal have ligget et Slot i Karup tæt ved Kirken. Nu er der netop Syd for Kirken en mærkelig ophøjet, firkantet Plads, der ser ud til at have været omflydt med Vand, og det er da mer end sandsynligt, at Karupgaard har ligget her.

nitkvadre paa Kirkegaarden taler mere end mange Ord.[1])

Disse Tympanons, som Provstesynet i sin Tid lod beordre indsatte i den nuværende Kirkes tilmurede Portaler, er som sagt prydede med Billedværk. Paa den ene ses Kristus tronende i Skyerne omgivet af de fire Evangelisttegn. Denne Sten bærer Spor af en Tid at have været brugt som Trappesten, da Figurerne er ganske fladslidte. Paa den anden er fremstillet et Kors omgivet af en Bue.

Kirken maa være nedbrudt en Gang i det 15de Aarhundrede og erstattet af den nuværende Murstenskirke.

Karupgaard bestod langt ned i Tiden. I det 15de Aarhundrede var den en Tid Præstegaard, hvilket den jo nok er bleven ved Testamentation. Rimeligvis er det i den Anledning, at en vis Niels Ebbesen 1485 paa Tinge gør Krav paa Ejendomsretten; men 1501 maa hans Børn frasige sig al Arveret til Gaarden.[2])

---

[1]) Se Løffler: »De romanske Kirker i Danmark«. At den nuværende Kirke virkelig har afløst en ældre, fremgaar ogsaa tydeligt nok af to Breve. (Se Æld. danske Arkivregistraturer II). Det ene, et Stadfæstelsesbrev, udstedt af Bisp Ejler i Aarhus 1485, at Karup Kirke maa være Sognekirke. Det andet, et Sognevidne, taget ved Kirken 1487, hvori det slaaes fast, at Karup Kirke har fra gammel Tid været Sognekirke. Sagen forholder sig jo sikkert saaledes, at her er Tale om to Kirker, en ældre, som fra gammel Tid har været Sognekirke, og en ny, opført paa den gamles Plads og til dels af dens Materialer, der faar Bispens Stadfæstelse paa, at den maa træde i den gamles Sted.

[2]) Se Æld. danske Ark. II. De forskellige Benævnelser: Kirke Gaard, Præstegaard og Karupgaard (Rørdams Kirkelove I) maa anses for at være Navne paa samme Gaard.

Ved Reformationstiden overgik den til Kronen, og i de følgende Aar mistede den en hel Del af sine Jorder; men samledes igen efter kgl. Befaling 1558, da Karupgaard, ligesom det har været Skik i Fortiden, igen skal yde Herberge til den vejfarende Mand, „som den Vej rejsende vorder. — Saa at man kan bekomme god Staldrum, Hø og Havre, Mad og Øl, for et skieligt werdt".[1])

Hvornaar saa Karupgaard er forsvundet, kan næppe paavises; men Jorderne ejes nu af de nordlige Gaarde i Sognet, og en af dem kaldes endnu den gamle Præstegaard.

Helligkilden og Kapellet.

Hvornaar Stedet er kommen i Ry for Hellighed, er ikke godt at sige; men det maa dog vist være sket i Slutningen af det 14de Aarhundrede; altsaa medens den gamle Kvaderstens Kirke endnu stod. Da opdagede man nemlig, at et Kildevæld i Nærheden af Kirken havde helbredende Evner. Dette meddeles paa følgende Maade af Anders Pallisen, der var Præst til Karup-Torning 1620[2])

„Aarsagen till stedets berømmelse siges denne att wære, at dett skulde wære en blind mand forekommit udi drømme, att wilde hand lade sig lede till en siffuebusk i Karup oc thoe sig udi it rindende wand, der fandis ibidem, da skulle hand bliffue seendis. Oc dett skeede, som hand troede. Oc der udsprung en

[1]) Rørdams Kirkelove I. Brev fra Christian III til Lensmand Erik Rosenkrantz paa Silkeborg, Roskilde 1558.

[2]) Anders Pallisen, Præst fra 1620—1650, indgav dette Aar en Indberetning om Sognets antikvariske Minder til Dr. Ole Worm. Se Danske Samlinger 2. Række, 6. Bind.

weldekilde samme sted, som endnu staa paa denne dag.

Der nu dette falske mirackel blev udbasuneret, er der bygt it treuerck offuer kilden oc et capell der hos, huort heden mange skrøbelige oc blinde sig strax forføyede."

Samme Steds nævner han som et synligt Bevis for den store Tilstrømning, der før havde været til Stedet, „de utallige mange weye, der findis fra oc till paa alle sider, oc nu ere med luing offuergrode".

Ad disse forglemte og overgroede Veje, der ogsaa omtales med Forundring af Hedekommissionen 1766,[1]) er det da, at Pilegrimmene har nærmet sig den hellige By. Klagende og stønnende har de tunge Vogne med de syge arbejdet sig frem ad de trælse, sandede Hjulspor gennem den duftende Hede. Og naar Vinden saa af og til har baaret Klokketonerne ud til dem, har Pilegrimmene sukket: „Hellige Guds Moder, hjælp os i vor Nød!"

Men rundt om den hellige Kilde har de lejret sig, nogle nær, andre fjern. Og Slægtninge og Venner har bragt de lidende Vand fra Kildevældet, for at de syge under Bøn kunde drikke det eller bade de syge Lemmer deri.

Hvad der i vore Dage sker ved den hellige Kilde i Frankrig,[2]) har sikkert ogsaa fundet Sted her, „thi for den troende er alt muligt." Præsten skulde ikke have talt om „falske mirachel".

Da Anders Pallisen skrev, synes det, som om baade Kapellet og Kilden med Træværket om endnu har været til; men senere forsvandt det hele saa aldeles, at

[1]) Se ogsaa Aakjær: Hedevandringer.

[2]) Lourdes.

end ikke Stedets Beboere ret vidste, hvor det skulde søges. En lille Vejledning giver et Landstings-Vidne fra 1482 angaaende „Kjeldgaard" i Karup[1]). Heri siges det, at denne Gaard, hvis Tomt endnu kan paavises, laa Øst for Kapellet; men paa dette Sted fandtes for faa Aar siden kun Agermark.

Mens jeg var Lærer der i Byen, blev der tit talt om, hvor Helligkilden kunde være bleven af, og da en Del gættede paa en Mudderpøl i Nærheden af Vandmøllen, hvilket slet ikke kunde stemme med ovennævnte Landstings Vidne, begyndte jeg at forhøre mig hos Egnens gamle Folk i den Anledning.

Jeg fik da følgende Beretning af en gammel, blind Enke, Ane Marie Vistesen. Hun var selv født i Kjeldgaard, og hun fortalte som følger:

„Helligkilden har jeg hørt meget Tale om som Barn, og jeg er vis paa, at jeg endnu kan finde Stedet, om jeg kom til Karup, endda jeg er blind.

Der gik et Skeldige fra Møllevejen i sydlig Retning. Omtrent paa Midten slog det fire skarpe Bøjninger: Først en halv Snes Alen mod Vest, derpaa en Snes Alen i Syd, og saa igen en halv Snes Alen mod Øst, hvorpaa det atter fortsatte sin oprindelige Retning ned mod Aaen.

I denne Firkant, som herved fremkom, har Helligkilden ligget, og i min Barndom var herinde en Forhøjning, hvorpaa der voksede noget stift Græs, som Kreaturerne ikke vilde æde.

Mine Forældre talte tit om Helligkilden, hvordan Folk kom langvejs fra med Børn og andre syge. De tog Vand af Kilden og vaskede de syge heri eller lod dem drikke Vandet. De Skaale, man brugte, blev

[1]) Æld. danske Ark. II.

slaaet i Stykker paa Stedet. De maatte ikke før have været brugt, og heller ikke maatte de bruges senere. Men saa hittede man paa at vaske en blind Hest deri, og saa var det, at Kilden groede efter."

Ved at grave paa den af hende anviste Plads fandtes

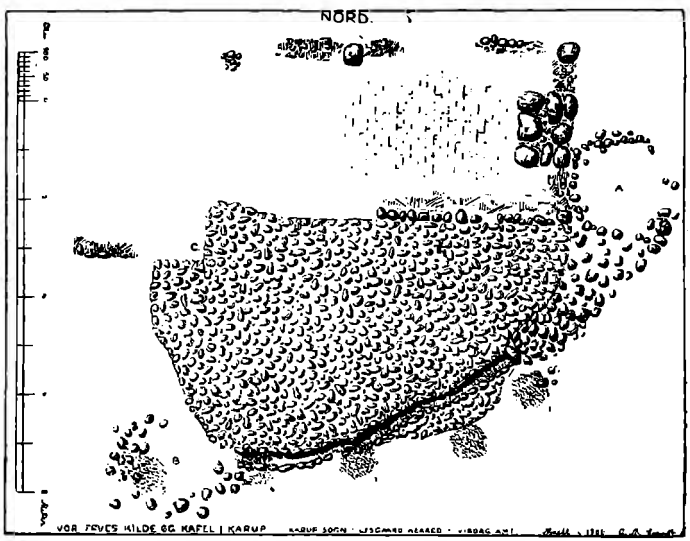

PLAN AF KAPELLET OG HELLIGKILDEN.[1])

i Sommeren 1906 Fundamentet af et lille Kapel, der har været opført af store, røde Munkesten og tækket med Munketegl.

Kapellets Østvæg var henimod 6 Alen bred, og op imod denne, men paa den indvendige Side, fandtes Foden af et lille Alter. Kapellets Længde mod Vest kunde ikke paavises, da Pladsen her var forstyrret af et senere anlagt Jorddige. I Bygningens Indre fandtes et stærkt forvitret Gulv af Munkesten.

[1]) **Kildevældet er paa Billedet betegnet med Bogstavet A.**

Umiddelbart op imod Kapellets Østvæg fandtes selve Kildevældet,[1]) omsat med Kampesten og indeni fyldt med hvidt Kildesand. Her fandtes ogsaa en tilspidset Egepæl, en Levning af „treuerckit".

Vandet havde i Førstningen rislet i et under Jorden skjult Stendræn, men kom frem under en Sten Syd for Kapellet. Herfra var Løbet fortsat i en stensat Vandledning af en halv Snes Alens Længde. Denne Vandledning saa ud til at have været overhvælvet, idet der fandtes Spor af Murstenspiller.

Mellem Vandledningen, der udmundede i et Slags Bassin, og Kapellet fandtes en almindelig pikket Bro med stærk Hældning mod Syd. Bassinet var fyldt med Jord, Træstykker og en Mængde sorte Potteskaar[2]).

Herfra har Vandet været ledet ind i en Mark Sydvest for Kapellet, hvor Pilegrimmene har haft deres Lejrpladser i de kolde Nætter. Det var nemlig omkring den 1. Maj, at Tilstrømningen var størst. Ved at grave en dyb Grøft tværs over Marken fandt man et Ildsted sat af Ler, foruden en Mængde andre Ting saasom: Potteskaar, Kirkebly, Egespaaner og Hasselnødder. Dette sidste kan tyde paa, at her den Gang har været Krat.

De to anførte Beretninger af Anders Pallisen og

---

[1]) Det lykkedes ikke Hr. Smidt, der forestod Udgravningen at finde selve Kildevældet; men en Nat jeg laa og tænkte derpaa, randt det mig i Sinde, at Vældet naturligvis maatte findes i Nærheden af Alteret. Næste Morgen undersøgte jeg straks Sagen og fandt til min store Glæde Vældet lige Øst for Alteret.

[2]) Se Ane Maries Fortælling.

Ane Marie er saaledes bleven bekræftede ved denne Udgravning, og Stedet er nu fredet.[1])

Stod man forhen ved Kildevældet en tør Julidag med Ansigtet vendt imod Nordøst, kunde man i den soltørre Græsmark se en Mængde blaa Striber i Græsset, der alle udgik fra Vældet som Straaler fra en Sol. Det har vist sig at være underjordiske Stendræn lagte ind i Marken for at øge Vældets Vandrigdom. Efter at et saadant er blevet fornyet, risler Vandet paany i sit gamle Leje.

Saa vidt skønnes kan, var den hellige Kilde og Kapellet indviet til St. Karen.[2])

Valfartskirken, „Vor Frue Kirke i Karup".

En Gang i første Halvdel af det 15de Aarhundrede var Tilstrømningen af Pilegrimme bleven saa stor, at den gamle Kirke ikke længere kunde rumme dem, langt mindre det lille Kapel; og da desuden mange Gaver indkom, enedes man derfor om at nedrive den gamle Kirke og for Gaverne ..at lade opføre, vor

---

[1]) Udgravningen bekostedes af Hr. Fabrikant Schade i Skive og Hr. Kbm. J. C. Nielsen i Karup med Understøttelse af Nationalmuseet, og lededes en Dag af Hr. C. M. Smidt. Hvorefter jeg efter Opfordring førte Tilsyn med Udgravningen, der varede i flere Dage, da store Jordmasser skulde skaffes bort. Forøvrigt henvises til Hr. Smidts Afhandling i Samlinger til jysk Hist. og Top. 1906, hvorfra Planen S. 163 er laant.

[2]) Saaledes opregnes i Ludv. Kr. Müllers Danmarkshistorie V. S. 71, blandt andre danske Helgenbilleder »St. Karen i Karup«. Ligesom Jørgen Marsvin til Avnsbjerg herfra lod bortføre et St. Karen Billede sammen med et Billede af Vor Frue, hvilke han anbragte i Kapellet paa Avnsbjerg. Se Danske Atlas, IV Tome.

Frue til Ære, en stor og anseelig Kirke".[1]) Om denne Kirke hedder det 1620[2]):

„Ligger her i Karup en stor Kirke med Spir og Blytækning, som kaldes den hellige Jomfrus Tempel; men den er nu mesten Part forfalden. — — — Hvor længe denne Afgudsdyrkelse i Synderlighed har været, kan ikke siges til Visse, men den Kirke, som nu staar, skal næppelig være ældre end som heden ved 200 Aar."

Efter dette skal Kirkens Opførelse være paabegyndt omkring 1420, men den er dog vist næppe bleven fuldført førend hen imod Aarhundredets Slutning.[3])

Til Amindelse om de Mænd, som varmest har understøttet Byggeforetagendet, var der, som Anders Pallisen skriver, „maalet paa huellingen i koret: „Johannes Krab, Albert Skeel, Erick Othsen, Elerus dei gratia episcopus Arhusiensis[4])".

Det fremgaar af Udgravninger, der har været foretaget paa Stedet,[5]) at Kirkens oprindelige Form har været et smukt, regelmæssigt Kors, hvis Længde var 57 Alen og Bredde over Korsarmene 41 Al. Sidstnævnte var nøjagtig ligedannede, 12 Alen brede og 11 Alen dybe. Skib og Kor havde samme Bredde, altsaa 17 Alen, og Koret afsluttedes ved en tresidet Apsis, i hvilken Højalteret har haft sin Plads[6]). Taar-

[1]) Dansk Atlas, IV Tome.

[2]) Anders Pallisens Indberetning. (Retskr. forandret).

[3]) Herfor taler Bisp Ejlers før omtalte Stadfæstelsesbrev fra 1485, at Karup Kirke maa være Sognekirke og Kirkens ældste Klokke, der er støbt 1487.

[4]) Af Guds Naade Biskop i Aarhus.

[5]) Af Nationalmuseets Udsending Eigil Rothe.

[6]) Herfra fremdroges 1901 af en muret Grav et »Pilegrimstegn«, en lille støbt Blyplade med Billede af Madonna med Barnet og Indskriften: »KAROP«. (Nationalmuseet).

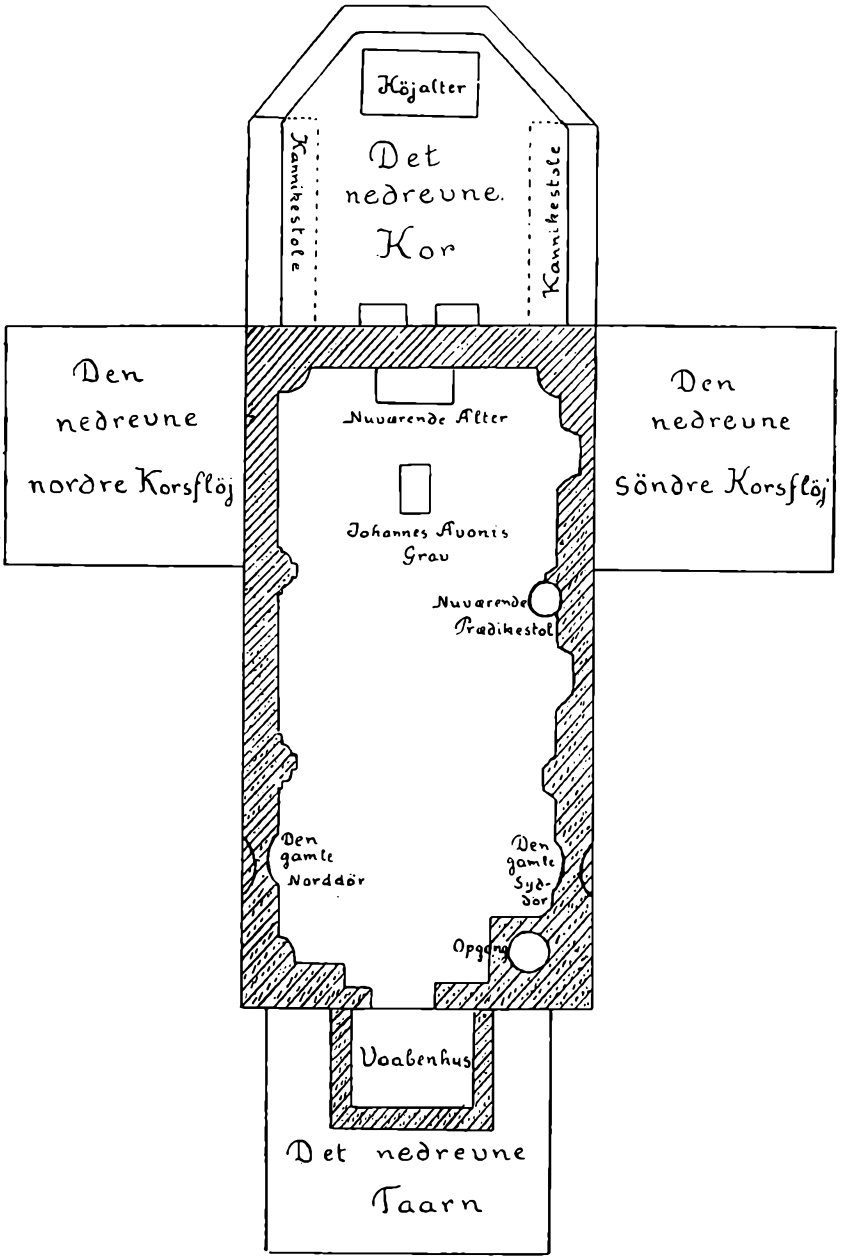

GRUNDRIDS AF KARUP KIRKE.

nets Grundplan var 11 Alen dyb og 13 Alen bred. Kirkerummet maa have været dækket af mindst syv Hvælvinger, der bares af murede Halvpiller langs Sidemurene. Byggematerialet var store røde Mursten (Munkesten) og Tømmeret Eg.

De tilbageblevne Hvælvinger, tre i Tallet, er meget smukke. Man har forgæves søgt efter Kalkmalerier paa dem, derimod har Ribber og Skjoldbuer været prydede med malede Ornamenter. Indgangen til Kirkerummet skete gennem to med smukke Murforsiringer forsynede Portaler i Nord og Syd, og Gulvet var lagt med røde Mursten. Føjer man hertil Spiret og Blytaget samt de to store Klokker, der hang i Taarnet, indser man, at vor Frues Helligdom i Karup har været en særdeles smuk harmonisk udført Bygning — sin Berømmelse værdig.

Endskønt Efterretningerne er sparsomme, kan man dog se, at Kirkens Udsmykning har svaret til dens Ydre:

Over Højalteret tronede Kirkens Værnehelgen, det „undergørende, grædende" Mariebillede, hvortil der valfartedes i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede.

Dette Billede, der var skænket til Kirken 1500, beskrives som „et kunstigt og meget rart Mariæ-Billede, hvor hun sad paa en Trone med Solen og Stjerner omgiven, og ved hendes Fødder tvende paa Knæ med sammenlagte Hænder og Øjnene opløftede mod Mariam".[1])

Billedet var kun i Kirken i knap hundrede Aar; thi det blev af Jørgen Marsvin bortført sammen med St. Karens Billede for at pryde Kapellet paa Avnsbjerg. Da Kirken den Gang ejedes af Kronen,

[1]) Dansk Atlas, IV Tome.

har denne Bortførelse fundet Sted efter højere Ordre. Grunden har jo sikkert været den, at Valfarten til Karup og Tilbedelsen af de to Helgener ikke vilde ophøre, hvorfor man saa sig nødsaget til at forstyrre Helligdommene.

Da Kapellet paa Avnsbjerg omkring 1700 blev nedlagt, blev „Vor Frue" af Grev Otto Rantzau som en „Raritet" foræret til en katolsk Herre fra Udlandet, som en Gang besøgte ham.[1]) Billedet findes altsaa ikke mere her i Landet. Katolikkerne har gættet paa, at den fremmede Herre var en af de tyske Rantzauer, og at „Vor Frue" muligvis pryder en af Kirkerne i Hildesheim.[2])

Da de to Helgener forlod Karup, forfaldt Stedet mere og mere. Tilstrømningen hørte op, og Kirken og Kapellet sank i Grus. — Lyngen blomstrede lige smukt Aar efter Aar; men ingen fromme Pilegrimme spejdede mere efter „Vor Frue"s slanke Kirkespir. Til sidst bredte Glemselens Slør sig over det hele. Kun den ensomme Vandrer, der en Stund standsede sin trætte Fod for at hvile sig paa den gamle Kirkegaard og saa, at dens Jordbund var blandet med Tegl- og Kalkstumper, faldt i Forundring herover, og naar han atter vandrede bort ad de milelange Hedeveje, fødtes tusinde ubesvarede Spørgsmaal i hans Sjæl.

Langs Korets Sidevægge stod paa hver Side seks af Eg udskaarne Kannikestole, der særlig var smukt udstyret paa de ind mod Koret vendende Endestykker. Paa hver af dem var nemlig udskaaret et Helgen-

[1]) Dansk Atlas, IV Tome.

[2]) Meddelt mig af Pastor M. C. Jensen, Kateket i Helsingør.

billede i Relief. Helgenen stod under en Triumfbue, der oventil kronedes af Løvværk og Ornamenter i gennembrudt Arbejde.

Naar man gik op mod Højalteret, maatte man altsaa skride frem mellem tvende Rækker af Kirkens hellige Mænd og Kvinder.

Paa disse Stole læste Anders Pallisen følgende latinske Indskrift:

„Annos millenos quingentos cum iota (?) plenos
Hoc opus extruxit Paulus Wlf, dummodo rexsit
donis ecclesiam Maria numinis istam
Præsule prudente Nicolao Clausson regente,
nos cum prole pia benedicat virgo Maria."[1])

Af disse prægtige Kannikestole er der nu kun faltige Levninger tilbage. I Kirken findes Brudstykker af fire, deriblandt de to øverste, hvis skraat afskaarne Bordplader tydelig udviser, at de har staaet op imod Korafslutningens skraatstillede Vægge, en paa hver sin Side af Højalteret. I en anden Kirke der paa Egnen[2]) findes ligeledes Brudstykker af fire Korstole fra Karup Kirke. Disse er forsynede med Navneplader, saa en Del af Indskriften mulig kunde komme frem endnu, hvis den senere paastrøgne Maling blev fjernet.

De øvrige er tilintetgjorte. Om den Vandalisme, hvormed de er bleven behandlede, vidner følgende Oplysning:

---

[1]) Verset kan oversættes saaledes: »Herrens Aar 1500 stiftede Poul Ulv dette Værk. Med Gaver berigede han denne Kirke, medes den guddommelige Marie styrede, og den vise Forstander Niels Clausen regerede. Jomfru Marie velsigne os med fromme Efterkommere«.

[2]) Sjørslev.

„En deel findes nu i en Hauge, og tiene som andre Fiele at lukke med, dog tildeels omdannede efter Stedets Lejlighed.“ [1])

Paa de tilbageblevne Brudstykker findes følgende

KIRKENS INDRE.

Helgener. I Karup Kirke: St. Kathrina, St. Johannes Evangelist, St. Jacob og St. Barbara. I Sjørslev Kirke: St. Maria med Barnet, St. Christoforus, St. Margretha og St. Clemens.[2])

---

[1]) **Hofman: Fundationer. III Tome. Pag. 27.**
[2]) **J. P. Trap: Kongeriget Danmark. 5. Bind.**

Da der baade paa Mariebilledet og Korstolene fandtes Aarstallet 1500, er begge Dele muligvis skænket af Poul Ulv.

Til Kirkens bedste Prydelser hørte et ualmindelig smukt udskaaret Monstranshus af Eg, som imidlertid har haft en næsten ligesaa tragisk Skæbne.

I Følge Anders Pallisens Indberetning stod det i Koret og havde med forgyldte „bogstaffuer" følgende Inskription: „Aue verum corpus Christi natum ex Maria vergine"[1]). „Det har Jern-Sprinkelværks Døre og en høj durkchidig Pyramide og har været brugt til at gemme Messe-Klæder, Reliqvir og Hostien i." oplyser Dansk Atlas.[2]) Selv St. St. Blicher standser under Kirkens Buer og stirrer forundret gennem de runde Briller paa det „underlige pyramidaelske Skab".[3])

Ved at udspørge gamle Folk der paa Egnen har jeg modtaget følgende Oplysninger om det.

Det stod forneden i Kirken og var kalket hvidt ligesom Hvælvingerne. Et Aar forlangte Kirkesynet, at det enten skulde males eller ud af Kirken. Dette gav Anledning til, at en af Kirkeejerne[4]) lod Monstranshuset flytte hjem til sig. Han gav det Plads i sin Lade og brugte det efter Sigende til at tørre Fisk i.

I denne Fornedrelse blev det opdaget af Viborg Museum, som erhvervede det for nogle faa Daler. Det var imidlertid for højt, hvorfor man maatte af-

[1]) Hil Dig Kristi sande Legeme født af Jomfruen Maria.
[2]) IV Tome.
[3]) Sagn fra Alheden.
[4]) Kirken ejedes da af nogle faa Beboere i Sognet.

bryde Spidsen af Spiret. Saa usselt er der da handlet med dette sjældne Pragtstykke, der efter min Mening burde tilbagegives Kirken i restaureret Stand. [1])

Endnu staar tilbage at nævne Kirkens gamle Kalk og dens mærkelige Skæbne.

Den er sølvforgyldt, med et lille Bæger formet som et overskaaret Æg og med bred 6-tunget Fod. Midterstykkets 6 Knapper har følgende Indskrift: „i . h . e . s . u . s", et Bogstav i hver Knap.

Langs Tungernes Rand er udgraveret flg. Minuscelindskrift: „ano dni mcccclxxxvi da gaf ies qvie och frw mergret thene kalk til karop".

Paa den Side af Foden, hvor Indskriften begynder, er paanittet en korsfæstet Kristusfigur.

Disken (Diam. 5 Tom.) er i Midten uddybet med 4 Tunger; i Randen et indgraveret Kors.

Denne gamle, smukke Kalk og Disk blev i Aaret 1652 afgivet til Frederik III og indgik i Kongens Kunstkammer, hvorfra den senere er kommen i Nationalmuseets Eje. [2]) Kongen gav i Stedet en anden Kalk, kopieret efter den gamle, men med et større Bæger og med Inskriptioner saavel paa Bægeret som paa Foden, af hvilke den paa Foden er en ukorrekt Gengivelse af den gamle Kalks Indskrift. [3])

---

[1]) Jeg formoder, at den samme Poul Ulv, der har udstyret Kirken med Korstolene og Mariebilledet, ogsaa har skænket Monstranshuset. Hvem han end er, en Ulv mod Karup Kirke har han ikke været.

[2]) Mus. Nr. 10349. Kalken er 7 Tom. høj; men Bægerets Diam. er kun $3^3/_4$ Tom., hvorimod Fodens Diam. er $5^1/_4$ Tom.

[3]) Paa Bægeret: »Anno 1652 Gaff Kong Frederich Den Kalk Till Karup I Stedet for En Anden, som var Paa Tegnet.«

KALKEN.

Paa Foden: »Anno 1476« Gaff Dns Quinde Margrethe Herinde Denne Kalk Till Karup«. Forøvrigt har ogsaa Anders Pallisen forsøgt at læse Indskriften; men han har: »Anno 1486 da gaf Aluing S. quinde oc herrin Margreth denne Kalk til Karop«.

Dr. O. Nielsen har faaet oplyst,[1]) at Adelsmanden Jes Qvie 1486 var Lensmand paa Riberhus, og da han døde samme Aar, er Kalken sandsynligvis skænket „Vor Frue" som Sjælegave.

Fru Margrethe giftede sig efter hans Død med Selvejerbonde og Herredsfoged til Ginding Herred, Anders Ibsen i Trabjerg. Hendes Navn paa Kalken har vist givet Anledning til de mange Sagn der fra Egnen om Dronning Margrethes Ophold i Karup Kirke, medens hendes Hære kæmpede ude paa Heden.

Der fandtes naturligvis i Kirken mange Helgenaltre og mange andre Prydelser, hvorom der ingen Efterretninger er naaet til vor Tid.

Efter Reformationen stod den store Kirke upaaagtet hen og forfaldt mere og mere. Men i Aaret 1587 besøgte Kong Frederik II Karup, hvilket han selv beretter i sin Dagbog paa flg. Maade:

„17. Juli: I Dag drog jeg til Hald. 18. Juli: I Dag begyndte jeg Harejagt paa Hald. 25. Juli: I Dag drog jeg til Karup, og min Sofie og mine to Døtre til Vinderslev. 27. Juli: I Dag drog jeg til Vinderslev" o. s. v.[1])

Dette Besøg gav Anledning til, at Vor Frue fik et nyt Spir. Kongen maa nemlig ved denne Lejlighed have undersøgt Kirken og fundet, at den trængte til et saadant, hvilket fremgaar af en Skrivelse fra den unge Konge, Christian IV, dateret Roskilde 1589. Heri hedder det, at menige Sognemænd udi Karup,

---

[1]) **O. Nielsen: Hjerm-Ginding Herreder.**

[2]) **Historisk Tidsskrift, 4. R. 3. B.**

udi Nørrejylland, havde givet ham til Kende, hvorledes hans Fader nogen Tid før hans Kærligheds Død havde befalet et nyt Spir at bygge paa Karup Kirketaarn paa hans egen Regning, og at samme Befaling var efterkommet saavidt, at Træværket var forfærdiget og opsat, men paa Grund af Kongens Død og den Forandring, der siden var sket med Lensmænd, endnu ikke var blevet tækket. „Da efterdi samme Spir er begyndt med højbemeldte vor kære salige Hr. Faders Omkostning, ikke alene den Menighed der udi Sognet, men ogsaa om Vinterdags Tid den vejfarende til gode, og de der udi Sognet ikke er formuendes det at lade fuldfærdige: bede vi dig og ville, at du paa vore Vegne med det første nævnte Spir lade tække med Bly og det udi alle Maader fuldfærdig gøre, og lade det indskrive udi Regnskab, dog havendes Indseende med, at det sker med mindste Omkostning, som ske kan, og vider derudi vort Gavn og Bedste, som det sig bør.“ [1])

1714 blev Spiret og Taarnet aldeles ødelagt ved Lynnedslag. Herom findes følgende Meddelelse i „Nye Tidende“ for Marts s. A.:

„Udi næstforleden Maaned den 22. yppede sig her udi Egnen et forfærdelig Guds Vejrligt af Torden, Liun-Ild, Storm og Hagel, saa at Taarnets Tag paa den søndre Side af Karup Kirke bleev gandske bortlaget, Muren 10 Allen i Højden og 5 i Breden nedslagen, og Muren af den Vester Side reven til det nederste.“

[1]) Lensmand Frants Rantzau paa Silkeborg (Rørdam: Kirkelove II B.).

Gamle Per' Gaard[1]) i Karup fortalte efter sin Fader, at naar man kom fra Aarestrup, saa det ud, som om Karup Kirke havde to Taarne. Det var Murresterne, der ragede op over Kirkeskibet.

Saaledes stod Kirken i 31 Aar og kom mer og mer til at ligne en Ruin. Da blev den af Kong Christian VI afhændet til Commerce-Raad Steen Jørgensen til Avnsbjerg. Han ødelagde Kirken saa grundig, at den sent vil rejse sig igen. Han lod nemlig nedbryde Taarnresterne, begge Korsarme, Kor og Apsis samt Vaabenhuset og efterlod saaledes „Vor Frue i Karup" som et Legeme, fra hvilket alle Lemmer er amputerede. Materialerne havde han nok haardt Brug for til Opførelsen af en ny Længe paa Avnsbjerg. Blyet maa han vel ogsaa have haft Brug for andet Steds; thi den Del af Kirken, der er tilbage, er tækket med Tagsten.

Ved samme Lejlighed mistede Kirken saa at sige alle sine Prydelser fra de katholske Tider.

Efter hvad der fortælles paa Egnen, blev der kørt et helt Læs af Helgenbilleder og andet Billedskærerarbejde til Avnsbjerg. En Del af det blev opstillet i Omegnens Kirker. I Sjørslev Kirke: Et Marie-Billede samt otte andre Helgenbilleder, deriblandt de omtalte Korstole. I Grønbæk Kirke: Fire „udhugne" Helgenbilleder. I Viborg Domkirke: En Altertavle o. s. v.[2]) Ligeledes skal der i Viborg Museum foruden Monstranshuset findes en Altertavle samt 3 Helgenbilleder.

Den nuværende anselige Altertavle i Rokokostil er bekostet af Steen Jørgensen. Det smukt udskaarne

[1]) Død for ca. 50 Aar siden. Se om ham Goldschmidt: En Hederejse i Viborgegnen. 1866.

[2]) Danske Atlas, IV Tome.

Alterbord, der siden 1901, da Nationalmuseet lod det restaurere, er Kirkens bedste Prydelse, stammer derimod sikkert fra den Tid, da Jørgen Marsvin forstyrrede det gamle Højalter. Det bærer Aarstallet 1601 samt Bogstaverne I. H. S.[1])

Steen Jørgensen lod dernæst følgende pralende Indskrift affatte og male paa Altertavlen: „Efterat Karup Kirke Anno 1744 af Kgl. Majestæt allernaadigst blev overdragen til Commerce-Raad Steen Jørgensen til Avnsbjerg haver han med sin næstforrige Aar i Gud hensovede salige Frue, Marie Cathrine Balsløv, foruden Kirkens fuldkomne Reparation og Istandsættelse baade paa Mur- og Tømmerværk, samme til ydermere Siir og Prydelse ladet denne Altertavle af ny bekoste og stafere tilligemed Prædikestol Skrifte- og Degnestol[2]) samt Alteret. 1745.

Hospitalet og dets Forstandere.

At der til Kirken var knyttet en gejstlig Stiftelse, er alle Efterretninger enige om at fremhæve; men det er kun saare lidet, man véd om den.

Stiftelsen ejede Jordegods ligesom Klostrene og styredes af en Forstander, „Provisor",[3]) der tillige undertiden var Kirkens Præst. Den benævnes i Brevskaber med forskellige Navne, saasom: „Vor Frue i Karup", „Jomfru Marias Alter i Karup" og „Vor Frue Alter

[1]) Jesus, Menneskenes Frelser. Eller »In hoc salus« (I dette er Frelsen). I. H. S. er egentlig de tre første Bogstaver af Navnet: »Jesus«. 1601 ejedes Avnsbjerg af Peder Marsvin, derfor er det sikkert ham og ikke Jørgen, der bortførte de omtalte berømte Helgenbilleder.

[2]) Skrifte- og Degnestol er lavet af Brudstykker af Korstolene.

[3]) Johannes Avonis's Ligsten i Karup Kirke.

i Karup". Først efter at Reformationen er indført, kaldes Stiftelsen Hospitalet i Karup. Forestillingen var den, at den „guddommelige Maria", hvortil saavel Kirken som al dens underlagte Gods var indviet, var dens egentlige Ejer og Styrer; i Grunden en smuk Tanke, en Fremhævelse af, at Menneskene kun er Husholdere over betroet Gods.

Broderskabet bestod i Følge en gammel Tradition der paa Egnen af tolv Munke, og for dette Antals Rigtighed taler Kirkens tolv Korstole. Der er ikke opbevaret noget om, til hvilken Munkeorden de hørte; men deres Gerning var at forestaa den daglige Messetjeneste foran Vor Frue Alter, mens Kirken fyldtes af Pilegrimme. (Kirken betjentes en Gang af tolv Præster, siger Traditionen med en vis Stolthed). Desuden skulde de pleje syge Pilegrimme, saadanne, „som ikke kunde gange fra Hus til Hus".[1]) Nogle af dem maa derfor have haft Forstand paa Lægekunsten. En af Forstanderne faar 'en Ros i sin Grav, at han var en „menneskekærlig"[2]) Mand. Jeg har tit tænkt paa, om ikke de mange Isop, der vokser alle mulige og umulige Steder baade paa og uden for Kirkegaarden, skulde stamme fra Munkenes Samling af Lægedomsurter.

Nu bliver Spørgsmaalet, hvor har Stiftelsens Bygning ligget; thi der nævnes ikke en Tøddel om den i nogen af de faa Efterretninger, der er naaet til Nutiden, hverken hvornaar den er bygget, hvor den har ligget, eller hvornaar den er nedrevet. At der har været en saadan stor Bygning, ses allerede deraf, at Fre-

[1]) **Ludv. Helweg: Kirkehistorie før Reformationen, 2. B.**
[2]) **Danske Samlinger, 2. R. 6. B.**

derik II kunde opholde sig i Byen i flere Dage, og at den har ligget i umiddelbar Nærhed af Kirken, er indlysende.

Nu er Overfladeforholdene ved Kirken imidlertid saadanne, at der ikke godt kan være Tale om andre Pladser end enten vesten eller norden for, og da der netop nord for Kirken findes tydelige Spor af en temmelig stor middelalderlig Bygning, som har været opført af samme Materiale som Kirken og Kapellet og tækket med Munketegl, saa maa det antages, at Stiftelsens Bygning har ligget her. Dette bliver ogsaa bekræftet af gamle Ane Marie Vistisen, hvis Meddelelse gaar ud paa, at der nord for Kirken har ligget et Kloster, og at Munkene benyttede Kirkens nordre Dør, medens Sognebeboerne benyttede den sydlige. I Virkeligheden er Kirkens nordre Portal langt anseligere end den sydlige.[1])

Stiftelsen havde sit egen Retterting, Karup Birk, og Tinget afholdtes hver Mandag paa eller ved Tinghøj, som ligger ude i Heden, midtvejs imellem Karup og Torning Sogne. Hvor gammel denne Rettighed er, vides ikke; men den blev 1491 stadfæstet af Kong Hans.[2])

For en Del Aar siden opdagede man en mærkelig Stensætning i en Dalsænkning ved Aarestrup. Den bestod i Følge et Øjenvidnes Udsagn af en halvmaaneformig Runddel af store Kampesten, 21 Alen i Omkreds. I Midten laa en uhyre flad Sten af 5—6 Alens Tværmaal, og Mellemrummet var brolagt med smaa Sten. Denne Stensætning formenes at være selve Ting-

[1]) Se Nationalmuseets Tegninger af Kirkens Portaler.
[2]) De Ældl. danske Ark. II B.

stedet, hvilket ogsaa bestyrkes derved, at en gammel Hedevej fører forbi Stedet hen til før omtalte Tinghøj. Desværre blev det hele straks ødelagt, og Stenene bortsprængte.[1])

Stiftelsen bestod til Reformationen; men 1537 inddrog Kong Christian III Godset og lagde det under Silkeborg Len. Ved denne Lejlighed kom i hvert Fald en Del af dens Arkiv til Silkeborg Slot, hvor det indlemmedes i Lenets Arkiv og blev opbevaret i den „Skuflade II stander paa". Brevene er naturligvis tabte saavel som saa mange andre af samme Slags fra Klostertiden; men den Fortegnelse over Brevenes Indhold, som blev foretaget og indført i Lenets Regnskab, haves, og denne Fortegnelse udgør nu den vigtigste Kilde til Stiftelsens og Egnens Historie.[2])

Det ældste Brev er fra 1414, og ud over dette Tidspunkt haves aldeles intet skriftligt om Stedet. Man faar ikke Indtryk af, at Stiftelsen har siddet inde med meget Jordegods. Den kan slet ikke sammenlignes med de rige Klostre rundt omkring i Landet. De fleste Indtægter har vist været de milde Gaver, „Lam, Gess, Oste og Fisk",[3]) som Pilegrimmene medbragte. Dog maa man huske paa, at vor Viden er stærkt begrænset, og at Stiftelsens Oprindelse er skjult i et uigennemtrængeligt Mørke. En Del af Arkivet forblev nemlig i Præstens Værge, men udlaantes til Mag. Chr. Erichsen, da han udarbejdede sin Viborg Bys Beskrivelse; men det brændte tilligemed Byen 1726, „ellers kunde adskillige Antikviteter og

[1]) Meddelt af Gmd. Christen Kusk i Sangild.
[2]) Se Æld. danske Ark. II B.
[3]) Peder Smid og Atzer Bonde.

formodentlig mange Stiftelser fra de katholske Tider været at opdage af samme.“ [1])

Den først kendte Forstander for „Vor Frue Alter i Karup“ er Hr. Anders Nielsen, ogsaa kaldet Anders Munk, som nævnes første Gang 1484 i Anledning af Byggeriet ved Kirken. [2]) Da han ejede Jordegods og efterlod sig Arvinger, var han jo sikkert ikke Kirkens Præst.

Han var en overmaade virksom og tillige gavmild Mand, der med Kraft arbejdede paa Kirkens Fuldførelse og Godsets Udvidelse. Han maa være død omkring 1487, og den Kirkeklokke, som samme Aar blev ophængt i Taarnet, og som ganske sikkert er bekostet af ham selv, har maaske første Gang ringet over hans Støv. [3])

Der skal nu meddeles noget om, hvad der foretoges paa Karup Birketing i hans og i den følgende Tid, og hvorledes han selv berigede „Vor Frue“ [4]):

1483 pantsatte Lars Braa til Palstrup et Boel i Knustrup, Torning Sogn, til „Vor Frue“, og samme Aar gav „Fru Giszell, sal. Offe Tagesens Efterleverske, et Boel i Perstrup [5]) med sin Tilliggende og søndelig et Stykke endeels Skov til „Vor Frue i Karup“.

Oluf Sommer til Gierndrup [6]) lager 1461 og 1471 Laughevd paa fire Gaarde i Karup og Nørregaard i

[1]) Hofmann: Fundationer, III Tome, Pag. 27.

[2]) Ny Kirkehistoriske Samlinger, 4. R. 5. B.

[3]) Den hænger nu i Bording Kirke og har flg. fra Latin oversatte smukke Indskrift: »Anno 1487, Alpha og Omega, Gud og Menneske, Ærens Konge, Jesus, Marias Søn«.

[4]) Se om disse Breve De ældre Danske Arkivregistaturer, II B.

[5]) Pederstrup v. Viborg.

[6]) Fussingø i Aalum Sogn.

Vallerbæk, som i Følge Tingsvidne er hans rette Arvegods. Gaardene er Vestergaard, der beboes af Peder Jensen, Kjelgaard, som ligger østen Kapellet, Skøtgaard og Alskouffgaard, som ligger sønden Bækken [1]) og bemeldte Nørregaard.

Disse Gaarde, øde og byggede, mageskifter han 1486 med Hr. Anders Nielsen og faar som Vederlag 2 Gaarde i Høbjerg [2]) og 1 i Elsborg, „hvilke Gaarde var Hr. Anderses Gods, førend han blev Forstander i Karup."

Hr. Erik Eriksen Løvenbalk til „Affuensberg" tager 1467 Laughevd paa „Gaard og Gods Aarestrup", hvilken han igen 1484 tilskøder Hr. Anders Nielsen, Forstander for Vor Frue i Karup, hvorpaa han og mange „Dandemænd" 1485 paa Tinge tilstod, at ommeldte Gods var købt for Hr. Anderses egne Penge.

Efter at nu Hr. Anders paa Tinge har ladet „granske" de Markskæl, som „Sandemænd" have gjort paa Aarestrup Mark, maa han have skænket Godset til Viborg Bispestol; thi 1486 forlener Bisp Niels „Gaard og Gods Aarestrup" til Niels Andersen, [3]) hans ægte Børn og Arvinger i 97 Aar, hvorefter Godset falder tilbage til Viborg „Biskopdom".

1487 tilskøder Hr. Anders Nielsen en Gaard i Taange [4]) til velbyrdige Mand Anders Munck til Bradsgaard, og samme Aar giver han til Jomfru Marias Alter i Karup: Vestergaard, Kjelgaard, Skøtgaard, Alskovgaard, Karup Vandmølle, Over- og Neder Sangild, Byggestedet Haller samt Sangild Vand-

[1]) **Aarestrup Aa.**
[2]) **Højbjerg.**
[3]) **Maaske Hr. Anders Nielsens Søn.**
[4]) **Tange.**

mølle, hvilket Altergods hans Arvinger 1489 paa Tinge „anvorder" fra dem og endelig 1491 giver deres „Samtykkebrev" paa.

Dermed forsvinder Hr. Anders Nielsen af Sagaen, og hans Efterfølger, Hr. Jens Ouszen, der tillige er Præst, fortsætter, hvor Hr. Anders slap: 1489 bortmageskifter han det fjernt liggende Boel i „Perstrup" for saa at købe Gaarden Kølvraa[1]) af Clemens Eriksen.

1489 giver tre Søskende: Niels Nielsen samt Mette og Karinne Nielsdatter noget Altergods til „Vor Frue". Og 1495 testamenterer Holger Rosenkrands ved sin Død til „wor Frwæ i Karop en Oxe".[2])

Men Hr. Jens Ouszen er for længe siden gaaet til sine Fædre; han maa være død omkring ved 1490. I hans Tid blev Kirken fuldført, og derfor fandt han sin Grav inde i Kirken lige midt under Korsskæringen. Paa Graven blev lagt en smuk Sandsten, og om denne meddeler Anders Pallisen følgende:

„Midt paa kirkegulffuet ligger en skøn graffsten med it udhuggit billede og denne omskkrift: Hic jacet Johannes Avonis presbyter provisorque istius loci humanissimus obiit ano Domini 1480".[3]) Anders Pallisen maa imidlertid have læst Aarstallet forkert; der staar sikkert 1490.[4])

1500 regerede den vise Forstander, Hr. Niels

[1]) Kølvraagaard ligger lige over for Kirken paa modsat Side af Aaen i Haderup Sogn.

[2]) Dansk Magasin.

[3]) Her hviler Jens Ouszen, Præst og Forstander paa dette Sted, en menneskekærlig, lærd Mand, død Herrens Aar 1480.

[4]) Dansk Atlas har rigtignok samme Aarstal, men det er jo ikke at undres over, da den kun har benyttet Anders.

Clausen, i hvis Tid Kirken som sagt fik sine herlige Billedskærerarbejder af Poul Ulv.[1])

1505 tilskødede Hr. Knud Michelsen „de Huse udi Karup Gade han lod der bygge" til Vor Frue Alter. Maaske har han været Forstander. En Forstander Peder Clemmensen nævnes 1511.[2])

1525 var Hr. Mourids Povlsen Forstander. Han lod ophænge den store Kirkeklokke, som Kirken endnu har i Behold. Den har flg. latinske Indskrift:

„Anno Domini millesimo qvingentesimo vicisismo qvinto dominus mauritius pauli provisor huius loci."[3])

Denne Klokke var Kirkens bedste Pryd, men den revnede desværre, da man 1912 ringede over Frederik VIII, og er nu omstøbt. Dens Malmtoner havde da lydt ud over Egnen 387 Aar.

Mourids Poulsen kendes ogsaa fra Digtet om Peder Smid og Atzer Bonde, hvori han beskyldes for Bedrageriet med Vor Frues Billede:

> **›Da Karup-Rejsen blev mindre gjort,**
> **og Offeret var ikke halv saa stort,**
> **der fattedes alt paa Hr. Mourids Disk,**
> **baade Lam og Gæs og Ost og Fisk.**

Pallisens Optegnelser. Værre er det, at Nationalmuseet paa sine Tegninger af Stenen ogsaa har 1480; men Tegneren har jo sagtens i Forvejen kendt Aarstallet fra Dansk Atlas. Imidlertid var det Bol, som Jens Ouszen mageskiftede 1489, først skænket af Fru Giesele 1483. Han kan altsaa ikke være død 1480, men nok 1490. Jeg forudsætter, at Jens Ouszen og Johannes Avonis er samme Person. Desværre er Stenen saa havareret, at Gaaden sikkert ikke kan løses. Stenen er nu indsat i den tilmurede Syddør.

[1]) Poul Ulv, maaske Billedskæreren selv?

[2]) Kirkelige Samlinger.

[3]) Herrens Aar 1525 var Hr. Mourids Poulsen Forstander paa dette Sted.

Vor Frue Billed i Karup staar
grov han igennem Hoved og Haar,
og gjorde Hovedet indeni tomt,
der var et Hul baade stort og romt.
Saa øste han Hovedet fuld af Vand,
og det saa sagte gennem Øjet rand,
og sagde: »Vor Frue græder saare,
for ingen vil til Karup faare.«[1])

Han er dog vist uskyldig deri, thi det har siden vist sig, at Digtet er et Smædeskrift, der ingenlunde kan gælde for historisk ufejlbarligt. Desuden er det en Efterligning af et tysk Digt med samme Indhold fra den lille By Grimmethal i Thüringen.[2])

1537 nævnes den sidste Forstander, Hr. Søren, i Anledning af en Strid, han paa Stiftelsens Vegne havde med Christen Sommer om en Gaard i Ungstrup,[3]) kaldet Kirkegaard, som hans Fader, Oluf Sommer, i Følge Forstanderens Paastand, havde skænket Hospitalet. Men Christen Sommer fremlagde i Retten tre Breve, først et Sognevidne taget ved Ungstrup Kirke, dernæst et Tingsvidne af Lysgaards Herredsting og til sidst en Landstingsdom lydende, „at samme Gaard med sin Tilliggende var Oluf Sommer tildømt at have i Værge og Forsvar og lade Kirken[4]) fange sin Skyld og Rettighed deraf".[5]) Gaarden blev saa tildømt Christen Sommer paa nævnte Vilkaar.

Stiftelsen kaldes heri for første og sidste Gang „Hospitalet", Reformationen var jo indført Aaret i Forvejen, og samme Aar blev Stiftelsen som sagt nedlagt.

[1]) »En Samtale mellem Peder Smid og Atzer Bonde.«
[2]) Se forøvrigt »Kirkehistoriske Samlinger«, 5. R. B. IV.
[3]) Torning Sogn. Christen Sommer til Gierndrup.
[4]) Karup Kirke.
[5]) Viborg Diplomatorium. Ungtrup Kirke blev nedbrudt i Flg. kgl. Befaling 1558.

Egnens Hjælpekilder ca. 1500. Karup By.

Naar man fra et ophøjet Sted, f. Eks. Kirkegaarden, ser ud over Egnen, saaledes som den nu fremtræder for Beskuerens Blik: nøgen og træbar, afsveden og solbrændt, kun oplivet af det friske grønne Græstæppe langs Aaløbene, men ellers med en gold og sandet Jordbund, og adskilt fra andre Egne ved milevide Hedestrækninger, saa forstaar man ikke, at den nogensinde kan have haft nogen Betydning.

Men ser man nøjere til, opdager man, at Egnen ikke altid har set saaledes ud, og at den har ejet andre Hjælpekilder end nu. Her skal særlig nævnes Skovbrug, Rugavl og Ørredfangst.

Her har engang været Storskov! Skoven har strakt sig langs alle Aaløbene og bredt sig med alle Sidedalene langt ind i Hederne.

Minder herom er de vældige Træstammer, der stikker frem i Aaløbene eller findes i enhver Mose der paa Egnen.[1])

I store Haurdal stikker endnu en Del udgaaede Træstubbe op af Lyngen. I Sognets nordlige Del findes Resterne af en hel Skov, der bestaar af Rodskud af Eg, Asp, Lind, Birk, Vildæbler og Tjørn, og hvis Bund hver Sommer smykker sig med Anemoner og Lilliekonvaller.

Desuden taler Navne paa Høje, Gaarde og Byer som „Gammellundsbjerg", „Majlund", „Bøgelund", „Hest-

---

[1]) 1471 nævnes »Allindskouff«. Denne Skov har strakt sig fra Aarestrupdalen til Halleraadalen. En Del af Heden her, der er bevokset med Egepurre, kaldes endnu Alskov.

1485 blev der udstedt et Sognevidne i Følge hvilket Beboerne i Aarestrup havde Ret til Rishug ved Haller Aa. Her findes nu ikke et Træ. (Se Æld. danske Ark. II B.).

lund", „Hesselund", „Egelund", „Agerskov" og „Alskov" højlydt om Egnens fordums Skovrigdom.

I Læ af Skovene voksede Rugen frodigt. Jordbunden var ikke saa ødelagt af Sandflugt som nu, og den var paa Grund af sin Jævnhed og Lethed meget nemmere at dyrke med Datidens daarlige Redskaber end de bakkede og lerede Egne mod Øst.

Egnen havde derfor Udførsel af Rug, og denne Udførsel skaffede Velstand til Huse i de gamle Gaarde. Dette er endnu i ældre Folks Erindring, men omtales ogsaa af St. Blicher, naar han med Henblik paa Østeregnen skriver: „Den gamle Skik, at Bønderne i de bedre Egne køber Sæderug i Sandegnen, bruges endnu".[1])

Endelig har Ørredfangsten i ældre Tider været betydelig ved Karup. Dette ses blandt andet ogsaa deraf, at Omegnens Herremænd har sat Pris paa at eje Fiskegaarde her.[2])

Ældre Folk paa Egnen mindes, hvorledes Aaen i deres Ungdom vrimlede af Ørreder, saa man stundom ikke vidste, hvad man skulde gøre ved dem, men spiste Fisk til Fisk.[3])

Om end Fiskeriet ikke er helt ubetydeligt, er det dog aftaget stærkt, hvilket naturligvis har sin Grund deri, at Efterstræbelsen ved Skive er stærkere end forhen, saa Ørreden hindres i at besøge sine gamle Legepladser Syd for Karup.

I Følge et morsomt Folkesagn var der i gamle Dage

---

[1]) St. Blicher: »Viborg Amts Beskrivelse«.

[2]) Saaledes havde Peder Eriksen Løvenbalk til Vindeslevgaard 1490 to Fiskegaarde ved Karup. (Se Ældr. danske Ark II B.).

[3]) Meddelt mig af »Den gamle Sjællænder« i Kølvraa.

en Herremand, som satte et Stigbord i Aaen for at hindre Fisken i at gaa opad; men da han en Nat besøgte Stigbordet, stod der en Skikkelse midt ude i Aaen og fangede Fisken, efterhaanden som den kom ind fra Fjorden, og hev dem over Stigbordet. Da han i det samme fik fat i en lille korthalet Ørred, udbrød han:

„Skønd dæ aa go, Stumphaal! do skal til Kaarop til Gill i Maarn".[1])

Men denne venlige Skikkelse findes ikke mere.

Karup laa i ældre Tider til trods for sine vilde Omgivelser af Skov og Hede, Mose og Eng alligevel ved en Alfarvej. Den gamle Landstingsvej til Viborg førte nemlig lige norden om Kirken, og der fandtes et Herberge i Byen.

Aadalen var i hine Tider vanskelig at komme over paa Grund af de store Mosestrækninger, der fandtes og endnu findes paa begge Sider af Aaen. Men lidt nordvest for Kirken gaar Agerlandet paa begge Sider helt ned til Aaen, og her har Overfarten fundet Sted. Man ser endnu Kørestedet i Aaen og de mange Vejspor, der slynger sig som Baand mod Sydvest og Nordøst.

Det er derfor ikke usandsynligt, hvad der meddeles, at Karup i ældre Tider har været en betydelig By, om end ikke Købstad. Ellers kunde der vel ikke, efter gamle Folks Beretninger, være fundet Levninger af Stenbroer, Gulve, Kældere o. s. v., ikke alene under Huse, Gaarde og Haver, men endogsaa langt ude paa

---

[1]) E. T. Kristensen: Jydske Folkeminder III.

Marken.[1]) Desuden findes Byen paa gamle Landkort altid afsat som en større By.[2])

Byen har haft en langstrakt Form og har ligget paa begge Sider af Aarestrup Aa. Man kan spore to Gader, der fra Kirken har Retning mod Øst.

Af de fra det 15de Aarhundrede nævnte Bygninger og Gaarde bemærkes følgende:

„Vor Frue Kirke". Nord for denne „Hospitalet". Syd for „Karupgaard".

„Karup Vandmølle". Mellem denne og Kirken: „Kjelgaard" og „St. Karens Kapel".

Syd for Aaen: „Skøtgaard" og „Alskovgaard". I hver sin Ende af Byen: „Østergaard" og „Vestergaard".

Desuden nævnes 1487: „De Byggesteder paa Karup Gade" og 1558: „De smaa Boliger i Byen".

At Byen endnu en Tid bevarede sit gamle Ry som Samlingsplads, ses deraf, at det store Kildemarked, som fra gammel Tid havde været afholdt her omkring St. Valborgdag, fortsattes til langt ned i Tiden efter Reformationen.

Her kunde komme store Folk til Stede. Saaledes udstedte de jydske Rigsraader herfra 1. Maj 1533 en Skrivelse til alle Jyllands Indbyggere i Anledning af Frederik I.s Død.[3])

---

[1]) Hofman: »Fundationer«. Her sigtes vist til en mærkelig Plads just der, hvor Vejen bøjer ned mod Kørestedet. Her findes tydelige Spor af en Bygning fra Middelalderen.

[2]) 1900 bestod Byen af 9 lyngtækte Vaaninger.

[3]) Se herom Kirkehist. Saml. II Bind S. 28—29, 38. Iøvrigt ser det ud til som om Kongen har haft Ret til Gæsteri i Karup. I hvert Fald udgik der 1549 Brev til Lensmand

Men Karup Glanstid var dog forbi. Skovene var ødelagte „ved Ild og Øksehug“ under de mange Hærgninger, som Jylland saa ofte har maattet udstaa. Lyngen og Alen bredte sig. Stimænd og Ulveflokke gjorde Vejene usikre. Da groede der Mos over den gamle Bys Historie; kun den mærkelige Ruin af en Kirke stod som et talende Vidnesbyrd om andre Tider.

Nu er der ved at vokse en ny By frem, og Heden har faaet en ukendt Værdi i vore Dage. Hvem véd, maaske kan den gamle St. Marie Kirke atter rejse sig af sit Grus.

Frands Bilde paa Silkeborg, at han skulde underholde kgl. Maj. Hofsinder en Nat af »Gjæsteriet i Karup«. (Tegnelser III B.).

„Oprøret" i Skanderborg Amt 1791.

Af

Karl Rasmussen.

I Rentekammerets Arkiv findes en Pakke Koncepter til Breve fra Rentekammerets Præsident, Grev Chr. Reventlow. Mange af disse er ret interesseløse; det er jo velbekendt, at Chr. Reventlow ogsaa fik Tid til at tænke paa Smaating. Men der er andre, som kaster Lys over baade Tiden og Manden, saaledes følgende Koncept, der er skrevet med Chr. Reventlows egen Haand og stilet til Hans Løvenhjelm v. Bülow til Testrupgaard, Amtmand over Skanderborg og Aakjær Amter 1778—1799.

Da Deres Højvelbaarenhed i flere end eet Brev til Rente Kammeret har betient sig af det Udtryk, at Bønderne i de Dem anbetroede Amter viiste sig oprørske, og Rentekammeret allelider har holdt det for sin Pligt at være opmærksomt endogsaa paa den mindste Overhørighed af Bønderne imod deres Herskaber, saa har det efter første Gang at have anseet det ommeldte Udtryk for at hidrøre fra en Skrivefejl anden Gang maattet ansee det for at være fremsat med Fliid. — Imidlertid har jeg forment, at det vilde være mere passende, at jeg venskabeligen derom tilskrev Deres Højvelbaarenhed for af Dennem at erfahre, hvorpaa Deres Frygt om Oprør, som i Danmark er en uhørt Ting, grunder sig, end at Kollegiet derom skulde henvende sig til Dennem; thi af Ds. Højvelbaarenheds Indberetninger ses ingen Data, hvoraf man kan slutte til noget Oprør, endskønt man vel ser, at Bønderne, saa-

ledes som paa Aakier har været Tilfældet, ligesaavel paa deres Side undertiden overskrider deres Rettigheder, som nogle Herskaber gjøre det. — Og saadant er vel ikke at undre i sær paa Godser som Aakier, hvor de under Skin af Villighed tvært imod Hoveri Forordningens Bydende er bleven brugte til at spinde, vaske, skiette og slagte. — Jeg venter derfor med Utaalmodighed Eders Højvelbaarenheds Svar, da om mindste Skin til Oprør nogen steds skulde findes, hvilket dog ingensteds fra, uden fra Hr. Kammerherren, er indberettet, det vil være Deres Skyldighed derom straks at gjøre allerunderdanigst Indberetning; men skulde det være en Fejltagelse i Deres Højvelbaarenheds Brev, at Overhørighed imod Jorddrotterne af Dennem skulde være bleven confunderet med Oprør, som allene kan finde Sted imod den anordnede Øvrighed eller Kongen selv, saa maa jeg indstændig bede Dem om at ville forebyge, at saadanne foruroligende Udtryk ikke oftere bruges.

Kiøbenhavn, d. 2. April 1791.

C. Reventlow.

til

Højvelbaarne Herr. Kammerherre og Amtmand von Bülow.

Amtmanden svarer omgaaende, at „det er min daglige Bestræbelse at forhindre Almuens Overhørighed imod de kongelige Anordninger, som de ikke altid rettelig vil forstaa, og at der Gud ske Tak heller ingen Oprør i de mig allernaadigst anfortroede Amter er sket." Han havde tænkt paa „den Uroelighed, som i sær nogle af Godsets Bønder ere Ophavsmænd for, og oprører de andre til med sig, og er den Frygt, jeg ytrer, af de mange og idelige Klager, som daglig ind-

løber snart om et og snart om et andet af Hoveriet, som de uvægerlig ved Avlingens Drift før har giordt, men nu formener de ikke ere pligtige at giøre; til Exempel paa Bøndernes Overhørighed kand jeg anføre Serritslevgaard, Aakier, Wedelslund og Skalbygaard Godser, hvor de dels har nægtet at pløje, udføre giødning, ja at bære den aftærskede Halm fra Loegulvet i Foderhusene, som dog er en Følge og altid har været Brug ved Tærskning, da ingen Korn kand udlægges paa Loe, førend Halmen, som er aftærsken, er bortført, ja endogsaa har paastaaet, at Husbonden skulde skaffe dem Redskaber til Brug ved Hoveriet, som aldrig har været, og er tvært imod Hoveri Forordningen, nogle Steder har de ogsaa haft Sammenkomster for at vedtage under Mulkt, at ingen af dem maatte forrette Husbondens Arbejde, som de ikke alle vare enige om."

Endvidere indsender Amtmanden nogle Oplysninger om, hvordan det var gaaet en Corporal Fugl af det slesvigske Regiment, der var sendt ud som Eksekutant paa Urup Gods. Han kom i Østbirk By ind til en Bonde, som han ikke kender, men som bor lige over for Præstegaarden og er den første Bonde paa venstre Haand, naar man kommer ind i Østbirk fra Urup af, og her traf han en Bondekarl, liden af Vækst, Soldat i et Infanteriregiment i Rendsborg, som Bonden mente skulde betale Mulkten. Men Karlen sagde, at han betalte ikke en Skilling, og at Corporalen maatte vide, han tjente lige saa vel Kongen som han; gjorde han ham hans Ret, saa lod han samle alle de andre Bønderkarle, og de skulde prygle ham ud af Byen. Men trods al Soldatens Brugen Mund havde Bonden dog betalt. — Haardere gik det

til hos Peter Beyer, som boede paa Raadved Hede ved Urup; han gav straks den overmaade tydelige Besked: „Jeg giver Djævlen regere mig hverken Mulkt eller Eksekutionspenge, og Gud trøste jer, dersom I understaar jer at pante mig." — Dagen efter kom Corporalen igen og fik samme Svar; tredje Dag tog han Postrytteren fra Urup med, og de traf ogsaa godt nok Peter Beyer, som stod og huggede Brænde uden for sin Dør. Corporalen krævede Betaling for de tre Dage, og da dette blev nægtet, sagde han, at saa blev han nødt til at pante. „Ja rør din Haand et Stykke i mit Hus, saa skal jeg sætte dig den Økse i din Pande," sagde Peter Beyer, og i det samme løftede han Øksen. Paa Postrytterens Formaninger svarede han, at han ikke var bange for at blive stejlet, Amtmandens Ordre kaldte han en Omløberordre, siden den var uden Segl for og paa slet Papir, og til sidst afskar han al Forhandling ved at sige: „Kan du ikke anderledes hytte dig i Horsens, din Staaderknegt, end at du skal komme her og overtrygle Folk, saa skal Fanden føre dig af min Gaard." — Lignende Modtagelse havde Corporalen faaet flere Steder, og saa havde han vendt Næsen hjem — med faa Penge og liden Hæder.

Som man ser, er der her virkelig Tale om Modstand mod Statsmagten, i alt Fald mod en af dens ringeste Tjenere, og for saa vidt kan der altsaa tales om Oprør. Men Bülow har nok selv paa Fornemmelsen, at Reventlow ikke vil lade denne lille Fjer gælde for fem Høns; han indrømmer jo ogsaa, at han kun havde tænkt paa Bøndernes Opsætsighed ved Hoveriet. Heri har al Uret vel næppe været paa Bøndernes Side; de klagende var jo Kammerherre Lüttichau til Aakjær og de andre „Jydernes Proprietærer", der „øn-

skede Slaver og Bønder at flaa". Og naturligvis har Reventlow Ret i, at man ved Oprør forstaar Opsætsighed mod Statsmagten, ikke mod Jorddrotterne. — Men der er andre end Bülow, som ikke har holdt de to Ting skarpt ude fra hinanden; da Bondevennebevægelsen begynder et halvt Hundrede Aar senere, tales der stadig i Embedsmændenes Skrivelser om de „oprørske" Husmænd, og da er der ingen, som tager dem det ilde op. — Og det er værd at lægge Mærke til den Skarphed, hvormed Reventlow, som selv var Jorddrot, fastholder, at Forholdet mellem Bonde og Herremand ikke er som mellem Hersker og Undersaat, men som mellem to ligestillede Kontrahenter, og at den ene Parts Overtrædelse af Forordningerne ikke er større Forbrydelse end den andens; der skulde gaa lange Tider, før den Forstaaelse af Sigtede for Loven blev almindelig i Danmarks Embedsstand.

Historisk Samfund i 1915.

Aarets Virksomhed begyndte med Udgivelsen af Aarbogens 8. Aargang. Den 20. April afholdtes efter Indbydelse af Statsbiblioteket, Sønderjydsk Samfund og Historisk Samfund en stærkt besøgt og vellykket Fest paa Statsbiblioteket til Minde om Stiftamtmand Regenburgs Fødsel den 20. April 1815, med Taler af Dr. Knud Fabricius og Provst Th. Sørensen. Den 27. Juni holdtes den aarlige Generalforsamling i Forbindelse med et offentligt Møde i Frijsenborg Skov. Ved Generalforsamlingen blev af de afgaaende Bestyrelsesmedlemmer genvalgt Redaktør Bille, Odder, Husmand Kr. Bruun, Ormslev, Forstander Grønvald Nielsen, Østbirk, fhv. Forstander Martin Kristensen, Brunde, Forstander Kristensen, Ask, Pastor Gert Jørgensen, Vejlby, Overlærer Petersen, Skanderborg, Gaardejer Poulsen, Tinning, Redaktør H. V. Rasmussen, Aarhus, Overretssagfører Rosen, Skanderborg, Gaardejer Søndergaard, Galten, Lærer Thane, Skanderborg, Seminarieforstander Winther, Silkeborg, og Sognepræst Henningsen, Koldby (Samsø); i Stedet for Bibliotekar Mørk-Hansen, der stod i Begreb med at forlade Stiftet, valgtes Bibliotekar Holstein v. Rathlou, Aarhus. Til Revisor genvalgtes Kommunerevisor Knud Larsen, Aarhus. Til Forretningsudvalget genvalgtes de 6 Medlemmer, Fabrikant L. Andersen, Aarhus, Cand. mag. E. Haugsted, Aarhus, Biblioteksassistent Heilskov, Aarhus, Handelsskoleforstander I. Henningsen, Aarhus, Sparekasse-

direktør M. Jacobsen, Viby, (Kasserer), og Redaktør H. V. Rasmussen, Aarhus, (Formand). Ved Mødet holdt Botanikeren Cand. pharm. Lind et med Bifald modtaget Foredrag om »Berberiskrigen« for 100 Aar siden og dens Fortsættelse op til vore Dage. Derefter bragte Formanden Bibliotekar Mørk-Hansen en varm Tak for hans Virksomhed for at faa oprettet Samfundet og senere Deltagelse i dets Ledelse. Ved et senere afholdt Møde har Forretningsudvalget udnævnt Hr. Mørk-Hansen til Æresmedlem og overrakt ham et Diplom med en kort Anerkendelse af hans Arbejde for Samfundet. Bestræbelserne for at bevare Øm Klosters Tomt i Emborg ved Ry og de derværende Minder om Klosteret er fortsatte med det Formaal — der forhaabentlig snart vil være naaet — at kunne forevise Tomten o. s. v. for det store Publikum. Paa Foranledning af Forretningsudvalget har Arkitekt Smidt paa Nationalmusæets Vegne aflagt et Besøg ved nogle Udgravninger i Viby ved Aarhus, ved hvilke der er fundet Rester af en middelalderlig Bygning, og man agter at tage Billeder af disse Ruiner, forinden de atter maa tildækkes.

Forretningsudvalget retter herved en varm Tak til de Avtoriteter og Institutioner, der ved Pengebidrag har støttet Samfundets Virksomhed, idet man haaber fremdeles at kunne regne med lignende Midler, lige som Udvalget retter en indtrængende Opfordring til de ærede Medlemmer om paa enhver Maade at virke for Tilgang af ny Medlemmer.

Historisk Samfund for Aarhus Stift.

Kasseregnskab for Aaret 1915.

Indtægt.	Kr.	Øre
Kassebeholdning pr. 1/1 1915	26	98
Medlemsbidrag	1091	00
Salg af Aarbøger	271	67
— - Festsange ved Sommermødet	9	25
Bidrag fra Staten	200	00
— - Skanderborg Amtsraad	50	00
— - Silkeborg Byraad	10	00
Indvundne Renter	7	55
	1666	45

Udgift.		Kr.	Øre
A. Aarbogen for 1915:			
Forfatterhonorar	396,00		
Trykning etc.	603,25		
Clichéer	97,35		
		1096	60
B. Foredragsvirksomhed:			
Honorar	30,00		
Tryksager	6,50		
Udgifter ved Møderne	65,85		
Annoncer	41,78		
		144	13
C. Diverse Udgifter:			
Grundarealet i Emborg: Husleje, Vognleje, Hegn m. v.	34,20		
Medlemsbidrag til Hist. Fællesforening	25,90		
Porto, Brevkort, Tryksager, Bud etc.	135,98		
Administration	90,00		
		286	08
Kassebeholdning d. 31/12 1915		139	64
		1666	45

INDHOLDSFORTEGNELSE

Side

Joakim Larsen: Landsbyskolerne i Aarhus Stift 1716 .. 1

Martin Kristensen: Seminariet paa Samsø og Ordningen af Samsø Skolevæsen 29

Torkil Baumgarten: Færgeløbet mellem Aarhus og Kallundborg 80

Edv. Egeberg: Linaa Sogn i gamle Dage. (Fortsat fra 1915) 118

J. P. Wammen: Efterretninger om Karup Sogn i Lysgaard Herred 154

Karl Rasmussen: »Oprøret« i Skanderborg Amt 1791 ... 192

Historisk Samfund i 1915 197

Regnskab 199

HISTORISK SAMFUND FOR AARHUS STIFT

har i 1908-1915 udgivet 8 Aarbøger.

Nye Medlemmer kan ved Henvendelse til Forretningsudvalgets Formand, Redaktør *H. V. Rasmussen*, Graven 27, købe alle disse Bøger for 4 Kroner.

Medlemsbidraget er 2 Kr. aarlig.

Medlemmer af de andre historiske Samfund under „Dansk historisk Fællesforening" kan subskribere paa Aarhus Stifts Aarbøger for 1 Kr. aarlig, og vort Samfunds Medlemmer kan subskribere paa de andre Aarbøger for samme Pris.